

HOLMI

IX. évfolyam 7. szám

1997. július

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Göncz Árpád, Kertész Imre,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Petri György,
Rakovszky Zsuzsa, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Rába György*: Párbeszéd tegnapommal • 903
RGy bizalmas káderlapja • 903
A repülő szőnyeg dekadenciája • 904
Utözöngye • 905
- Lászlóffy Aladár*: Lincoln a színházban • 905
„Tilos a tilos” • 906
- Hévízi Ottó*: Suppositio relativa • 907
- Lázary René Sándor*: La Grenouillère • 925
Hommage à Vermeer van Delft • 925
- Bibó Judit*: Proust a század fordulóján • 926
- Rapai Ágnes*: Képeslap Amszterdamból • 946
- Kun Árpád*: Elbrusz • 947
- Kálnay Adél*: Egyetlen hely a földön • 948
- Vámos Miklós*: a báró ahol tud, segít • 955
- Sajó László*: Kosztolányi hajnali részegsége • 962
- Dániel Anna*: Hármaskép: Benedek Elek, Benedek
Marcell, Lukács György • 965
- Korompay H. János*: Horváth János, a tanár és
irodalomtörténész • 972
- Horváth János és Schöpflin Aladár levelezése (*Közléteszi*
Korompay H. János) • 979
- Schöpflin Aladár*: Lektorai jelentés. Mándy Iván:
A huszonharmadik [sic!] utca
(*Közléteszi Domokos Mátyás*) • 986
- Térey János*: Szabadállam • 987

Peer Krisztián: Kikapcsolódni • 988
Heimito von Doderer: VII. divertimento: Jerikó harsonái
(Bán Zoltán András fordítása) • 989

FIGYELŐ

*Bán Zoltán András: A lépcső álma (Heimito von Doderer:
A Strudlhof-lépcső I–II.) • 1011*
*Rugási Gyula: Az értelem feláldozása (Rudolf Bultmann:
Jézus Krisztus és a mitológia) • 1020*
Kicsi Sándor András: Szepes Erika: A mai magyar vers • 1026
*Vajda Mihály: Megértés komor ég alatt (Bacsó Béla:
A megértés művészete – a művészet
megértése; Határpontok; A szó árnyéka.
Paul Celan költészetéről) • 1029*
Szabó Júlia: Tavasz tárlatok • 1034

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1051 Budapest, Nádor u. 26.)
Előfizetési díj fél évre 750, egy évre 1500 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
A fényszedést Kardos Gábor végezte
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Rába György

PÁRBESZÉD TEGNAPOMMAL

Ki vagy mi vagy micsoda szerzet
 az első léptek ura szerzett
 hagyott azután szerbe-félbe
 csak légy a magad istensége
 s a kérdésre mi volt a legszebb
 kipirulva felelheted
 a függöny a felgördülő
 majd lehulló leleplező
 nyílt tengeren föltűnve föld
 görgeteg ami elsöpört
 s ajándékul megint a kezdet

RGY BIZALMAS KÁDERLAPJA

Születési helye ideje anyja neve lacíme
 különös ismertetőjele jobb füle kissé eláll
 hiába suttognak kiabálnak kürtőjébe bármit
 zsigereinek titkos érzékszervével hall
 vonzódást indulatot hunyorításból arcrebbenésből
 szívesen csatangol a Duna másik partján
 ám sosem árulja el melyik az a másik
 jártában-keltében tekintetével teremt
 föld felé görnyedő fatörzsből csőlakót
 ugrándozó óvodásból elröppenő papírsárkányt
 folyóra szögellő középületből süllyedő csatahajót
 használt buszjegyből nyertes lottószelvényt
 alkotásait bekeretezi otthon kiakasztja
 egyetlen látogatója se vette észre a műveket
 viszont éjszakára verseibe takarózik
 de álmait mindmáig nem sikerült lefényképezni
 megtévesztő szelíd pupillája csalót álcáz
 egyetértő közhelyeit szakmányban mondogatja
 áthatatlan köpenyükről peregjenek le kortársai
 természete csapatjátékra kevésbé alkalmas
 páros versenyben azonban néha meglepően használható
 csak társa vigyázzon melyik oldalára áll

meze lobbanékony s akkor elrontja az összjátékot
máskor fölszedi maga mögött nyomait
s azután a fickóhoz föl is út le is út
javasoljuk préseljék két itatóspapír közé
és diákoknak katonáknak nyugdíjasoknak
kedvezményes belépődíjért mutogassák

A REPÜLŐ SZŐNYEG DEKADENCIÁJA

Repülj szállj messze hányszor kértem én
kuporogva tűzvörös tükörén
arabeszkjeit két kézre ragadva
ne sodorjon el a határtalanba
megvettem könyököm csillagán
terüljön az űrben mint föld alám
lobogtak lengtek rojtjai a szélben
s maradt gyapjú madaram szárnya tétlen
fölpillantok s két óriási láb
a keretsáv egy-egy medaillonát
fogja le helyben marasztalva engem
ki esküdött kalandozásom ellen
repeshet bárhogy varázsszőnyeget
egy hüvelyknyit sem emelkedhetem
tekintetem fut bokán vádlin térden
nem sikerül vonásaira nézmem
hogyan szerezhetném vissza szabad
a béklyót oldó akaratomat
vágjam-e pengémet szíjas husába
csiklandozzam a szörny talpát halálra
akármilyen jó ha megtörnöm segít
a rabszolgatartó törvényeit

UTÓZÖNGE

Nem igyekszem keveset dolgozom
új napom már csak egy-egy
lehelet a vázlaton

Kidolgozni vagy elmélyíteni
minek belőle úgylis ezt-azt
hiányol valaki

Ahogy alakult úgy kerek
torzója mást nagyobbra nőni
nyugtalanít ha elmegyek

Lászlóffy Aladár

LINCOLN A SZÍNHÁZBAN

Jöjj el, Urunk, és hozd el a békét,
hogy egyek lehessünk, amint ígérted.
Naponta lessük egünk fényes kékjét,
mert hidd el, mi is aggódunk teérted.

Időnként mintha tudná, hogy Te látod,
néha pedig, ha elfordulsz egy percre,
úgy elszabadul teremtett világod:
megjön a gyilkos, gonosz ármány mersze.

Ilyenkor tudván milyen aki álnok,
már félthetünk: a színpalak mögött –
hol felvonást cserélgetnek az álmok,
egy elnökgyilkos rád lőtt, ledöfött,

és sosem térsz már a terembe vissza,
hogy mindenki elérje, mit akar,
és kiderüljön, mit takar a tiszta,
és kitörjön a boldog tapsvihár.

„TILOS A TILOS”

Falfirkák ezredvégen

Kiskúnból lett nagymagyarok,
frankból fajult franciák,
ugyanolyan utcasarok,
koldusok és tarifák.

*

Ugyanolyan DNS-ek,
ugyanaz az agytumor.
Ugyanoda: messze esett
fájától a néphumor.

*

Neki lehet vágni gyalog –
olyan kicsi a világ.
Csontvázza hűlt arkangyalok
kétfelől a téli fák.

*

Béka-egér háborúkból
térnek meg a légiók.
Új rosszakat érnek utol
vérünkben a régi jók.

*

Hol lehetett ott az éden,
ha ma jobb a fekhelyünk.
Mennyi országtörmeléken
megy Nyugatra Keletünk.

*

Fenn a sasszem. Nem csak gyanít,
látja, mi, hol, merre tart.
S beleszólhat? Megtiltani
tilos ezt a zúr zavart.

Hévizi Ottó

SUPPOSITIO RELATIVA

1

„*Megeshetik* – írja Kant A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJÁ-ban (AZ ÉSZ TERMÉSZETES DIALEKTIKÁJÁNAK VÉGCELJÁRÓL) –, *hogy elégséges alappal feltételezhetek valamit viszonylagos értelemben (suppositio relativa), anélkül, hogy jogom lenne ugyanazt abszolút módon feltételezni (suppositio absoluta).*” Kant ezt az elhatárolást vagy – szavait idézve – „*meglehetősen finom különbséget*” arra hozza fel példának, hogy „*egy és ugyanazon előföltevés mellett a gondolkodás módja más és más lehet*” (Kant, 1995: 522.). Van-e értelme úgy beszélni az alaptalanságról a filozófiában, hogy az ne pusztán a megalapozottság hiányát vagy éppen elvetését jelentse, tehát annak ne egyszerű logikai ellentétét fejezze ki? Kant megjegyzése azt a benyomást kelti, talán létezhet olyasmi a filozófia számára, hogy viszonylag elégséges alap. Sőt, úgy tűnik, akadnak olyan gondolkodásmódok, amelyeknél nem csupán felvethető az „alaptalannak” valami ilyen jellegű pozitív értelem-összefüggése, de az kifejezetten meghatározó szerepet is játszik bennük. Olyan filozófiákra gondolok, melyekben egyes alapgondolatok annak ellenére is igényt tartanak a megalapozás erejére és képességére, hogy tudomásulvételükhöz nem igényelhetik „igazságuk” evidenciafedezetét, minthogy létmagyarázatként vagy világértelmezésként voltaképpen nem is követelnek igazságot maguknak. Kérdés, hogyan lehetséges, hogy bizonyos gondolkodásmódok valójában alap nélkül tartanak fenn maguknak valami „bizonyosat”, s noha tisztában vannak ezzel, azt mégis úgy képesek számon tartani, mint megalapozó evidenciát. Az ilyen elgondolás, noha reflexióformája egyáltalán nem tűnik értelmetlennek vagy bizonytalanul elmosódottnak, éppen alaptalansága elismerésének kíséretében válik nehezen megközelíthetővé; különös, magába záruló gondolati térré.

Gyakorta idézik Newton szavait: „*Nem tudom, mit gondol rólam a világ. Én azt gondolom magamról: olyan gyermek vagyok, amelyik játszadozik a tengerparton. Elszórakoztam azzal, hogy néha kézbe vettem egy-egy kavicsot, amelyik simább volt a többinél, vagy egy csinosabb kagylót – de közben az igazság széles óceánja fekiúdt a szemem előtt.*” Más és más okból ugyan, de a mai kor embere is közel érzi magához ezt az önvallomást: Heisenberget például a természet felmérhetetlenségének sejtelve érinti meg belőle (Heisenberg, 1967: 20–21.), Karl Poppert a tudomány emberének szerénysége (Popper, 1996: 40.). Mégis, legalább ennyire szembeűnő a roppant távolság is: hogy milyen idegen ma már a newtoni hasonlatban megbúvó evidencia. A kikezdhetetlennek tűnő bizonyosság, hogy minden véletlenül föllelt törvényt a végtelen sodort az ember elé, s ez a végtelen maga az igazság. Nietzsche ZARATHUSTRÁ-jában (AZ ERÉNYESEKRŐL) a gyermekek már az igaztalanság, pontosabban az igazság nélküliség nagy óceánjának partján játszadoznak, és hol sírdogálnak, hol vizsgálatodnak attól függően, hogy a hullámok elébük sodornak-e új és új erényjátékszerkeket, vagy éppen elragadják tőlük (Nietzsche, 1908: 128.). Harmadik lehetőség? Kacérkodás a birtokba vett, uralt alaptalansággal? Talán ahhoz hasonló, amit Emerson Montaigne-esszéje követel: egy olyan mozgékony, hullámzó bölcséletet, amely az ember formájához alkalmazkodó hajlék volna, „*mint ahogy a kagyló a tengerre épült ház mintáját szolgáltatja*” (Emerson, 1978: 49.). De vajon nem hitet-e el ez a kép újra túl sokat magáról? Mindjárt az alaptalan gondolkodás rugal-

masságánál, a phüsziszt imitáló bölcselet hajlékonyságánál kellene tartanunk, mikor még távolról sem biztos, hogy akár egyetlen árva „alaptalan” gondolatot is képesek volnánk – természetének megfelelően, azaz alaptalanul – a magunk bizonyosságának tudni és tartósan együtt élni vele? Vajon mi óvna meg egy igazságból és hamisságból összegegyűrt elgondolást attól, hogy ne bomoljék el bennünk azonnal elemibb alkotórészeire: hogy rögtön át ne változzon „hitt” igazsággá, vagy, ellenkezőleg, nyomban sületlenségnek ne minősüljön? Egyáltalán: miben ütne el az alaptalan gondolat a naiv, ostoba vagy egyenesen agryémszerű nézetektől?

Emerson lelkesedése az elasztikus, testhezálló, sőt testhez simuló bölcselet iránt főleg azért tűnik üresnek, mert olyannyira biztosítottnak hiszi magát a kagylóhéjak szét-töredezésétől: a mezítelenség esetleges bekövetkezésétől. Nem egy megrázkódtató élménynek, a reflexió megszakadásának vagy kihunyásának lehetőségére gondolok, éppen ellenkezőleg. A reflexión, gondolkodáson *belüli* lemeztelenedés eshetőségéről beszélek. Ez az, ami nem kérdés Emerson testhezálló alaptalanságképzetében. Ez mások kérdése, Wittgensteiné például. Hadd idézzem a FILOZÓFIAI VIZSGÁLÓDÁSOK-at: „*De hát ennek a feltételezésnek biztosan megvan a maga értelme!*« – *Igen; szokásos körülmények között ezeknek a szavaknak és ennek a képnek jól ismerjük a használatát. – De ha most egy olyan esetet tételezünk fel, amelyben ez a használat elesik, akkor úgyszólván először ébredünk annak tudatára, hogy a szavak és a képek mezítelenek*” (Wittgenstein, 1992: 165.). Az emersoni és a hozzá hasonló kagylóbölcséletek szabad, nyílt vizeken honosak, ahol még csak föl sem merül, hogy szétzúzódhatnak valamely sziklán vagy éppen egymáson. – És ha már Wittgensteint idéztem: ő mondta egyszer (ELŐADÁSOK A VALLÁSOS HITRŐL), hogy nem szokott részt venni vallási kontroverziákban, ott ugyanis „*a kontroverzia formája olyan, hogy az egyik fél biztos a dolgában, a másik pedig azt mondja: »igen, talán«*” (Wittgenstein, 1994: 799.). Az alaptalan elgondolás pontosan az a reflexió, amely ezt a kontroverziát mintegy önmagában, önmagán belül tartalmazza: majdhogynem az evidencia biztonságával vesz alapul valamit, noha tisztában van vele, hogy annak feltétlenségét semmi bizonyosság nem támasztja alá. Így hát az alaptalan elgondolásokra voltaképp nem is a teljes mezítelenség vagy lecsupaszkodás a jellemző. Inkább az teszi különlegessé őket, hogy – ha szabad ezt mondanom – lengén öltözöttek: azon a tartalom, amit képzetük magában foglal és igenel, anélkül tűnik át megalapozottságuk hiánya, hogy az kioltaná magának a képzetnek az afirmációját. A reflexió a maguk alaptalanságában igenli őket.

Walter Benjamin Kafkáról szólva elmond egy történetet, amely talán akkor is érzékeltetni tud valamit ezekről a lengén öltözött képzetekről, vagyis az alig leplezett alaptalanság természetéről, ha a magyarázatukra szánt szavak és képek – a wittgensteini értelemben – egyelőre mezítelenek: „*Egy hászid faluban, mint mesélik, sabbath-estén ott ültek valami szegényes kis fogadóban a zsidók. Helybeliek voltak mind, egy kivételével, akit senki sem ismert: ez a rongyosnál is rongyosabb emberke ott kuporgott hátul az egyik sarokban. Folyt a beszélgetés, ide-oda hullámozott a szó. Valaki megkérdezte: ki mit kívánna magának, ha egy kívánsága teljesülhetne. Volt, aki pénzt szeretett volna, a másik vót, a harmadik jó gyalupadot és így tovább, sorra. Amikor már mindenki elmondta a magáét, szóhoz jutott a sötét zugban lapuló koldus is. Vonakodva, kényszeredetten engedett az unszolásnak: »Azt szeretném, ha nagy hatalmú király lennék, roppant országom uralkodnék, és ott fekiüdnék épp egy éjszaka a palotámban, és aludnék; s a határon át betörne az ellenség, és mire megpirkadna, már ott száguldanának a kastélyom felé lovasai, és nem lenne ellenállás, és álmomból fölriadva annyi időm se maradna, hogy tisztességgel felöltözzem, csak egy inget kapnék magamra, így menekülnék, és jönnék hegyen át, völgyön át, üznének erdők-dombokon éjjel-nappal, pihenés nélkül, míg végre megérkeznék ide*

hozzátok, és lerogynék erre a padra, és megmenekülnék. Ezt kívánnám magamnak.« Értetlenül néztek rá a többiek. – »És ugyan mi lenne ebből a kívánságodból?« – kérdezte valamelyikük. – »Egy ingem«, hangzott a válasz.» (Benjamin, 1980: 811.)

Bár tagadhatatlanul van ebben a történetben is némi rezignáció, mégsem ugyanazt az inget szeretném vele magamra venni, mint amit Kierkegaard egy másik történet (meglehet, egy magyar mese) mélyéről húz elő: „A végtelen rezignáció olyan – írja a FÉLELEM ÉS RESZKETÉS-ben –, mint egy régi népmesében az ing. Könnyek közt fonták a szálát, könnyek közt fehérítették, könnyek közt varrták az inget, ám jobban is véd vasnál és acélnál” (Kierkegaard, 1986: 74.). Ami így védene, az a gondolkodási talpazattá, sőt éleतालappá tett semmisség volna: a beteljesült rezignáció – vagy negatív lenyomata, a szellem végső szkeptikus-„nomadizáló” könnyedsége. Tegyük fel, volnának tudottan alaptalan elgondolások a filozófiában, vajon kiterjeszhető volna-e ez az alaptalanság egy gondolkodásmód egészére is? Nem hinném, és nemcsak azért, mert ez többek közt a legelembibb hermeneutikai tapasztalatoknak is ellentmond. A filozófiákat teremtő gondolati technikák két, sokszorosan egymásba sodort fonadéka: a mindegyre újrazedett megalapozási kísérleteké, valamint azoké, amelyek a már alapul vett tételeket és eljárásokat vonják kritika alá. Megalapozások és alaptalanítások kísérletei súrlódnak, horzsolódnak egymáson (akár könnyek közt fonták szálaikat, akár nem), és nemegyszer rostonként kezdik ki, ami a másiktól és önmaguktól kikezdhető. Addig aligha lehet helye ezek között a fonadékok között bármily „alptalan gondolkodásnak”, míg a filozófia – túl minden intuíción, heurisztikus felismerésen, fogalompoézisen és az észhasználat egyéb, nem diszkurzív eszközein – a legcsekélyebb mértékben is megköveteli magától a gondolkodás meghatározottságát. Az önnön alapjait tekintve „végtelenül rezignált” vagy éppenséggel végtelen könnyedségű gondolkodás nem tudna műveleteket végezni, azaz képtelen volna gondolkodásként alakot öltetni (nem lennének sem tézisei, sem kalkulusértékű fogalmai). És így – elhárítva magától a meghatározás kockázatát – valójában nem is lenne képes alptalanná válni sem, hiszen fogalmak híján lehetetlen volna ráeszmélnie és észben tartania, hogy mit hitt tudásának és mit tudott hitének, s ezért, higgye bár az ellenkezőjét, újra és újra el fogja feledni, mi mindennek alapulvételétől tartózkodott addig és miért. – Az alptalan elgondolások azonban nem szenvednek ilyen amnéziában; már csak azért sem (és remélem, a példák nem cáfolnak rá), mert korántsem parttalanul, hanem csak igen körültekintően meghatározott módon és mértékben alptalanok. Négy ilyen példáról lesz szó a következőkben (az alptalanságnak inkább négyféle aspektusáról, mintsem valamiféle történeti „fejlődés-vonaláról”); természetesen távolról sem a kimerítő elemzés szándékával, csupán karakterük érzékeltetéséül.

2

Közülük az első az *önkéntes* elgondolás, amely azt mondja: alapul veszek valamit, noha tudom, hogy annak sem lehetőségét, sem lehetetlenségét nem állíthatom. Ez a reflexió jelenik meg Kantnál – legegyszerűbben, legkidolgozottabb formában A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJA lapjain –, az ens rationis (a nuomenon mint „*értelem alkotta dolog*”), illetve az ens rationis ratiocinatae (az idea tárgya mint az „*ész alkotta lény*”) fogalmával kapcsolatos nézeteiben. Eredetükre nézve az e fogalmaknak megfelelő tárgyképzetek: önkényesek. Az értelem tiszta, transzcendentális fogalmát maga Kant nevezi e tekintetben „*pusztán kigondolt valaminek*” (286., az oldalszámok a mű új fordítására, az 1995-ös kiadásra vonatkoznak), amit az ész „*csak önkényesen [willkürlich] gondol el*” (316.) (ter-

mészetesen nem gyakorlati használatát tekintve, ott a fogalom éppenséggel „nem önkényesen kiagyalt” [263.]. Hasonló önkényességet emel ki Kant az ideák tárgya esetében is, midőn „valamely szükségszerű, ámbár merőben intelligibilis feltétel önkényes feltételezéséről” (*willkürliche Voraussetzung*) (446.) beszél (természetesen itt is csak a tárgy esetében van szó önkényességről, magánál a fogalomnál, illetve annak regulatív használatánál nem). Mint ismeretes, Kant a magában való dolog (nuomenon) fogalmát kizárólag negatív, korlátozó értelemben engedi használatba venni, pusztán problematikus háttérfogalomként. A problematikus az esetben azt jelenti, hogy noha a fogalom elmentmondásmentes, objektív realitása ennek ellenére semmi módon nem ismerhető meg, sőt „egy olyan dolog képzetét nyújtja, melyről sem azt nem mondhatjuk, hogy lehetséges, sem azt, hogy lehetetlen” (238.). Az ideát, mondja Kant, szintén csak problematikus értelemben vehetjük alapul, mégpedig nézőpontként, azaz nem tekinthetjük feltétlenül és önmagában valóságosnak (525.). Nos, éppen ez az önkényesség és problematikuság állítja Kantot talán egyik legkomolyabb gondolkodói feladata elé, hiszen jól tudjuk, hogy éppen ezeket a – teoretikus értelemben – alaptalanként belátott fogalmakat tekintette olyanoknak, amelyeknél az ember gyakorlati érdeke (azaz a szabadság és a moralitás érdeke) mégis okvetlenül megkövetelné a realitást vagy legalábbis annak lehetőségét. Anélkül ugyanis, hogy azok legalább hipotézis formáját ne ölténék a szemünkben, vagyis ne vennénk őket olyan, a realitásra nézve érvényes előfeltételezéseknek, amelyek egyáltalán beigazolódhatnak, semmilyen ösztönző-regulatív erővel nem rendelkeznenek számunkra. Röviden: ha nem vehető alapul az alaptalan (s mi több, ha nem tehető egyúttal cáfolhatatlanná), akkor sem az értelem, sem az ész nem bírható szisztematikus használatra.

Kant megoldása, amely éppen az alaptalanság hátrányából csinál előnyt az alapulvétel számára, két pilléren nyugszik. Az egyik a fogalom használatának következetes „problematizálása”, vagyis szigorú, gyakorlati célú behatárolása, ami a nuomenont kizárólag háttérfogalomként, az ideát pedig kizárólag nézőpontként rögzíti, azaz megvonja tárgyuktól az objektumstátust, s így mindkét fogalom használatát ellentmondásmentessé teszi. Ennek ára: hogy sem lehetőségük, sem lehetetlenségük állításával nem büszkélkedhet többé az ész. A transzcendentális objektum többé nem lehet más, mint *gondolat*, valamilyen abszolút teljességűnek tekintett „*lehetséges tapasztalat gondolata*” (403.). (Hans Vaihinger a gondolatnak ezt a „problematikus” jellegét értette félre, midőn, egyszerűen hipotézist értve rajta, következetlenséggel vádolta Kantot – még ha erre a kanti szóhasználat ad is némi alapot –, mondván, az nem fér össze az „*als ob*” viszonyban kifejeződő ítélet fiktív jellegével [Vaihinger, 1920: 266. skk.].) Bármely feltétlen „dolog” alapulvételénél Kant e miatt a problematikuság követelte behatárolás miatt figyelmeztet arra, hogy az sokkal inkább *petitio*, mintsem posztulátum (298.); vagyis az észnek inkább kívánalma vagy reménye kap benne hangot, mintsem bármi-féle jogosnak hitt követelése. Az *ens rationis* (*ratiocinatae*) megalkotásának és alapulvételének művelete tehát nem jelent mást, mint egy önkényes tárgyképzetet meggondoltan „munkára fogni”: az objektum képzeteti „mögé” transzcendentális tárgyat, a szubjektum empirikus karaktere „mögé” pedig intelligibilis karaktert elgondolni – alaptalannul, de nem értelmetlenül.

A másik pillér a *melior est conditio possidentis* elve, amely a birtokló helyzetének előnyösségét mondja ki (586.). Eszerint, ha gyakorlati-morális indíttatásból úgy ajánljuk föl meggyőződésre a magában való dolog, illetve az idea realitásának hipotetikus képzetét, hogy előbb kétségbevonhatatlanul tisztázzuk: azoknak sem lehetőségét, sem

lehetetlenségét senki emberfia nem állíthatja, akkor ezáltal, elsőbbségünk jogán, a meggyőződésajánlatunkkal szemben esetleg fellépő ellenfélre hárul a cáfolat kötelezettsége – csakhogy ő éppen a cáfolatra lesz képtelen. És ha mégis erre vállalkozik, akkor bizonyítékai legfeljebb csak annak kimutatásáig terjednek, mint Kant írja, „*hogy az empirikus feltételek nincsenek együtt ahhoz, amiben hiszünk – ám tévesen tünteti föl úgy, mint-ha ily módon hitünk tárgyának teljes lehetetlenségét bizonyította volna*” (589.). Sem a fogalom ellentmondásosságába nem köthet bele, sem a gyakorlati indíttatású realitástulajdonítást nem vitathatja el – hiszen nem képzeltünk valós objektumot a fogalom tárgyául. El kell állnia a cáfolattól, hiszen: „*ugyanazok az indokok, melyek nyilvánvalóvá teszik, hogy az emberi ész nem képes megalapozni az efféle lény [a legfőbb lény – H. O.] létezésének állítását, annak bizonyításához is okvetlenül elegendők lesznek, hogy az ész bármínemű ellenkező állítást sem képes megalapozni*” (498.). Az ens rationis (ratiocinatae) problematikussá elgondolása ily módon képesen bizonyul eredetét tekintve önkényes, azaz alaptalan voltának legmesszebbmenő elismerése mellett is elégséges alappal megvédeni az ész gyakorlati használatát. Képes valamely önkényességnek feltétlenséget kölcsönözni és azt – lehetőségének függőben hagyása árán – alapul venni, pontosabban képes ennek a reflektív formának elméleti védelmet nyújtani. Jogot ugyan nem szerez arra, hogy az alapulvételén túl még állítsa is egy ilyen feltétlen alap létezését, hiszen annak hipotetikus felvetése amúgy is csak arra szolgál, hogy hatástalanítsa azok érveit, akik az intelligibilitás lehetetlenségének tudásával hivatkoznak – de, mint láttuk, a talapzat megtartóerejének szavatolásához ez nem is szükséges. Így hát Kant (visszautalva a KRITIKA ELŐSZAVÁ-nak híres fordulatára, mely szerint fel kellett adnia a tudást, hogy a hit számára tér nyíljon) indokoltan bocsátja el a mű olvasóit azzal az intéssel, hogy a gyakorlati érdek védelmezésekor is bízzanak teoretikus felvérteztségükben: „*mert ha a tudás nyelvről le is kell mondanotok, még mindig lesz elég indokotok, hogy a szilárd hit nyelvét beszéljétek, s beszédetek a legélesebb ész előtt is igazolt legyen*” (567.).

3

A második reflexióformának azt a nevet lehetne adni, hogy *képtelen* elgondolás; sémája pedig a következőképpen fogalmazható meg: alapul veszek valamit, noha tudom, hogy már maga az elképzelés is ellentmondás. Ez, ha lehet azt mondani, „radikálisabb” alaptalanság, mint Kant elgondolása, hiszen ott legalább a fogalom ellentmondásmentes volt, és csak lehetőségének állítása vagy tagadása nem volt megengedett. Itt viszont már a fogalom is mintha valami képtelenséget fejezne ki. Ezt a formát számomra Nietzsche-nek az „*ugyanannak örök visszatéréséről*” szóló gondolata képviseli. Nem vitás, jóval könnyebb kimutatni e gondolat képtelenségét, mint megadni az értelmét, azaz lehetséges „használati” módját. Az örök visszatérés gondolatát Nietzsche bejelenti (a VIDÁM TUDOMÁNY-ban), poétikai eszközökkel megjeleníti (a ZARATHUSTRA-könyvben), illetve filozófiája voltaképpen pozitív tanításaként értékeli (az ECCE HOMÓ-ban) – de egyetlen megjelent írásában sem veti alá a diszkurzivitás, a szisztematizálás vagy a dedukció legelemibb követelményeinek sem (a jegyzetekben olvasható érvekről pedig, mint Pöggeler joggal megjegyzi, bizonyításként jobb nem is beszélni [Pöggeler, 1963: 112.]). A gondolat nem lehet axióma (a szó eredeti értelmében), hiszen mindennek tekinthető inkább, csak „mélán” felvethető evidenciaajánlatnak nem; nem lehet hipotézis, hiszen nyilvánvalóan nem bizonyosodhat be; nem lehet fikció, hiszen

ugyanemiatt az sem tudható minden kétséget kizáróan, hogy eleve valótlan-ságot állít-e vagy sem. Nietzsche addigi nézeteihez képest viszont egyenesen képtelenségnek tűnik, hiszen azok alapján (mint azt többször is kifejti) semmi olyasmi nem létezhet, ami „visszatérne”, ami „örök” vagy „ugyanaz” volna; bármi illet realitásnak hinni nem más, mint követni a metafizika hagyományát a dolgok antropomorf elmaszkírozásában. Hiányos definícióként lehetne ugyan a mindenség (vagy lét), a valódi létezés (vagy létező), illetve a semmi predikátuma – a parmenidészi, a platóni, illetve a hérakleitoszi modellnek megfelelően –, csakhogy könnyen belátható, hogy ezek a meghatározások vagy önellentmondáshoz, vagy „rossz végtelenhez” vezetnek, vagy pedig, az utolsó esetben, a létállapotként történő megjelenítéssel nem férnek össze. Marad az a lehetőség, hogy a „*gondolatok gondolata*” valami különös posztulátum (követelés), azaz műveleti lehetőségfeltétel megalapozója legyen, amelynek nem önnön tartalma, hanem egyedül az elfogadása által végrehajtott művelet ad értelmet.

Ha az értelmezés számára követhető, azonosítható a művelet, amelyet a visszatérés-gondolat alapulvétele kikényszerít, akkor maga a gondolat sem értelmetlen, függetlenül attól, hogy önmagában esetleg képtelenséget állít. Meggyőződésem, hogy itt Nietzsche nem is valamilyen filozófiai nézetben vagy állításban gondolkodott, hanem – saját szavait idézve – egy „*lehetőség gondolatában*” (Nietzsche, 1980: 523.). Egy lehetőségében, amely, akárcsak az örök kárhozat eszméje egykoron (szól Nietzsche egyik hasonlata saját gondolatáról), szöveget üthet az ember fejébe, és lassan átformálja gondolkodását. A VIDÁM TUDOMÁNY egyik aforizmája világosan elmondja, mire kényszerítené az embert az, ha egy démon csábítására egyszer csak hatalmába kerülne az örök visszatérés gondolatának (341. aforizma). Egy fokozhatatlan súlyú, sőt egyenesen a „*legnagyobb nehézkedésű*” kérdés föltételére készítetné őt ez a megítélő, jelen sorsát mindenkor mérlegre tevő gondolat: „*Akarod-e ezt még egyszer és még számtalanszor?*” Ez a követelő kérdés olyan döntésekre tudná rábírní az embert (aki ennek folytán „*mindennél és mindenkinél*” [die Frage bei allem und jedem] végérvényes ítéletet hozna magában), amelyet nem térítene el semmiféle előzetes, metafizikai értéktételezés, mert így „*minden és mindenki*” örök időkre szóló megtartásának *aktuális* dilemmáján keresztül voltaképp saját jelenbeli létezéséről ítélne, mégpedig egyes-egyedül önnön akarata alapján. A legmagasabb rendű érzés (*höchstes Gefühl*) semmi egyébre nem tekintő, szigorú, belső „tesztelése” révén benne jelenne meg, róla ítélne a létesülés igenlő kedve (*Lust des Werdens*). Nos, mindezek alapján abban az ítélő gyakorlatban, amit a gondolat alapulvétele indukál, kénytelen vagyok értelmet látni, függetlenül attól, hogy a gondolatot önmagában továbbra is képtelenségnek tudom csak tartani. (A gondolatban rejlő állítás jelentése ugyanis ezen az elképzeltésen belül is képtelenség: ha a választás és a döntés helyzete volna az, amit „visszatérőnek” kellene tartanunk, akkor a választás a jövőben már csakis eldöntöttként ismétlődhetne meg, azaz nem választásként, következőképp már nem „ugyanaz”-ként.)

Talán megütközést kelthet itt a műveleti „kerülő út” lehetősége, valamint az, hogy az ítélő procedura alapjául szolgáló és úgyszólván hitszerepet betöltő gondolat „tartalmilag” merő képtelenség volna. Mindezekkel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy Nietzsche szemében a filozófia egy „*képtelen ötlettel*” (*ungereimter Einfall*, Nietzsche, 1988: 67.) veszi kezdetét, Thalész egység-gondolatával (mindennek anyaole a víz), mely mégis képes volt elindítani a gondolkodást egy üdvösende dezanropomorf világszemlélet irányába. De nemcsak így kezd a filozófia, hanem a jelenkorba is ugyanilyen kerülő úton érkezik el Nietzsche szerint, például Auguste Comte-tal, a „*legokosabb jezsuitával*” – mint a BÁLványok ALKONYÁ-ban írja –, „*aki a franciákat a tudo-*

mány kerülő útján akarta Rómába vezérelni” (Nietzsche, 1994: 18.). Hasonlóképpen, ama nagy horizontteremtők vagy „*kezdetalkotók*” (Szókratész és Pál) kárhozatos zsenialitása, akik Nietzsche szerint Európa szellemi és vallási nihilizmusát megalapozták, éppen abban teljesezett ki, hogy utolérhetetlen hatékonysággal és céltudatossággal tudtak valamely képtelenséget öngyógyító és uralmi eszközzé tenni. A „*minden önkicselezők legokosabbikának*”, Szókratésznek tulajdonított tétel, az ész=erény=boldogság, ez a „*legbizarrabb egyenlőségtévés*” Nietzsche szemében egy „*rejtekező, csupa hátsó gondolat*” buffalok zseniális találmánya volt pusztán (Nietzsche, 1994: 3., 5.). Pálnál pedig egyenesen a „*gondolatok gondolataként*” aposztrofálja a HAJNALPÍR-ban (68. aforizma), hogy milyen találékonyan szabadította meg magát közvetett módon – Jézus életét és kereszthalálát csalárd módon kijátszva a zsidó törvény ellen – a bűntudattól. Sőt később AZ ANTIKRISZTUS-ban már kifejezetten az érdeklí benne, hogy „*a gyűlölet kérlelhetetlen logikájának zsenije*” miképpen érte el azt, hogy „*amit ő maga nem hitt el, elhitték az idióták, akik közé szétszórta saját tanításait*” (Nietzsche, 1993: 63.). – Nietzschénél is talán képtelen, de nem értelmetlen ötletként lehet érteni mindazt, ami a visszatérés-gondolatban filozófiailag megragadható. Meglehet, azt olvasta ki a vallásalapítók példáiból: egy grandiózus és csak következményeiben igazolódó alaptalanságot kell alapul venni ahhoz, hogy egyáltalán esély legyen az askéta papok uralma alóli felszabadulásra. Ami a „*gondolatok gondolata*” nyelvén annyit jelent, hogy a kasztrált értelem uralmával csak egy meggondolt képtelenség szállhat szembe értelmesen, azaz hatékonyan.

4

A harmadik reflexióformának azt a nevet lehetne adni, hogy *abszurd* elgondolás. Sémája a következő: alapul veszek valamit, noha tudom, hogy annak valósága számomra semmis. Ha Nietzsche elgondolása, úgymond, alaptalanságában volt radikálisabb Kant elképzelésénél, úgy az abszurd elgondolásnál inkább a gondolat „státusa” válik majdhogynem megfoghatatlanná: az, hogy gondolható-e ilyesmi egyáltalán. E reflexió természetét, úgy vélem, mindenekelőtt Kierkegaard tágabban értelmezett irónia-felfogása, valamint a fiatal Lukács György (éppen a dán filozófustól inspirált) irónia-fogalma reprezentálhatja. Mint Kierkegaard írja az irónia fogalmáról szóló értekezésében (a másként nem jelzett oldalszámok válogatott írásai 1982-es kiadására vonatkoznak): „*az irónia a személyiségnek szóló meghatározás*”, de ez az ironikusság „*tulajdonképpen csak egy személyiség kontúrját*” adja ki (91.), hiszen az adott történelmi valóság érvényét veszítette számára (96.), az eljövendő pedig „*rejtve van előtte, a háta mögött van*” (98.). Az iróniában koncipiált elgondolás abszurditása nemcsak a realitás e kettős értelmű és idejű aktuális fogyatkozására utal, hanem az öntételezésnek arra a sajátos módjára is, hogy „*végző soron az ironikusnak mindig »tételeznie« kell valamit, de az általa így »tételezett« egyenlő a semmivel*” (110.). Jól ismert, hogy a fiatal Kierkegaard milyen hevesen érvel amellett (jórészt Hegel alapján, de persze Hegel ellenében), hogy ez a „*semmi*” mégis alapja lehet valaminek, mégpedig „*a személyes élet abszolút kezdete*”-ként (116.). Kezdetként, amely a személyiséget elindítja azon az úton („*az irónia... nem a valóság, hanem az út*” [117.]), amelyen a cselekvés által a valóság mégis érvényességet kaphat. Milyen értelemben abszurd ez az elgondolás? Mint láttuk, az abszolút, önmagáért létező szubjektum semmije nemcsak attól „valótlan”, hogy üressé vált a jelen és a jövő realitásvonatkozásaitól, hanem attól is, mert, jóllehet mindig tételeznie kell valamit, a tételezettség valójában semmin nem alapul, és nem is alapoz meg semmit („*az irónia*

szorosabban véve sohasem állíthat fel tételt” [109.]). Ennyiben az ironia – ebben a tágabb, a tételezési mód paradoxitását is magában foglaló értelemben – éppúgy anticipálja a végtelen rezignációt, mint a minden tételezhető tartalmat maga mögött hagyó újjászületés „ugrását”, az abszurd erején nyugvó hit megnyerését. Mint Kierkegaard szemléletes („szókratészi”) példája mondja erről a vállalt paradoxitásról a PHILOSOPHISCHE BROCKEN-ben: ha még a megszületésről is igencsak hasztalanul próbálunk gondolatilag számot adni mi, akik már megszülettünk (a meg nem születetteket kérdezni pedig képtelenség), akkor erre még kevesebb a remény az újjászületés esetében, hiszen itt nem is egyszerűen a hajdani nemlét semmijébe kell „visszagondolni”, hanem éppenséggel már egy meglevő lét semmijébe – és ráadásul ki tudja, vajon ennek elgondolását nem ugyanolyan eszteleniség-e attól várni, aki még nem született újjá, mint amilyen neveléses volna a születés „megértését” követelni a meg sem születettektől (Kierkegaard, 1910: 18.). Kérdés tehát, beszélhetünk-e itt egyáltalán reflexióformáról, elgondolásról, elvégre itt még gondolni sem szabad gondolnunk valamit – csak a semmit; azt viszont aligha „gondoljuk”. Ha pedig nem ezt tesszük, miképpen tudna e semmi mégis alapul szolgálni?

Van Kierkegaard-nak egy fontos megjegyzése a VAGY-VAGY-ban (DIAPSZALMATA), amely közvetlenül érinti a „kezdés”, az alapulvétel természetének kérdését: *„A tapasztalat bebizonyította, hogy a filozófiának egyáltalán nem jelent különösebb nehézséget a kezdés. Sőt, mi több, a semmivel kezdi, ennél fogva mindig képes kezdeni. Az abbahagyás az, ami a filozófiának és a filozófusoknak nehezére esik*” (Kierkegaard, 1978: 55.). Ebből kiviláglik, hogy Kierkegaard valójában nem a semmi konceptuális alapulvételéről beszél, nem azzal akar „kezdeni” valamit, hanem sokkal inkább a szubjektumhoz tartozó realitásvonatkozások semmissé tételének „bevégzésében” gondolkodik. Abban, hogy az értelmi-érzületi formák egész hálója, maga az aktuális sensusmód strukturálódjon át a semmi által (ezért hangsúlyozza oly erővel, hogy az ironikus kizárólag az egzisztálóra, a „valamire” irányulva fogja föl a semmit, annak akarja elvenni fatális „komolyságát” a semmi révén [110.]). A realitásnak hitt sensusmód egésze, vagyis a bizonyosságok, rejtett elvárások, előzetes értékítéletek hálózatának tere az, aminek a semmisségtől össze kellene roppannia, úgyszólván punktualizálódnia kellene, egészen a jövőt illető leghalványabb, legkétségbeejtőbb gyöngye biztosítékok fölemésztéséig. Mégpedig azért, hogy mindezek „abbahagyásával” valaki felkinálhassa, kiszolgáltathassa magát egy másfajta sensusmódot követelő „erősebb lét” (Rilke) hatalmának, akár a személyiségnek a történelem felfoghatatlan szükségszerűségéből nyert igazolását eredményezze az abszurditás áldozata, akár a hit kegyelmét. (Mint ismeretes, az előbbire Szókratész, az utóbbira Ábrahám a példa Kierkegaard-nál.) Az „abbahagyást” tehát voltaképpen az áldozathozatal analógiájaként érthetjük: felhagyni a fogalmakra hagyatkozó „kezdés”, a pusztán részleges, ámde annál önhittebben spekulatív filozófiai semmissé tétel eddigi technikájával annak érdekében, hogy a mindeddig semmit nem jelentő vagy éppen semmibe vett „lehetőség” biztosítékok nélküli választásával egy egészen másképp strukturált bizonyosságtér alakulhasson ki és váljon jelenvalóvá. Az abszurd elgondolás éppen ebben, a választás tétjének, a *választottnak* a „valótlanságához” fűződő reflektív, ám ennek ellenére mégis konstitutív viszonyában ragadható meg.

Az említett valótlanság elháríthatatlan, hiszen (ellentétben bármiféle utópizmussal és mártíriumfilozófiával) az adott sensusmódot semmissé tevő „bevégzésnek”, mint tudjuk, anélkül kell megtörténnie Kierkegaard szerint, hogy ez a „mozdulat” a veszteség jövőbeli ellentételezéséül bárminemű biztosítékot tarthatna fenn magának, akár

csak egy mégoly bizonytalan tételezés formájában is. Az abszurd elgondolás pusztán reflektív, hiszen még remény formájában sem tarthat meg semmi pozitívát, azaz csak semmije lehet. Ugyanakkor konstitutív, mert e semmivé tételben elhagyható ponttá tudja összezsugorítani önnön realitásvilágát, azt a világot, amelynek elhagyására egyébként semmiféle belátás nem lenne képes alapot adni. Ezért nem hagyható figyelmen kívül, hogy Kierkegaard-nál az irónia „valótlanul” abszurd, „üres” pontszerűségének mindig van jövővonatkozása, csupán realitásvonatkozása nincs semmilyen idődimenzióban. Hiszen Szókratész iróniáját, mint Kierkegaard írja, a jövő igazolja, onnan láttatja őt áldozatként a történelem vak szükségszerűsége (97., 111.); akárcsak Ábrahámnál, akinél ugyanígy a (csodát adni tudó) jövő tanúskodik arról, hogy a súlyos tett valódi, végigvitt és elfogadott áldozatként igazolást kapott. Ez az abszurd módon – vagyis (a mindenkori aktuális jelenből nézve): alaptalanul – „*épületes*” mozzanat az, amely a választás aktuális „valótlanságának” teljes elismerése ellenére mégis konstitutív erejű. Ezért nevezhette a fiatal Lukács az iróniát joggal „*az isten nélküli korok negatív misztikájának*”, mely voltaképp a jövő igazolóerejének szubjektív, alptalan „megmentése”, a jövő lehetőségének (a szubjektumon végül is átlépő) megszabadítása a jelen semmisségében: „*Az irónia mint a végigvitt szubjektivitás önmegszüntetése a legmagasabb rendű szabadság, amely egy isten nélküli világban elérhető*” (Lukács, 1975: 542., 544.). Az iróniában rejlő reflektált abszurdítás mind Kierkegaard-nál, mind Lukácsnál végső soron éppen abban a rendeltetésben kap valóságot, hogy egy lehető (bár nem remélhető) egzisztenciális „fordulat”, metanoia készen találja az embert. És ebben ki is merül minden rendeltetése. Hiszen amint ez a metanoia bekövetkezik (mindkettőjük személyes példája erre vall), az elfogadott áldozat tüze elsőként éppen az iróniát emészti föl; mintha csak ennek a valótlannal abszurd elgondolásnak a „semmije” mindkettőjüknél pusztán arra való lett volna, hogy egyszer „épületesé” válva – semmivé legyen.

5

Végül a negyedik, amit az alaptalanság reflexióformái közé sorolnék: az *esetleges* elgondolás. Ennek sémája talán így adható vissza: alapul veszek valamit, noha tudom, hogy annak sem szükségszerű, sem nem szükségszerű voltát nem állíthatom. Másképp fogalmazva: alapul veszem a se nem ésszerűt, se nem ésszerűtlent. Ellentétben az önkényes, a képtelen vagy az abszurd elgondolással, itt nem valamiféle reprezentatív koncepciót hívnék segítségül a szóban forgó gondolkodási forma jellemzésére, hanem inkább egyes filozófiai vizsgálódásokat: részben a kései Wittgenstein, részben Rorty bizonyos elképzeléseit. Az eddigi formáknál az alaptalanság különböző módon „ütközött ki”, hol az önkényes eredetben, hol a képtelen jelentésben, hol az önmaga valótlanságával számoló tételezés abszurdításában – itt magáról a pozitív értelemben vett esetlegesség paradox elgondolásáról van szó. Az esetlegesség természetesen évezredek óta témája a filozófiának, az azonban már sokkal kevésbé, hogy miként lehet az esetlegest nem a szükségszerű logikai ellentétéként, azaz véletlenként, hanem pozitív módon felfogni. Volt ilyen kísérlet az ókorban (Arisztotelész az ORGANON-ban még határozottan elválasztotta egymástól a nem szükségszerű értelmében vett esetlegest a „*természetszerű esetleges*”-tól, amely pusztán csak „*többnyire van, de mégsem szükségszerű*” [Arisztotelész, 1961: 260.]), később azonban a filozófia elsődlegesen a szükségszerűség-véletlenség terében tájékozódott. Wittgenstein kései vizsgálódásai viszont mintha az esetlegességnek pontosan ezt a pozitív értelmét próbálnák meg alapul venni. Az

esetleges elgondolás nem annak reflexiója, hogy az adott (jelenkori) sensusmód miként fordulhat át egy tőle gyökeresen eltérő, más lehetőségfeltételek által meghatározott alakba, hanem éppenséggel az adott sensusmód rejtélyes fennállásáé és működéséé: a nyelvjátéké (amely egyébként tudvalevőleg számos, nyelviileg nem transzparens mozzanatként is – „atmoszféra”, beállítódás, aspektus stb. – jelét adja). „*Meg kell fontolnod – írja Wittgenstein –, hogy a nyelvjáték, mondhatni, valami előre láthatatlan. Úgy értem: nincs megalapozva. Nem ésszerű (vagy ésszerűtlen). Itt áll – mint életünk.*” (A BIZONYOSSÁGRÓL, 559. §.) Nemcsak arról van szó tehát, hogy a nyelvjátékokban megtestesülő életformák redukálhatatlanul plurális gyakorlatok (hiszen az ész nem hozhatja őket egyszerűbb alakra), hanem arról is, hogy az immanens „keretüket” alkotó evidenciák, a bizonyosságok is úgyszólván logoszidegenek („*a bizonyosság fajtája a nyelvjáték fajtája*”, szól a FILOZÓFIAI VIZSGÁLÓDÁSOK 322. §-a). Hiszen a bizonyosságok aktuális fennállásának módjában éppen az imént említett, nyelviileg nem transzparens mozzanatok időben változó és anizotrop (episztemológiai szabályszerűséggel nem rendelkező) jellege a meghatározó. Továbbá, a nyelvjáték azért is „*előre láthatatlan*”, mert sok esetben kiegészítjük, sőt megváltoztatjuk a szabályokat, „*ahogyan előrehaladunk*” („*as we go along*”, FILOZÓFIAI VIZSGÁLÓDÁSOK, 83. §). Mindez viszont azt jelenti, hogy a nyelvjáték keretét illetően „*a megalapozás, az evidencia igazolása véget ér – a vég azonban nem az, hogy bizonyos állítások közvetlenül mint igazak megvilágosodnak számunkra, azaz nem a látásnak egy fajtája a mi oldalunkon, hanem cselekvésünk, amely a nyelvjáték alapján nyugszik*” (A BIZONYOSSÁGRÓL, 204. §). Az esetleges elgondolás ennek a cselekvésnek, az éppen gyakorolt sensusmódnak a paradox „megalapozottságára” próbál reflexióformát találni.

Rortyt, úgy tűnik, kevésbé érdekli a nyelvjáték „belvilága”, az esetleges bizonyosságok alapot adó erejében rejlő paradoxon (ezt a problémát mintha a tradíció magától értetődő adottságának hangsúlyozásával, illetve a szótárváltások, metaforacserék, újraleírás kísérletek természetes, a filozófia számára meghaladhatatlan gyakorlatának leszögezésével „tudná le”). Figyelmét sokkal inkább a nyelvjátékok között képződő kulturális viszony köti le, valamint az, hogy miként írható le az esetlegességet tudomásul vevő modalitás. Rorty ez utóbbi lényegéről szólva (Isaiah Berlin nyomán) Joseph Schumpeter „*civilizációs kritériumát*” idézi: „*Saját meggyőződésünk relatív érvényességét tudatosítani és mégis megingathatatlanul kitarítani mellette – ez különbözteti meg a civilizált embert a barbártól*” (Rorty, 1994: 63.). Ez a két, látszólag egymás ellen ható, mégis egyidejűleg fennálló reflexiómozzanat, a relativitás tudata és a kiállítás feltétlensége sokat elárul az esetleges elgondolás természetéről, de sajátos kettősségüket most csak mint kiindulópontot emelem ki Rortynál (tehát az esetlegesség elgondolását semmiképpen sem terjesztem ki Rorty következtetéseire is, kiváltképp nem azonosítom a filozófiai ajánlatát uraló „ironikus” dichotómiával). Rorty annyiban veszi alapul az említett kritériumot, hogy segítségével képes egységesnek, mi több: termékenynek és magától értetődőnek ábrázolni az esetlegességnek megfelelő, a belátás és az igenlés feszültsége által áthatott modalitást, vagyis képes rá, hogy azt ne tekintse semmiféle elfajulás vagy meghasonlás jelének. Ugyanez vonatkozik nála a filozófiai megalapozás keresésének elutasítására és az argumentálási kényszer semmibebevételére, sőt egyenesen kijátszására is, amit a filozófiára nézve sem csúnya végként, sem új kezdetként nem hajlandó megdicsőíteni. Rorty kultúra-felfogásának szenttelen és mégis játékos esetlegességszólama ugyan a „történetesség” nietzschei motívumára emlékeztet (l. a ZARATHUSTRA-könyv NAPKELET ELŐTT című részét), csak hogy ő megpróbál kitarítani emellett, és annak maradéktalan igenlésére próbálja fölépíteni posztmodern filozófiai etüdjei tradi-

cionalizmusát – szemben Nietzschevel, aki, mint láthattuk, ezt a belátott és igenelt „történetességet” végül is másfajta szándéknak és nagyobb szabású kompozíciót követelő igénynek rendelte alá: az amor fatiban magát a létesülést igenlő, „igazi” evangélium megalkotásának.

A kései Wittgenstein filozófiájában, különösen a bizonyosság természetét illető vizsgálódásaiban az esetlegesség elgondolásának egy másik oldala kerül előtérbe. A nyelvjáték fundamentumairól, láthattuk, nemcsak azt állítja, hogy azok megragadhatatlanok, hanem azt is, hogy nem ésszerűek, nem is ésszerűtlenek. Igen fontosnak tartom azt a belátást, hogy Wittgenstein jogosulatlanul nyilvánítja az ész bármilyen igényét a nyelvjáték „alapjainak” meghatározására: „*Abban hibázunk – írja a FILOZÓFIAI VIZSGÁLÓDÁSOK-ban –, hogy ott kutatunk magyarázat után, ahol a tényeket »ősjelenségnek« kellene tekintenünk. Vagyis ezt kellene mondanunk: ezt a nyelvjátékot játsszák.*” (654. §.) Wittgenstein mintegy „kihelyezi” az esetlegesség terébe a nyelvjáték lehetőségfeltételét: képes azon a ponton túl, ahol az észtól megvonta jogait, valami „eredendőbbet” elismerni, az életforma logoszidegen realitását. Az esetlegesség ezáltal mentesül attól, hogy a szükségszerű és a véletlen (logikai) terében helyezkedjék el, hiszen amihez nincs léptéke az észnek, annak fennállását nem is igazolhatja szükségszerűként, vagyis olyképpen, hogy az más módon nem lehet adva (és természetesen az ellenkezőjét sem állíthatja). Úgy vélem, a wittgensteini nyelvjátékfelfogásban éppen ez, vagyis a pozitív módon értett esetlegesség elismerése a döntő mozzanat. Nyelvünk (olykor hatáiraival együtt) megnyilvánul, néha bizonyosságok is kiütköznek itt-ott, életformánk megtörténtté vált, és folytonosan megtörténik – időről időre, előre láthatatlanul és esetlegesen, azaz „alaptalanul”. Ezt a megalapozhatatlan és igazolhatatlan fennállást (megtörténő létezést) képes elismerni és talán elismertetni a nyelvjáték képzete. Ez az esetleges elgondolás azonban többről tanúskodik, mint egy ilyen fennállás pusztá elképzeléséről. Magában rejti ugyanis az alapulvétel paradox és korántsem könnyű mozzanatát is. Azt a mozzanatot, amely képessé teszi a filozófiát, hogy éppen az esetlegességen és az esetlegességgel kezdje vizsgálódásait – sem „előbb” (a szükségszerűn), sem „később” (a véletlenül). Talán erről a paradoxitásról beszélnek Wittgenstein szavai: „*Annymira nehéz a kezdetet megtalálni. Vagy inkább: nehéz a kezdetnél kezdeni. És nem megkísérelni tovább visszamenni.*” (A BIZONYOSSÁGRÓL, 471. §.)

6

Kanttól indultunk el, azt latolgatva, van-e értelme alaptalanságról beszélni a filozófiában; pontosabban, lehetséges-e úgy beszélni róla, hogy ne egyszerűen megalapozatlanságot értsünk rajta. Az itt bemutatott filozófiai gyakorlatok, az önkényesség, a képtelenség, az abszurdítás és az esetlegesség reflexióján alapuló gondolkodásmódok természetesen azt tanúsítják számomra, hogy alaptalan elgondolások vannak. És ha vannak, úgy kézenfekvő a (kanti) kérdés: hogyan lehetségesek? De természetesen nem csak ez a kérdés vetődik fel, vannak továbbiak is. Például: hogy vajon „tiszta” formáknak tekinthetők-e ezek az elgondolások? Megadható-e az a paradigma, amelyben ilyennek mutatkoznak? És vajon mennyiben vehetők reprezentatív példáknak? Továbbá mit jelent, mennyiben játszik szerepet az alaptalan elgondolásokban az alapulvétel gesztusa? Betemeti-e ez a gesztus az alaptalanság szándékát, vagy, ellenkezőleg: csak ez teszi láthatóvá igazán? Aztán: végtére is mire jó ez az egész? Van-e bármiféle gyakorlati hozadéka az alaptalanság vizsgálatának, vajon nem olcsó bűvészkedés-e mindez, nem szemfényvesztés-e különféle fogalmakkal, kategóriákkal, teóriákkal?

Volna-e belőlük annyi hasznunk legalább, mint Benjamin hászid történetében volt ama koldusnak? De hát valójában neki sem lett egy szál inge sem – a semmiből. Akkor meg? Nem sorolom tovább.

Nem sorolom tovább, a válaszok jó részével úgyis adós maradnék. Valószínűleg nem fogok tudni elfogadható feleletet adni sem a lehetőségfeltétel kérdésére, sem az alaptalanság „hozádékát” érintő dilemmákra. A reprezentativitást illetően eleve nem is próbálkozom felmérni a válaszadás esélyeit. Ellenben abból, hogy e példák milyen vonatkozásban tekinthetők paradigmaticusaknak, legalábbis néhány vonás megragadhatónak tűnik. Abból indulok ki, hogy valamennyiük esetében reflexióval van dolgunk, vagyis mindegyiküknél valamire irányuló, valamiről alkotott képzettel találkozunk. Nyilvánvaló továbbá, hogy bármelyiket vegyük is az ismertetett elgondolások közül, az valamiképpen reflexióúrral vagy a reflexió kiürülésével számol. Úgy is mondhatnánk: valamennyi alaptalan elgondolás tartalmazza bizonyos értelemben a reflexió *semmisségét*. Ez a semmi a reflexióban tárul föl (mint annak inherens része), mégpedig vagy abban a fogalmi képzetben, amit a reflexió megalkot, vagy abban a „valamiben” – nevezzük reális (tárgyi) aspektusnak –, amit a képzet megjelenít. Közelebbről: noha a gondolkodás műveletei nemigen szoktak megférni saját tartalmatlanságuk vagy formátlanságuk adottságával, ezek az alaptalan elgondolások mégis képesek vagy valamilyen realitássemmisséget fogalmilag megjeleníteni (miként az önkényes és az abszurd elgondolás példája mutatja), vagy pedig arra képesek, hogy valamilyen fogalomsemmisségnél mégis realitást ismerjenek el (mint az a képtelen és az esetleges elgondolásnál látható). Ahogy az *ens rationis* (*ratiocinatae*) és az *irónia* esetében a reflexió a realitás pólusán tart fenn úrt önmagában, úgy a nyelvjáték (életforma) bizonyosságalapjainak vagy a létesülés rettentő mozgásának megközelítésekor inkább a fogalmi póluson találjuk ezt az úrt. Azt lehet mondani, természetesen rendkívül leegyszerűsítve a dolgot, hogy az alaptalan elgondolások alapul vesznek bizonyos reflexiókat, amelyek vagy olyasmiről alkotnak fogalmat, amiről tudják, hogy valóság nélküli, vagy olyasmit tartanak valóságosnak, amiről tudják, hogy fogalmilag megragadhatatlan. Mindezek alapján egyik legfőbb strukturális vonásukat úgy lehetne röviden meghatározni, hogy reflexiójuk formája vagy egy irreális értelemtételezést (logoszképzetet), vagy egy alogikus valóságtételezést (realitásképzetet) foglal magában.

A másik vonás arról olvasható le, hogy ez a semmisség, ez az úr miképpen mutatkozik meg, pontosabban milyen kompozíciós szabály adja meg annak helyét az egyes elgondolásokban. Itt is kétfajta megoldás látszik elkülöníthetőnek. Különbég van ugyanis aközött, hogy egy reflexió saját kereteként vagy önnön szakadásaként jeleníti-e meg a hozzá tartozó semmisségmozzanatot; hogy a reflexió elenyészik-e, vagy úgyszólván törlődik valahol. A különbség nagyjából azt fejezi ki, hogy (megint csak Kantot híva segítségül) a reflexió a meghatározatlanba tartó mozgás határpontjaként „érti-e” a semmisséget, vagy pedig fogalmi és tárgyi aspektusa összeegyeztethetőségének szakítási pontjaként, vagyis egy meghaladhatatlan kontroverzia kiütkezéseként. Nem mindegy tehát, hogy a semmisség a reflexió *enyézpontjaként* vagy pedig *töréspontjaként* tűnik-e elő. E tekintetben például az önkényes és az esetleges elgondolás mutat rokonságot egymással, hiszen mindkettőben elenyészik a reflexió. Az *ens rationis* (*ratiocinatae*) önkényes transzcendentális tárgya nem más, mint minden reflektálható tartalom (Reale) enyézpontjára „mutató” fogalom, mint ahogyan a nyelvjáték esetleges bizonyosságalapjának elismerésekor is hasonló enyézpontról beszélhetünk, csak éppen ellenkező értelemben, hiszen ennél minden fogalmi képzet enyészik el, és így

hagyja „feltűnni” az életforma alogikus realitását. Ezzel szemben a képtelen és az abszurd elgondolás szakadásként mutatja a reflexió semmisségmozanatát. A nietzschei visszatérésgondolat a létesülesről – mint végső realitásról – csak annyiban enged képet alkotni, hogy az minden fogalmi képzet egyfajta „*atextuális szakadása*” (Bernard Pautrat, 1986: 119.); míg a kierkegaard-i irónia végtelen és abszolút negativitása a realitás oldalán konceptualizálja ugyanezt a szakadást az öntudat számára. – Ezzel megadható egy lehetséges paradigma, amely feltűnteti a tárgyalat alaptalan reflexióformák elvi különbségét (annak ellenére, hogy természetesen, mint minden séma, ez is roppant elnagyolt). Ennek értelmében:

az önkényes gondolat	– irreális enyészpontú logoszképzet;
a képtelen gondolat	– alogikus töréspontú realitásképzet;
az abszurd gondolat	– irreális töréspontú logoszképzet;
az esetleges gondolat	– alogikus enyészpontú realitásképzet.

Túl ezen a strukturális összevetésen kérdés azonban, vajon mi jellemzi az alaptalan elgondolásokat az általuk végezhető művelet vagy az *eljárás* oldaláról, amely a semmisség mozzanatát tartalmazó reflexiók alapulvételét értelemmel látja el, azaz: amely voltaképpen gondolattá teszi őket.

7

Alighanem ez a legnehezebben megközelíthető oldala ezeknek a magukba záruló gondolati tereknek, de egyben a legfontosabb is. A kérdés úgy szól, hogy voltaképp mi szükség van „alaptalanságokkal” számolni. Miből fakad és mit tesz lehetővé, ha valaki így, a reflexió semmisségével gondol el bármi feltétlent? Kezdjük azon, ami bizonyos értelemben az alaptalan elgondolások egyik lehetőségfeltételének is felfogható, hogy e gondolatok egyike sem bújik ki a transzcendentális korlátozás alól. Egyikük sem vindikálja magának a jogot, hogy tudásnak legyen a birtokában ott, ahol valójában az égvilágon semmit sem tud. A másik lehetőségfeltétel ugyanakkor az, hogy nem közböbök az iránt, vajon legyen-e valamilyen végső vonatkoztatási pont, aminek alapulvételével számolniuk lehet, még ha az nem a tudható dolgok köréből kerül is ki. Metafizikus gondolkodásra vallana ez? Nem hinném. Hiszen a tárgyalat alaptalan gondolati eljárások azáltal tudják e két feltételt, az indifferentizmus hiányának és a transzcendentális korlátozásnak a feltételét együttesen kielégíteni, hogy magának az abszolútumnak a lehetőségfeltételét adják meg másképpen, mint amilyen evidenciákat a metafizika vall magáénak a feltétlenről. Az alaptalan elgondolások tanúsága szerint abszolútum nem csak abban konstituálódhat, ami létezik vagy legalább létezhet, illetve aminek ellentmondás-mentessége és szükségszerűsége belátható. S minthogy ilyesfajta attribútumok az önkényesség, képtelenség, abszurditás és esetlegesség filozófiai példáinak egyikében sem garantálják az abszolútum fogalmának önállóságát, ez azt jelenti, hogy annak pusztán egy műveleti soron belül, vagyis csupán *procedurálisan* lehet érvénye számukra. S hogy volna-e bennük abszolútum egyáltalán? Ami saját eljárásukon belül meghaladhatatlan, az abszolút – márpedig az ens rationisnál nem lehet meghaladni az önkényességet, az iróniánál a valósághiány adta abszurditást, mint ahogyan meghaladhatatlan, hogy a létesülést átfogni próbáló képzet csak valami képtelenség lehet, és ez vonatkozik arra is, hogy nyelvjátékunk (életformánk) esetlegesen adott számunkra. E procedúrafüggőség folytán az abszolútum tételezése valamennyi alaptalan elgondolásban relatív, így mindegyikükre érvényes a megnevezés: *suppositio relativa*.

Vajon abban érhető-e tetten ez a viszonylagosság, hogy voltaképpen dichotomikus képzetek „vetülnek egymásra” az alaptalan reflexióban? Úgy vélem, nem; hiszen ezekben az elgondolásokban nem azzal a „látvánnyal” találkozunk, hogy egy bizonyos képzetben ellentétes elemek ütköznenek egymással. Az „ütközés” különböző síkok között jelenhetne csak meg: abban, hogy az alapulvétel mint afirmatív gesztus szemben áll a reflexió tudott semmisségmozzanatával. Az idézőjel annak szól, hogy ha feszültség nyilvánvalóan fönnáll is közöttük, valójában még sincs szó ütközésről, és éppen ez a különös. Különös, hogy ezek a gondolatok a feltétlent mégiscsak valami semmisségben képesek igenelni – *feltétlen módon*. Még különösebb, hogy ez a paradoxitás nem veti szét őket, hanem ellenkezőleg, mintha ez a feszültség indítaná el „mélyebb”, performatív jellegük érvényesülését, amelyre nézve az alaptalan elgondolások tartalma úgyszólván másodlagos szerepet tölt be. Hiszen maguk az elképzelésekben rejlő posztulátumok nem referálnak semmiféle „hitt” abszolútumról (semmisségüket ez különbözteti meg legélesebben bármily negatív teológiától), csupán procedurális alapulvételük feltétlenségével készítetnek valamire. De akkor végső soron mi az, amitől ezek a relatív érvényű előfeltételezések erős támasztékká szilárdulhatnak, hisz azok voltaképpen nem is hordozói, hanem pusztán alkotóelemei egy műveletnek, egy performatív eljárásnak? És fordítva: végül is mi az, ami relatív („alaptalan”) szuppozíciókban követel támasztékot magának? Röviden: min alapul maga az eljárás?

Ezekkel a kérdésekkel visszaérkeztünk a reflexió értelméhez. Úgy vélem, ezeknek az elgondolásoknak a „hatásmechanizmusa” lényegében kétféle sémát mutat. Nyilvánvaló, hogy a visszatérés-gondolat és az iróniakoncepció a fennálló értékhorizont, sensusmód teljes meghaladására indít. Ha valaki magáévá tudja tenni annak hitét, hogy a léthelyzetét érintő aktuális döntésével az örökkön visszatérő lét végső alakjáról, ennél fogva örök sorsáról hoz ítéletet, vagy ha hinni tudja, hogy létezhet teljes eloldozódás az adott realitástól, amit a jövő talán áldozatként igazolhat – akkor ez saját értékelési és elvárési horizontjának gyökeres átalakulását vonja maga után. Ezek az elgondolások arra készítetik „hiveiket”, hogy egész aktuális horizontjuk (valamennyi morális és egyéb meggyőződésükkel együtt) érvényét veszítse, semmissé váljék előttük. Ha alapul tudják venni azt a „felfoghatatlant”, ami egy képzetüknek – akár irreális, akár alogikus tartalmat hordozó – semmisségmozzanatán át betör gondolkodásuk világába, akkor ezzel a transzgresszióval elérhetik azt, amit semmilyen más módon nem remélhetnek még csak elképzelni sem. Jelenvalóvá tehetik a maguk számára annak lehetőségét, hogy ez a horizont – jelen formájának megsemmisülése árán – radikálisan átalakuljon. Ebben a követelésben, reményben vagy várakozásban (hadd használjam itt Márai Sándor találó kifejezését: ebben a „*gondolkodásmódban*”) térnek el a másik két esettől. Ezekben a „felfoghatatlan” nem arra hivatott, hogy megmásíthatatlan és üdvözítő gátszakadást okozzon a meggyőződéshorizonton, hiszen itt a semmisség – ha szabad ezt mondani – a gondolkodásnak éppen csak a határpontjait borítja el; geológiai műszóval élve, megjelenése nem *transzgresszív*, hanem *ingresszív* jellegű. Akár irreális, akár alogikus módon tartalmazzák ezek az elgondolások a reflexió semmisségét, céljuk nem az, hogy az adott horizont összeomoljon és átadja helyét valami másnak, hanem ellenkezőleg: hogy saját határai megtarthatók, sőt kiterjeszthetők legyenek. Ha valaki hinni tudja az ens racionis (ratiocinatae) tárgyait, noha azok pusztán önkényesen kigondoltak, vagy ha képes „ősjelenségeknek” tekinteni, evidenciáknak venni a nyelvjáték-bizonyosságokat, bár azok csupán esetlegességek, akkor a „felfoghatatlan” tudomásulvételével, melyben a további megalapozás szüksége elenyészik, nem gyökeres átformálódásra ítéli magát a rációt vagy saját nyelvjátékát, hanem egyik

esetben az értelem (logosz) produktív használatának, a másikban az életforma adta realitás elismerésének *maximalizálására*, amit paradox módon éppen azok végső alaptalanságának alapulvétele tesz lehetővé. A „felfoghatatlan” tehát ingresszív módon jelenik meg bennük a tudás partvonalára mentén, megmutatja a határokat, tudtul adja azok rögzíthetlenségét és törékenységét – de nem attól a várakozástól kísérve, hogy a semmisség áradata végre elfogja mosni földünkről mai bizonyosságainkat, és valami sokkal termékenyebbet ad helyettük, hanem pusztán annak tudatában, hogy noha ezeket a beszivárgásokat, beöblösödéseket sem elhárítani nem fogja semmilyen bizonyosság, sem föltölteni őket semmiféle végleges „tartalom”, mégis, a rajtuk végzett gondolati munka nélkül a művelhető földnek sem kiterjedéséről, sem veszendőségéről nem lenne fogalmunk.

A tenger és a partszakasz küzdelmes viszonyára utaló geológiai hasonlat, az eljárás transzgresszív és ingresszív jellege valójában ugyanazt jelöli, mint amit a töréspont és az enyészpont metaforái segítségével igyekeztem megvilágítani. Az alaptalan elgondolások reflexiói, úgy vélem, ebben a jellegben teszik leginkább felismerhetővé, hogy mire is reflektálnak. Egyrészt reflektálnak arra, hogy nincs mi alapján számolniuk gondolkodás és valóság, logosz és realitás teljes összemérhetőségével (nem is érzik följogosítva magukat, hogy „léttani számításokat” végezzenek, vagyis ontológiát műveljenek). Másrészt a reflexió tartalmazza annak az igénynek az érvényesítését, hogy ennek az inkommenzurabilitásnak a kiütközése mégis helyet kaphasson valamilyen *meghatározott* képzetben, s így az a „felfoghatatlan”, amely végső soron az összemérhetőség hiányából fakad, megalapozás híján is feltétlen módon alapul vehető legyen. Önmagában véve a meghatározás (az összemérhetetlenség folytán) persze szükségképpen „deficitet” kell hogy mutasson, vagyis a képzetnek valamilyen vonatkozásban „alaptalannak” kell lennie: vagy realitáshiányt, vagy logoszhiányt foglal magában. Csak-hogy ez a képzetsemmisség magán az elgondoláson belül már nem jelentkezik, más szóval: ez a hiány egyáltalán nem a gondolat deficitje, hiszen az a feltétlent csak mint *suppositio relativát* teszi saját eljárása kiindulópontjául, és csupán annyiban veszi alapul, hogy egy meghatározott „gondolkodásmodort” kondicionáljon. Az alaptalan elgondolások éppen semmisségük árán hiánytalanok. – Kant írja egy helyütt (TÁJÉKOZÓDNI A GONDOLATOK KÖZÖTT: MIT IS JELENT EZ?), hogy *„ha objektív alapokkal nem rendelkezünk, ugyanakkor itélni kényszerülünk, az észhasználat szubjektív alapjaiból következő igaznak tartás még mindig igen nagy fontosságú; csak éppen nem szabad a kényszerű feltevést szabad belátásnak kiadnunk”* (Kant, 1974: 116.). Az önkényes, abszurd és esetleges elgondolások – mondhatni – valóban „*kényszerű feltevések*”, és tartalmukat illetően természetesen szó sem lehet semmiféle belátásról. Ám igenlő elfogadásuk, sőt feltétlen alapulvételük gesztusa mégsem fakadhat másból, mint szabad elhatározásból (ahol az önmeghatározás nemcsak a döntés tényére terjed ki – mint Kantnál –, hanem módjára is). Hiszen mi másból fakadna? A feltétlen konceptuális azonosításának, vagyis magának a tételezésnek tartalma, bármilyen módon jelenítse is meg az abszolútumban önön semmisségét a reflexió, csak alaptalan lehet. A reflexiót pedig csupán a minden (teoretikus) alapot nélkülöző igenlő alapulvétel szabadsága emelheti ki ebből a semmisségből, különben pusztán egy másfajta, rejtett bizonyosságplatformnak volna a segédhipotézise. Az alaptalan elgondolások különös sorozata (tradíciója?), amely éppen Kanttal veszi kezdetét, ennyiben ellentmond a königsbergi filozófia meggyőződésének. Elmerészkedni ama tengerhez, elbirni rettentő közönyét, minden ésszerűt felülmúló erejének közelségét, és mégis gondolati (bölseleti) kísérletet tenni ezzel a „felfoghatatlannal”: erre nem „kényszerít” semmiféle antropológiai hajlandóság (még ke-

vésbé emelheti a „kényszerű feltevés” elfogadását univerzális követelménnyé), mint ahogyan nincs semmiféle szükségszerűség sem, ami eleve megszabná a feltevés formáját. Az, úgy tűnik, megmarad történetesen adódó és egyénileg vállalt kockázatnak.

8

Nem véletlenül használtam a kockázat fogalmát, hiszen ezek az elgondolások végső soron igen veszélyes játékot űznek, amiről vajmi kevésbé tud számot adni akár a strukturális, akár a funkcionális megközelítés. Hiszen bárhogy álljanak is jól saját képzetük hamisságmozzanatáért, alaptalan karakterüket voltaképpen igyekeznek háttérben tartani, sőt komoly gondolati apparátust mozgatnak meg azért, hogy a bennük munkáló nem evidens képzetet – minden „fogyatékos” bizonyosság ellenére – mégiscsak evidenciaként lehessen alapul venni. Ezek az elgondolások nem természettudományos modellek, amelyek idővel minden további nélkül lecserélhetők, ha bizonyos számítások vagy kísérleti eredmények megszűnnek tanúskodni mellettük. Nyilvánvaló, hogy horizontalkotó vagy -módosító erejük, egész „működőképességük” múlik azon, vajon lehet-e *bennük* hinni (ha már *nekik* hinni, vagyis igaznak tartani őket semmilyen alap nincs), más szóval, vajon legalább a nekik kölcsönözhető bizonyosságérték elfogadhatóvá teszi-e őket (ha már a róluk leolvasható igazságértéktől képtelenség ilyesmit várni). Az alaptalan elgondolások nem az „igazság” szülőttei ugyan, kérdés azonban, nem szorulnak-e rá mégis, hogy az ő nevét viseljék. Furcsa ellentmondás ugyanis, hogy ezek a gondolatok úgy kondicionálnak az „alaptalanság” alapulvételére, hogy közben úgyszólván hitmodusra kell igényt tartaniuk, különben nemhogy szuppozícióként nem szolgálnak, de egyenesen maguk hiteltelenítik mindazon elképzeléseket, amelyek igaznak tartása éppen bennük, evidenciájuk szilárdságában lelt támaszra. Mindig ki vannak téve annak a veszélynek, hogy relatív alapokon nyugvó konstrukciójuk a legkényesebb ponton, a belátott és igenelt semmisség mozzanatánál összeroppan, és egyszerűen magával ránt mindent, ami azon nyugodott. Szigorú kritikai korlátozottságuk érvénye miatt mindig számolniuk kell a kockázattal, hogy az afirmációt súlyos próbatétel elé állítják az ilyen és ehhez hasonló egyszerű kérdések: „*Miért legyen lehetséges, hogy a hithez alapunk legyen, ha bizonyosnak lenni nem lehetséges?*” (Wittgenstein, 1989: 100.)

Hogy néhány példát említsek: ilyen „ártatlan” kérdéssel találja magát szemközt Rorty, amikor számot kell vetnie Michael Sandel ellenvetésével a relativitás tudata mellett elkötelezettség „civilizációs kritériumával” szemben. Az ellenvetés így szól: „*Ha valakinek a meggyőződése csak relatíve érvényes, akkor miért tartson ki szilárdan mellette?*” (Rorty, 1994: 63.) Tanulságos, mily kevésbé megy bele Rorty az esetleges meggyőződés paradoxitását firtató kérdés érdemi megvitatásába, és hogyan húzódik vissza a relatíve „alaptalan” meggyőződés igenlésének kritikája elől egy aszubjektív nyelvelmélet (immár jól védhető) sáncai mögé, mondván, „*végső soron a szótárakban bekövetkező változások számítanak, és nem a meggyőzések változásai, a lehetséges igazságértékek körének változásai, és nem az igazságértékek hozzárendelése*” (Rorty, 1994: 65.). Nietzsche előrelátóbb: ő eleve kivonja a visszatérés-gondolatot a diszkurzivitás hatálya alól, megvilágosodásnak tudja be, ennek ellenére Zarathustra utolsó könyvének elején (A MÉZÁLDOSAT) mégis látni engedi, hogy az (apostolok módján: „halfogó”) Zarathustra beszédében „csel” volt, azaz Dionüszoszt idéző „*mézáldozata*” voltaképpen nem más, mint – szó szerint – lépre

csalás: pusztán egy „*hasznos bolondság*” keltette csábítás (*nützliche Torheit*, Nietzsche, 1908: 318.). Kantnál ellenkező értelemben érhető tetten az igaznak tartás e „lebegtetése”. Miután világossá tette például az „Isten” ideájában foglalt önkényességet, mégis ezt írja: „*nem csupán jogomban áll, de kénytelen is vagyok realitással fölruházni ezt az ideát, azaz feltételezni, hogy valós tárgya van*”; mi több, még azt is megengedhetőnek véli, „*hogy ez az idea bizonyos... antropomorfizmusokat foglaljon magában*” (Kant, 1995: 522–523., 535.). Kierkegaard és a fiatal Lukács példája viszont inkább arról az instabilitásról árulkodik, amit Rorty kapcsán említettem, hogy milyen nehéz kitartani az alaptalan gondolat paradoxitása mellett, vagyis milyen nehéz (sőt talán lehetetlen) hosszabb időn át kiállni annak belső feszültségét. Ennek tanújelét látom abban, hogy az ironia abszurd jövőhite végül is mindkettőjüknél e hit teljes (kritikai korlátoktól mentes) és áldozatos vállalásába csapott át. – Szembetűnő tehát, hogy az alaptalan elgondolások mennyire tartózkodnak leleplezni vagy éppen maradéktalanul elleplezni saját elgondolásuk alaptalanságát. Mintha itt nem a természet (phüszisz), hanem a bölcsélet volna az, ami „rejtekezni szeretne”; mintha a bennük alapul vett képzet éppen az igaznak tartás „lebegtetésében” lelne védelemre az elől, hogy igazságként vagy hamisságként kelljen színt vallania magáról.

Szükségszerű-e mindez? Joggal írja Wittgenstein: „*Ha valamit hinni kezdünk, akkor nem egy egyedi mondatot, hanem a mondatok egész rendszerét kezdjük hinni... Nem egyes axiómák világosodnak meg számomra, hanem egy rendszer, amelyben következmények és premisszák kölcsönösen támogatják egymást*” (Wittgenstein, 1989: 46.). Valamennyi alaptalan elgondolás bele van szövődve egy bizonyos eljárásba, amely döntő módon határozza meg a szellemi horizonthoz fűződő viszonyt: ám ez az eljárás (merőben alaptalanul) „igazságot” követel tőlük, különben az említett viszony meghatározásában, a kondicionálás menetében játszott *effektív* (tényleges, valós) szerepük kerülne veszélybe. Addig nem készíthetnek semmire, amíg nem lehet hinni *bennük*, ahhoz viszont előbb az kell, hogy hinni lehessen *nekik* – s ezzel a kör bezárult. Az alaptalan elgondolások rászorulnak az igaznak tartás szolgálataira, bármennyire *nem* következik is ez elgondolásuk módjából. Másból fakad tehát sajátos „rejtekezésük”, nevezetesen abból a kettősségből, hogy a performatív-orientáló eljárásra való tekintettel nem deklarálnak az igaznak tartás felfüggesztése, a kritikai kiindulópont miatt viszont az ellenkezője, a megerősítés nem jelenthető ki. – Az igaznak tartást illető dilemmák alól talán egyedül a kései Wittgenstein kivétel; a nyelvjáték alaptalanságáról alkotott nézeteiben nincs sem instabilitás, sem „rejtekezés”. Ennek okát abban látom, hogy más szemlélettel közeledett ahhoz, miképpen is tartunk valamit igaznak; az igaznak tartást ugyanis elsősorban a kétely *lehetőségén* keresztül próbálta megérteni. Míg mások az alaptalan elgondolásnak bizonyosságértéket adó igaznak tartást abból a szempontból fogták fel, hogy mennyire tud hozzájárulni a szuppozíció hihetővé tételéhez, vagyis úgyszólván különálló, megoldásra váró problémaként értették, addig Wittgenstein úgy vélte, hogy mihelyst gondolkodunk, kételkedünk, akkor már – akár tetszik, akár nem – a bizonyosságok megtételek. „*A kétely csak azon nyugszik, ami kételyen felül áll*”; a nyelvjátékainkba szervesült és idővel változó bizonyosságok olyképpen vannak adva, mint amikben aktuálisan nincs módunk kételkedni, vagyis amikhez még nincs meg az a rendszerünk, amelyben a rá vonatkozó kétely előfordulhatna (A BIZONYOSSÁGRÓL, 519., 247. §). Mindabban, amiben még csak kételkedni sem tudunk, már ott munkál a bizonyosság: nem kell tehát „külön” keresnünk és megoldanunk a feltétlen „ügyét”, mert az már megtételek: a nyelvjátékunkban adott abszolútum (az, ami pusztán két-

ségbevonhatatlansága *folytán* feltétlen) már jelen van mindenkori életformánk esetlegesség övezte bizonyosságaiban. Ezzel a szemléleti fordulattal Wittgenstein fölmondja azt az instrumentális viszonyt, amely kényszerűen ugyan, de mindenki másnál ott kísért a dilemmában, hogy miképpen lehetne az alaptalan elgondolásoknak bizonyosságértéket adni. – „*A nehéz az, hogy hitünk alaptalanságát belássuk*” (A BIZONYOSSÁGRÓL, 166. §). Azt hiszem, Wittgenstein tette igazán világossá, hogy a filozófiai alaptalanság „*könnyelműségének*” belátása minden, csak nem könnyű. Azt azonban, hogy ez a súly, a belátás nehézsége milyen eredménnyel veti alá terhelési próbának a filozófia további „alaptalanságait”, és hogy azok miben teszik kockára a tudás és hit viszonyát, csak a jövő dönti el.

Hivatkozott szövegek

- Arisztotelész (1961): ORGANON I. HERMÉNEUTIKA. Ford. Rónafalvy Ödön, Szabó Miklós. Akadémiai.
- Benjamin, Walter (1980): FRANZ KAFKA. Ford. Tandori Dezső. In: ANGELUS NOVUS. Európa.
- Emerson, Ralph Waldo (1978): AZ EMBERISÉG KÉPVISELŐI. MONTAIGNE VAGY A SZKEPTIKUS. Ford. Wilder Ödön. In: ESSZÉK. Kriterion, Bukarest.
- Heisenberg, Werner (1967): A MAI FIZIKA VILÁGKÉPE. Ford. Morlin Zoltán. In: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK. Gondolat.
- Kant, Immanuel (1974): TÁJÉKOZÓDNI A GONDOLATOK KÖZÖTT: MIT IS JELENT EZ? Ford. Vidrányi Katalin. In: A VALLÁS A PUSZTA ÉSZ HATÁRAIN BELÜL ÉS MÁS ÍRÁSOK. Gondolat.
- Kant, Immanuel (1995): A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJA. Ford. Kis János. Ictus, Szeged.
- Kierkegaard, Søren (1910): PHILOSOPHISCHE BROCKEN. In: PHILOSOPHISCHE BROCKEN. ABSCHLIESSENDE UNWISSENSCHAFTLICHE NACHSCHRIFT. Erster Teil. Diederichs Verlag, Jena.
- Kierkegaard, Søren (1978): VAGY-VAGY. Ford. Dani Tivadar. Gondolat.
- Kierkegaard, Søren (1982): AZ IRÓNIA FOGALMÁRÓL, ÁLLANDÓ TEKINTETTEL SZÓKRATÉSZRA. Ford. Valaczkai László. In: SØREN KIERKEGAARD ÍRÁSAIBÓL. Gondolat.
- Kierkegaard, Søren (1986): FÉLELEM ÉS RESZKETÉS. Ford. Rác Péter. Európa.
- Lukács György (1975): A REGÉNY ELMÉLETE. Ford. Tandori Dezső. In: A HEIDELBERGI MŰVÉSZETFILOZÓFIA ÉS ESZTÉTIKA. A REGÉNY ELMÉLETE. Magvető.
- Nietzsche, Friedrich (1908): IM-IGYEN SZÓLA ZARATHUSTRA. Ford. Wildner Ödön. Göncöl (reprint).
- Nietzsche, Friedrich (1980): KRITISCHE STUDIENAUSGABE. 9. kötet. (Hrsg. G. Colli, M. Montinari.) Berlin–München.
- Nietzsche, Friedrich (1988): A FILOZÓFIA A GÖRÖGÖK TRAGIKUS KORSZAKÁBAN. Ford. Molnár Anna. In: IFJÚKORI GÖRÖG TÁRGYÚ ÍRÁSOK. Európa.
- Nietzsche, Friedrich (1993): AZ ANTIKRISZTUS. Ford. Csejtei Dezső. Ictus, Szeged.
- Nietzsche, Friedrich (1994): BÁLVÁNYOK ALKONYA. Ford. Tandori Dezső. EX Symposium (különszám).
- Pautrat, Bernard (1986): NIETZSCHE, MEDUSIERT. In: NIETZSCHE AUS FRANKREICH. (Hrsg. Werner Hamacher.) Ullstein Verlag, Frankfurt/M.–Berlin.
- Popper, Karl Raimund (1996): TUDÁS ÉS TUDATLANSÁG. Ford. Báthori Csaba. 2000, 1996. november.
- Pöggeler, Otto (1963): DER DENKWEG MARTIN HEIDEGGERS. Neske Verlag, Pfullingen.
- Rorty, Richard (1994): ESETLEGESSÉG, IRÓNIA ÉS SZOLIDARITÁS. Ford. Boros János, Csordás Gábor. Jelenkor, Pécs.
- Vaihinger, Hans (1920): DIE PHILOSOPHIE DES ALS OB. Felix Meiner, Leipzig.
- Wittgenstein, Ludwig (1989): A BIZONYOSSÁGRÓL. Ford. Neumer Katalin. Európa.

Wittgenstein, Ludwig (1992): FILOZÓFIAI VIZSGÁLÓDÁSOK. Ford. Neumer Katalin. Atlantisz.
Wittgenstein, Ludwig (1994): ELŐADÁSOK A VALLÁSOS HITRŐL. Ford. Somos Róbert. *Jelenkor*,
1994. szeptember.

Lázáry René Sándor

LA GRENOUILLÈRE

Souvenir d'Argenteuil

Mint önnön sorssal lassanként az ember,
Vízzel telik meg, süllyed már a csónak:
Még partot érint, ellebegni nem mer,
Csak imbolyog, mind súlyosabb a csónak:
Vízzel telik, mint verssor értelemmel,
Magát betölti, mélybe száll a csónak:
Mint önnön sorssal lassanként az ember,
Mélységgel telten süllyed már a csónak:
Szivárgás ad jelentést, súlyt a szónak.

Maros-Vásárhelyt, 1906. december 29-én

HOMMAGE À VERMEER VAN DELFT

*„Là, tout n'est qu'ordre et beauté,
Luxe, calme et volupté.”
(Baudelaire)*

Vihar múltán vakít az új csatorna!
Vitorlák, felhők lengnek Delft felett.
Vizek tükrén a lágy fény furcsa tornya
Rezdül – s a látvány engem elfeled...

Álmomban néha látom újra Delftet...
Egy délután. Ahogy megfesti Vermeer.
S megérezem azt, mit fölmutat vagy elfed
A kép mögött morajló messzi tenger.

Maros-Vásárhelyt, 1907 decemberében

Bibó Judit

PROUST A SZÁZAD FORDULÓJÁN

1

Az „örök virágzás”, mely a nagy műveknek – a közmeggyőződés szerint is – végsőleg jogos osztályrésze, nem úgy válik valósággá, hogy a csodálat minden különvéleményt magába nyel és elnémít. Elismertség és világhírnév éppúgy nem zárja le a nagy művek perét, mint ahogy az elutasítás sem végszó. Csakhogy egy idő múltán a mű erőterének feszültségét többé nem az *igen* és *nem* ellentéte gerjeszti, hanem az értelmezés lehetséges módjai. S ma tulajdonképpen ezen, a hatás mikéntjén érdemes elgondolkozni a prousti művel kapcsolatban is.

AZ ELTŰNT IDŐ NYOMÁBAN-ról, mely az első fogadtatás viharai után feltarthatatlannal meghódította az olvasókat, majd fokozatosan a tudományos kutatásban is az egyik legelőkelőbb helyre került, a század derekán Nathalie Sarraute, a francia „új regény” egyik prominens képviselője például a következőket deklarálja: „*Legtöbbünk számára Joyce és Proust műve a távolban magaslik, mint egy letűnt kor tanúsága... Nincs messze az az idő, amikor csak idegenvezető kíséretében iskolás gyerekek csoportjaival együtt, néma és egy kissé komor csodálattal fogjuk megtekinteni ezeket a műemlékeket.*”¹ Az a Proust-komentátor, aki ezt a nem provokatív él nélkül fogalmazott jövendölést idézi, Proust modernségét teszi vizsgálat tárgyává.² Ma ugyanúgy felvethető azonban az is, hogy az intenzív tudományos érdeklődés és a Mű valóságos élete között van-e kapcsolat. Közelebbről és konkrétan: a kritika és kutatás számottéví apparátusa milyen mértékben dolgozik azon, hogy *ma* jól értsük Proustot, hogy árnyaltabban lássuk, vagy csak hogy egyáltalán találkozzunk vele. Proust esetében nyilván nem az utca emberére kell gondolnunk, de arra a nem egészen műveletlen közemberre igen, akit Gyergyai Albert a hajdan volt magyar közönségre utalva „nyájas olvasó”-nak nevezett.

Eljut-e egyáltalán valami a Proust-kutatásból a „nyájas olvasó”-hoz? Ha igen, segítségére van-e? Csupa naiv, ódivatú kérdés. Hisz nemrégiben magyar irodalmi körökben vita kavardott akörül, hogy feladata-e ez egyáltalán a kutatásnak és a kritikának. S köztudott, hogy különböző szintű és rangú, egyetemi és nem egyetemi irodalmárok egy irányzata nemzetközileg előkelő helyen jegyzett teoretikusok felvonultatásával kezen elutasítja az ilyenfajta kérdések jogosultságát és az ebből következő feladatot.

Az a kutató, kritikus vagy tanár viszont, aki a tudomány és kritika működését nem tudja önmagában lezáruló és önmagának értelmet adó körként értelmezni, s az irodalommal foglalkozó tudományok horizontjáról nem tudja és nem akarja elúzni a közember olvasót, sokszor nem könnyen találja meg azokat a szempontokat, amelyek tájékozódásában, értékítéleteinek kialakításában leginkább segíthetik.

2

A Proust-szakirodalom teljes számbavétele a mennyiség felől nézve szinte reménytelen vállalkozás: több ezer cím és a hozzájuk tartozó, nagyon különböző terjedelmű szöveg ismeretét kívánná. Tehát jó esetben a tendenciák áttekintésére gondolhatunk. Itt vi-

szont ha valóban azt tartjuk szem előtt, hogy a kutatás és a kritika kérdései és konklúziói mennyiben alkalmasak arra, hogy hidat verjenek a Mű és az olvasó – tegnapi vagy mai olvasó – között, a Proust-kritikában mégis kirajzolódnak bizonyos vonulatok vagy tendenciák és bizonyos fordulópontok is, amelyek az áttekintést megkönnyítik. Talán éppen azért és azért, hogy a részben már Proust életében elinduló kritikai reflexiók első hulláma felveti azokat a leglényegesebb kérdéseket, amelyek a későbbiekben kimondva-kimondatlanul jelen vannak, vagy újra és újra felbukkannak.

A prousti mű megértésének első kísérletei ugyanis éppen a kiadók fanyalgásának, elutasításának és egyes kritikusok otromba támadásainak köszönhetőek.

AZ ELTŰNT IDŐ NYOMÁBAN első kritikussai a mű minőségét teszik vita tárgyává, két pontra összpontosítva támadásaikat. Egyfelől a világos kompozíciót kéri számon a szerzőn, hol sejtetve, hol kimondva, hogy főleg ezen múlik a mű olvashatósága. Proust, mint ismeretes, ezen a fronton védekezik, hangsúlyozva, hogy van szerkezete a műnek, csak hogy ez rejtve van, fel kell fedezni, de ettől ugyanolyan szilárd, mint a katedrálisok szerkezete. Másfelől a mű nyelvi minőségét, elsősorban a mondatszerkesztést és a képalkotást veszi célba a vita (tulajdonképpen itt is a mű olvashatósága a kérdés); Proust ezt a harcterpet viszont elfogadja, hisz esztétikájának alapkategóriáiról van szó, s itt végsőleg az időre apellál: idő kérdése, hogy maga a mű dolgozza meg a közönséget, és tegye alkalmassá a befogadásra.

A kortárs kritika második nagy problémaköre az, amit ma így neveznénk: a mű kontextusba helyezése, s ez egyszerre jelenti a filozófiai és irodalmi összefüggések felkutatásának első kísérleteit: felvetődik a mű elhelyezhetősége a hagyomány és modernség dichotómiájában (Jacques Rivière például Proust forradalmáról beszél, és ennek mikéntjét elemzi).³ Ez hamarosan kiegészül az akkor adott jelen, a századforduló kontextusában való elhelyezés igényével: itt a kor képzőművészetének analógiája és a századfordulóig valamilyen formában érvényes karteziánus hagyomány adja a korai kritika első kulcsfogalmait, impresszionizmusban és intellektualizmusban jelölve meg Proust művészetének két meghatározó alapelemét, a kérdés horizontja azonban nyilvánvalóan ennél tágabb. A tisztán filozófiai értelmezés első kísérletei pedig a tudatos és akaratlan emlékezés elméletében látva a mű lényegét, AZ ELTŰNT IDŐ NYOMÁBAN közvetlen filozófiai ihletőjét egyértelműen Bergsonban látják.

Ha nem számítjuk – vagy a maguk nagyságrendjében látjuk azokat a nagyon különböző színvonalú és sokszor a pletykáig híguló biografikus cikkeket és visszaemlékezéseket, amelyek a lassan mégiscsak elismert mű és szerzője körül hamarosan szaporodni kezdenek, akkor a kezdeti kritika kérdésfelvetéseire képest Proust halála után csak az érdemi életrajz-feldolgozás és a mű keletkezéstörténetének felderítése tekinthető többletnek. Mert maguk a műértelmezések – akár a szintézist megkísérítő munkák (ezen a vonulaton belül a kitüntetetten fontos filozófiai megközelítések), akár a tematikus részfeldolgozások – a legutóbbi időnkig valójában a mű kohézióját keresik, s ezzel a korai kritika egyik alapvívóját verik vissza, a kezdetben nehezen fellelhető egységre, a Műre mint Egészre mutatva.

A század közepén – egyébként nem túl nagy számban – megszülető stilisztikai alampunkák, amelyek Proust regényének nyelvi újdonságát és eredetiségét elemzik, más oldalról közelítve mégis azonos irányban hatnak: a mű olvashatóságát is igyekeznek megkönnyíteni a figyelem iskolázásával.

A mű közvetítésének feltételeit kereső töprengésben tehát a legutóbbi Proust-kutatás – úgy tűnik – két ponton szorul átgondolásra.

Az egyik ilyen pont a kutatás iránya és kérdésfelvetései. A korai kritikából ismert hagyomány-modernség kérdésfelvetés a legutóbbi tizenöt évben annyiban módosult, hogy az újabb kutatás konkretizálva-megszorítva főként azt keresi, hogyan áll a prousti mű két évszázad határán, miként köthető a tizenkilencedik századhoz, mi a viszonya például a dekadenciához vagy Wagnerhez és a kortárs francia zenéhez, s mi teszi mégis a regényirodalomban egyértelműen a huszadik század nyitányává.

A filozófiai értelmezést kereső legfontosabb megközelítések nagyon hasonló megszorítással élnek: újdonságuk elsősorban az, hogy AZ ELTŰNT IDŐ NYOMÁBAN súlypontját szinte kizárólag Proust esztétikájában és művészetfilozófiájában látják, s ezt egyértelműen Schelling és Schopenhauer hatásából levezetve a posztkantianus német idealizmushoz kötik, miközben Bergsonról egyre kevésbé, pontosabban még periférikusan is alig-alig esik szó. A Proust-kritika illetén fordulatainak talán nem érdektelen adaléka, hogy Paul Ricoeur, aki az IDŐ ÉS ELBESZÉLÉS-ben Thomas Mann és Virginia Woolf mellett külön fejezetet szán Proustnak, nagyon kevés szakirodalmi hivatkozása közt éppen Anne Henryre hivatkozik, aki a prousti regény német művészetfilozófiai alapozottságát a legmeggyőzőbben kifejti.⁴

A másik pont a nyelvészeti ihletésű kutatás, mely annyiban hoz lényeges hangsúlyeltolódást a korábbiakhoz képest, hogy a kutatás célja többé nem a mű a maga eredeti mivoltában, hanem a szövegtechnikák általános vizsgálata és a szövegpoétika fogalmainak kimunkálása. Ezenközben – észrevétlenül vagy sem, ki tudja – a prousti mű értelmezése leszűkül és egyoldalúvá válik. Így lehetünk tanúi annak, hogy Gérard Genette a művet egy dimenzióba szorítva a következő alapmondatra redukálja: „*Marcelből író lesz.*”⁵ Az ilyenfajta tanulmányok és könyvek, melyeknek „tudományos hozama” bizonyos szempontból vitathatatlan, s amelyek a maguk nemében fontos vagy akár alapművek, éppen a maguk neme révén vetik föl a kérdést – már azok számára, akiket ilyenfajta gondok gyötörnek –, hogy az efféle redukciók hogyan hatnak a mű értelmezésére.

Arra hajlunk, ennyit talán már most előrebocsáthatunk, hogy ezeknek valamilyen módon némi kiegészítő-egyensúlyozó reflexió segítségével kell a helyükre kerülniük.

3

E tekintetben talán a legfontosabb, amit nem szabad szem elől tévesztenünk, az, hogy a prousti mű megszületésében alapvetően három döntés játszott meghatározó szerepet. Az első az, hogy az eredetileg tervezett elvi-esztétikai jellegű eszme-futtatásból elbeszélő mű lett, az esszéből regény. A második csak korlátozott érvénnyel nevezhető döntésnek; helytállóbb talán arról beszélnünk, ami Pilinszky nyomán ment át a magyar irodalmi köztudatba, hogy a nagy regény önmagát írja; mindenesetre az eredetileg háromkötetesre tervezett mű a világháború utánra hétkötetes regényciklussá nő. S végül harmadikként nem kevésbé fontos döntés az, hogy az első regénykísérlet, a JEAN SANTEUIL egyes szám harmadik személyben ábrázolt hőséből „én” lesz, AZ ELTŰNT IDŐ NYOMÁBAN félhomályban töprengő elbeszélője. „*Sokáig korán fekiüdtem le. Néha, alighogy elfújtam a gyertyát, a szemem oly gyorsan lecsukódott, hogy még azt sem mondhattam magamban: No most elalszom. De aztán, egy fél óra múlva, felébredtem az a gondolat, hogy ideje lesz álomra térni; le akartam tenni a könyvet, mert azt hittem, hogy még a kezemben van, elfújni gyertyámat: alvás közben is gondolkodtam azon, amit az ágyban olvastam, csak hogy*

ezek a gondolatok sajátos irányba terelődtek.” (SW. 25.)⁶ Végül is így indul AZ ELTŰNT IDŐ NYOMÁBAN. Mindhárom döntés máig ható érvennyel fontos ahhoz, hogy jó összefüggésben lássuk a mű részleteit éppúgy, mint újonnan felfedezett aspektusait.

Az első döntés mögött – dokumentáltan tudható – világosan megfogalmazott dilemma van: a későbbi mű magját valóban esztétikai-filozófiai jellegű reflexió adja, amely témáját tekintve feltehetően közel állt ahhoz, amit a Proust-szöveggondozás később SAINTE-BEUVE ELLEN címen tanulmánykötetként tett közzé. Ennek eredeti formája egy beszélgetés lett volna a szerző és anyja között. A szándék háttérében azonban ott húzódik a bizonytalanság: „Regény legyen belőle vagy filozófiai tanulmány? Regényíró vagyok én?”⁷ A regényforma választása azonban – ezt jól kell értenünk – nem az elvifilozófiai reflexió elejtését jelenti, s nem a hagyományos regény javára. Egy olyan sajátos vegyes, köztes jellegű, ha tetszik, hibrid mű születik meg, amely zavarba ejti a kortársakat, a gorombábbakat arra indítva, hogy olvashatatlanak minősítsék, a szelidebbeket pedig arra, hogy félretolják; utólag nézve viszont – ez világos – a mű felrúgja a regény addig ismert játékszabályait. Mert továbbra sem jár messze az igazságtól az, aki valamilyen módon filozófiai műként olvassa, csakhogy vigyáznia kell, hogy milyen kapcsolatot tételez a kettő között: itt a regény sem nem illusztrációja egy filozófiai esszének, sem nem filozófiai tétel vagy tan kifejtése, de az a szóba jöhető harmadik lehetőség sem áll, hogy a kettő között nincs szerves kapcsolat. A MEGTALÁLT IDŐ monumentális gondolati szintézise nem utólagos hozzátoldás, amely arra volna hivatott, hogy bölceleti konklúzióval koronázza a regényt. A filozófia és a regény itt egészen új viszonyban találja meg egymást. Proust azonban eléggé a kezdet kezdetén tisztázza, hogyan: azok számára, akik az akaratlan emlékezés teóriájával azonosítják a művet, leszögezi, hogy célja nem az eltűnt idő életre keltése, mondhatnánk így is, nem az a szándéka, hogy az elillant életből nosztalgiajáratot készítsen. A cél – ami Gyergyai Albert szép címfordításában egy csöppet elhalványul – a *recherche*, a keresés, méghozzá az igazság keresése, csakhogy nem filozófiai, azaz nem intellektuális okfejtéssel: „*Nem mintha nem volnának intellektuális meggyőződéseim – mondja –, de ha csak emlékezni akarnék, és az emlékezéssel kettős módon élve újra akarnám élni a hajdan volt napokat, akkor nem gyötörném magam ilyen betegen, amilyen vagyok, azzal, hogy írjak. Csakhogy gondolatmenetemet nem elvontan akartam kibontani, hanem újra teremteni akartam, életre kelteni.*”⁸ Világos tehát, hogy AZ ELTŰNT IDŐ-ben gondolati vállalkozásról van szó, de ennek eszköze és terepe nem az absztrakció és a tiszta eszme világa. A regényforma választása lényegében alászállás, a gondolat alászállása az élet közegébe, az absztrakció tisztaságából az esetlegesbe és bizonytalanba, az átláthatóan általánosból a földhözragadtan egyedibe. A vállalkozás lényege pedig nem más, mint valamiféle tisztánlátás keresése az élet közegében, a tudat lankadatlan erőfeszítése és semmiért fel nem adott reménye, hogy egyszer valamiféle világosság fényénél megértheti azt, amit tapogatózva és kuszán élt át, megértheti magát az életet a tovatűnő időben.

Ahhoz azonban, hogy AZ ELTŰNT IDŐ-n diadalmaskodó megvilágosodás igazságából részesüljünk, nem elég a kezdetet és a befejezést összekötő ívet látni, az éjszakai ébredés homályos eszmélkedéséből A MEGTALÁLT IDŐ magasságába jutni. Végig kell járni azt az utat, amely a kettőt összeköti, de úgy, hogy a feszültséget, amely nemcsak kezdet és befejezés közt, hanem a szövegen belül, a prousti mű szinte minden egyes lapján jelen van pusztán azáltal, hogy a hagyományos, regényszerű ábrázolás állandóan elegyedik a filozófiai reflexióval – ezt a feszültséget nem csökkenteni és kikapcsolni igyekszünk, hanem kibírjuk. Talán csak annyit ajánlatos megtennünk, hogy az

egyik viszonylag új Proust-interpretátor distinkcióját elfogadva nem mossuk össze Proustot, a hagyományos értelemben vett *regényíró*t és a szövegbe beleszőtt filozófiai reflexiók szerzőjét, a *teoretikus* Proustot.⁹ Részt venni a mű gondolati vállalkozásában tehát egyszerre jelenti azt, hogy a szöveg két alkotóeleme közül egyiket sem iktatjuk ki a másik javára, de azt is, hogy nem rövidítjük le az utat, amely Combray homályos szobájából a Guermantes-palota udvarán át a végső megvilágosodás helyéig vezet, tudván azt, hogy ami a két *szélső* pont között van, az maga a lényeg. Abban az értelemben, ahogy Pascal az emberi magatartásokról szólva a végletekről beszél. „*Nem azzal mutatjuk meg nagyságunkat, ha eljutunk az egyik véglethez, hanem azzal, hogy egyszerre érzük el mind a kettőt, s töltjük ki a közöttük lévő űrt is.*”¹⁰ A „kettő között” maga az igazság helye.

Kézzelfogható bizonyossága lehet ennek az, ahogy és amilyen mértékben az „életté váló” gondolat szinte robbanásszerűen mozgósítja szerzőjének oly sokáig nyűglődvetetovázva, újra és újra megbénuló alkotóerőit. Nemcsak arról van szó, hogy a mű a kiadás elakadásának kényszerű szünetében terjedelmileg majd' háromszorosára nő, hanem arról, hogy ezzel mit vesz föl, mit enged be magába. A regényciklus, amely átalakítva és megnövekedve is őrzi az eredetileg háromkötetesre tervezett regény szimmetriáját, más tekintetben viszont, például a szerelem ábrázolásának metszetét nézve, a pokol egyre mélyebb bugyraiba való alászállás képét adja: a szerelem valóságának ábrázolása nemcsak azért olyan gyötrelmesen gazdag, mert befogja a szinte állati ösztönszférától a csak emberi szerelemnek „*az egyetlen lény égető szükségéig*” terjedő valóságát, eddig alig ismert árnyalatokig ábrázolva, hanem azért is, mert a pusztá szexualitásra meztelenedett formájában sem lehet csak állati.

Földereg hát itt is valamiféle emberi színjáték, már csak azért is, mert a regényíró Proust beemeli azt, amit Proust, a teoretikus kizárt az emberi lény értelmezésének lehetőségei közül: az ember társadalmi és történelmi valóságát. Így főszerepet kapnak azok a figurák, amelyek e kettős valóságot életre keltik: az ancien régime Franciaországát hol álomszerűen, hol az előítéletek kemény valóságában felidéző Guermantes hercegek, illetve a paraszti Françoise alakja, vagy a századvég dekadens esztéta liberális polgára, Swann s mellette a felemelkedési vágytól elvakult, hol visszataszítóan agresszív, hol csak egyszerűen nevetséges Bloch, vagy a háborús Párizs elsötétült utcáin németbarát nézeteket bömbölő Charlus báró figurája. De az az életvalóság, amelyből a megvilágosodást kereső gondolatmenetek kiemelkednek, az nem Balzac emberi színjátéka, ahol például a történelmi-társadalmi paradigmáknak megfelelő tipikus életpályák kezdetén többnyire tiszta döntéshelyzetek vannak, vagy egy-egy háttározott kontúrú monumentális szenvedély. S főleg a közeg más, a regény szövege, talán ez az, ami leginkább zavarba ejti az olvasót. Ez pedig összefügg azzal, hogy Proust láthatóan mellőzi a hagyományos regényelemeket, s az író eredetiségét – ez viszonylag közismert – mindenekelőtt a szöveg nyelvi minőségében, a mondatok szerkezetében és a képzalkotásban látja. Kevésbé tudott talán, hogy ez az esztétikai credo kiegészül valami mással, ugyancsak AZ ELTŰNT IDŐ NYOMÁBAN szövegébe beleszőtt esztétikai reflexiókban. Az Albertine-nek adott „irodalomóra” A FOGOLY LÁNY-ban végül hosszú fejtegetésbe torkollik, amely azt keresi, hogy „*mi az az új szépség, amelyet Dosztojevszkij hozott ebbe a világba*”, s ezt az egyedülálló szépséget vagy minőséget valahol az alakok – ahogy a hős mondja: a „*lények*” – megformálásában találja meg, egy „*visszatérően azonos női arc*”-ban, „*melynek titokzatos szépsége hirtelen változik*”, e „*vakítóan kettős arc*”-ban, melyhez mintegy hozzátartozik egy bizonyos lélek, ezenkívül pedig az összes Dosztojevszkij-regényben felismerhetően azonosan szerkesztett jelenetekben (P. 375–378.).

Proust tehát továbbra is mellőzve a tizenkilencedik századig meghatározó cselekményelemet, a regényírói nagyság mérlegén végül is a nyelvi minőség mellé helyezi az alakok ábrázolását és a jelenetezést. Érdeemes tehát megnéznünk, hogy a hagyományos regény e két alapelemében hogyan érhető tetten és a sajátosan új nyelvi-poétikai minőségben mit jelent a prousti igazságkeresés a regényben életre kelteve.

4

Van AZ ELTŰNT IDŐ-ben három epizód, illetve epizódsor, amelyet csak a figyelmes, elmélyült olvasás kapcsol össze. S első látásra úgy tűnhet, hogy e részletek közös témájuk révén, ha tetszik, összekapcsolhatók, valójában – látni fogjuk – egymásra vonatkoztatásuk nem esetleges és felületi, mert nemcsak a témájuk közös, a betegséggel és a halállal való szembesülés, hanem egy gondolati küzdelem különböző menetei ezek a hol összefonódó, hol az elbeszélés folyamában távol eső történetek, történettöredékek vagy jelenetek.

A három epizód közül a legtöbbet idézett Bergotte, az író halála, pontosabban a klinikai értelemben vett végóra jelenete, de soha nem a halál eseményének szempontjából nézve, hanem inkább Bergotte utolsó szavai, amelyek a prousti esztétika kvintesszenciáját hivatottak – lám, micsoda tömörséggel – egy mondatban summázni. A jelenet, de főleg az idézett szavak érdekessége abban áll, hogy az író beszél itt a festészetéről, mint ismeretes, AZ ELTŰNT IDŐ NYOMÁBAN három művészfigurája közül az egyik (Elstir, a festő és Vinteuil, a zeneszerző mellett Bergotte, az író), aki végül is úgy hal meg, hogy – ez a szóban forgó jelenet – már nagyon beteg, egy újságban olvasott kritika hatására elmegy arra a kiállításra, ahol a Vermeer-festmény, a DELFT LÁTKÉPE kivételesen Párizsban látható. Szédülve-kábultan is elég hamar megtalálja „*a kis darab sárga fal*”-at, amiről a kritikus beszélt, s ekkor motyogja magában az annyit idézett szavakat: „*Igen, így kellett volna írnom... Az utolsó műveim túl szárazak, több színréteget kellett volna felvinnem, önálló szépséget adni a mondatoknak, mint ahogy ez a kis darab sárga fal...*” Majd nem sokkal ez után összeesik és meghal. (P. 187.)

A jelenet a regény egészében nézve hosszú folyamat végpontja. Ami formailag eléggé közvetlenül érzékelhetően rokonítja a nagyanya halálát elmondó nagy fejezettel, az az elbeszélés módja és tempója: mindkettő lassú, nyugodt, mégis egyenetlen ritmusú narrációban ad hírt az élet elfogyásáról és kialvásáról. Maga a szabálytalan ritmus képlete viszont már nem azonos, még csak nem is hasonló. Bergotte lassú leromlásának, betegségének és halálának története szaggatottan, több helyen szétszórva található a regényben. A nagyanya betegségét viszont csak egy-két baljós említés vetíti előre, majd maga a történet az első GUERMANTES-kötet végén és a másodikba átfordulva egy tömbben áll, s a szakadozottság ezen belül érvényesül – mintegy andante lamentuosóban fölvezetve a prousti mű egyik alaptémáját, „*a szív kihagyásait*”, amely a mű egészében az idő s vele az élet megélésének szakadozottságát fedzeti föl, láttatja vagy ennek élményét idézi föl. Itt pedig az élet kialvásának ritmusát adja, ezúttal a szó konkrét jelentésében, nem is rejtetten, a kihagyó szívverés és az akadozó lélegzet ritmusát hozva be a szövegbe. A hangnem sem azonos: a nagyanya halála helyenként, sőt egészében is patetikus hangvételi, összhangban a barokk drámába illő felütéssel: a Halál allegóriája lép be az elbeszélésbe, s ha a régtől fogva megszokott attribútumokról – kaszáról, csontvázkoponyáról és effélékről – nincs is szó, a jelenség a hatás felől nézve tökéletesen illeszkedik legalábbis a késő középkor óta töretlen hagyományba.

Bergotte történetében ezzel szemben az elbeszélő végig a tények tárgyilagos és pontos rögzítésére törekszik, s csak helyenként és alig észrevehetően színezi az elbeszélést egy leheletnyi iróniával. Mégis a két történet egy; ugyanaz az ősi emberi tapasztalat áll előttünk két alakban, konkrét valóságként, hogy a halál szinte mindig orvul támadja meg az életet, s valahogy mindig alantas módon. Bergotte történetében szinte észrevétlenül, orcátlanul surran be, és elhelyezkedik az élet kellős közepén, s éppen az élet diadala – Bergotte ekkor lesz sikeres, befutott író, mondhatni „pályája csúcán” van – fedi el a valóságot, a halál munkájának első, végképp rejtett jeleit. Az ember először kezdi fölélni szellemi tőkét. Az elbeszélő, aki hosszú éveken át rajongva, ahogy csak a fiatalág tud csüggeni a Mesteren, az író csodálta benne, most félhangosan, magában, mintegy mellékesen megfogalmazza: „...már nem csodáltam annyira”. Amikor orvosai rosszulleteit a túlterheléssel és a túlfeszített munkával magyarázzák, az elbeszélő zárójelben, de pontosan rögzíti a tényállást: „*hász éve nem dolgozott semmit*” (P. 185.). Majd az alkotóerő mítoszának lassú és kívülről nem is érzékelhető szétfoslása után a halál észrevétlenül munkába veszi a nagy embert, de ezúttal már úgy, mint bármely közönséges földi halandót: megkezdődik a szellemi leépülés. Ó, először persze nem a látványos elgyagyásodás, hanem csak az érdeklődés megcsappanása: Bergotte nem azért nem érti és nem szereti az újonnan feltűnt írókat, mert féltékeny rá, hanem azért, mert nem olvasta. Ezúttal nem is zárójelben megjegyzi az elbeszélő: „*Majdnem semmit sem olvasott.*” (G. 387.) S ehhez képest alig észrevehető esés az, amikor az élet beáll a pusztá vegetálás szintjére: a magányos Bergotte alig jár ki, s ha igen, ez már a megszokás automatizmusának szintjén zajlik. Mikor a két történet keresztezi egymást, Bergotte naponta betér a haldokló nagyanya miatt már félig gyászba borult házba, s az anya a gyöngéd figyelem jelének tekinti látogatásait – az elbeszélő a hős szemével láttatva viszont nem sok kétséget hagy afelől, hogy a nagy író már nem fogja föl, hogy haldoklik az általa is tisztelt hölgy vagy bárki a házban; pusztán meglódul, felkerekedik és elmegy otthonról, s teljesen esetleges az, hogy hova; ettől kezdve pusztán a megszokás viszi vissza, nap mint nap, ugyanarra a helyre. „*Úgy jött a házba, mint a kávéházba, azért, hogy ne beszéljenek vele, azért, hogy ő – ha ritkán is – beszélhessen.*” (G. 387.)

A nagyanya betegségének, agóniájának és halálának elbeszélése egyszerre párhuzama és kontrasztja Bergotte történetének. Magában a folyamatban ugyanúgy megvannak az alig észrevehető átmenetek a még szinte egészséges életből a halál övezetébe; az ábrázolás módszere az egymásba átmenő állapotokat mint folyamatot festi, az árnyalatokat finom ecsetvonásokkal mégis megkülönböztetve egymástól. A betegség realitása először nem más, mint némi eltérés a megszokottól: szórakozottság, rendezetlenség, „nehéz járás”, „rendezetlen, zilált külső”. (G. 364.) A betegséggel összefüggő első apró mániákus vonások még a teljes szellemi összeszedettség és a kikezdetlennek látszó önazonosság állapotában jelennek meg. Az elbeszélésnek ugyanakkor erősebb lökések adnak az események, mert maga a pusztulás folyamata drámaibb, máshol vannak a hangsúlyai, mások az egyes állomásai, és főként más a halált közvetlenül megelőző végállapot. Tudjuk, hogy a hős esztétikai és morális neveltetésének központi figurája a nagymama, mintegy fizikai megtestesülése annak a meggyőződésnek, hogy az embert akarata és tiszta törekvései nem hagyhatják cserben: az emberi élet a lét magasrendű formájaként megvalósítható. Némi iróniával – s erre a prousti szöveg mindenképpen feljogosít bennünket – úgy is összegezhethetnénk, hogy a nagyanya egész élete folyamán a permanens emelkedettség állapotában leledzik. A benne lakó „szenvédélyesen idealista természet” nemes életideálját követve az izlés, műveltség, életvitel és

magatartás olyan magaskiskoláját valósítja meg, amely egyszerre egyesíti magában azokat az esztétikai és morális értékeket, amelyeket az európai viselkedéskultúra kivételes pillanataiban egyáltalán felmutathat: a tökéletes természetességként ható finomságot és kedvességet, amelynek mélyén kimunkált és szilárdan alapozott lelki-szellemi kvalitások vannak: értelem és érzékenység, az ember alaptermészetére rációfolva mintegy második természeté váló önzetlenségbe ágyazva. Ebből a nemes létformából, melynek erkölcsi-esztétikai-spirituális példaképe és védszentje Madame de Sévigné, ebből kell azután alászállni a halál hívására a testi szenvedés egyre mélyebb bugyraiba. Mert az egymást követő urémiás rohamok és a gyorsan romló fizikai állapot nemcsak egy megfordíthatatlan betegségfolyamat poklát jelenti, hanem örvénylő ördögi köröknek olyan lánclolatát, amelynek lényege éppen a szenvedés és a megaláztatás együttes valószínűsége, ahol az ember a *szenvedésben* fokozatosan elveszti ember mivoltát. Mert a fájdalom csillapítása csak az öntudat elvesztése árán vásárolható, mert a látás, a hallás, a beszéd képességének időleges vagy végleges elvesztése feltarthatatlanul együtt jár az arc eltorzulásával egészen a felismerhetetlenségig, mert végül is az embernek görcsökben rángva, fulladva-verejtékezve magának kell végrehajtania a sírba szállás műveletét, míg nem a végén egy más lényé, egy „*állatfélévé*” válik, aki csak „*hörög, nyög, vonaglik*”. (G. 395.)

A harmadik epizód meglehetősen laza kapcsolatban látszik lenni az elébb felidézett kettővel: ezúttal nem történetről, hanem viszonylag rövid jelenetről van szó, amely nem elbeszéli, hanem csak előrevetíti Swann halálát, szövegtechnikailag pedig az előbbieknél laza, meg-megszakadó aritmikus narrációjával szemben feszes és szigorúan szerkesztett. A jelenet maga Guermantes hercegnő és Swann beszélgetése, állandóan megszakítva mindenféle apró-cseprő hétköznapi dologgal: a hercegnő, akinek férjével együtt vacsorameghívása van, a már búcsúzóban lévő Swannt rá akarja venni, hogy kísérje majd el, mint kivételes műértő, tervezett itáliai utazására. Swann fölnevet, mondván, hogy ez nem lehetséges, majd a további kérdezősködésre először kitérőleg csak annyit mond, hogy beteg, majd mikor a hercegnő sarokba szorítja, Swann továbbra is tökéletes jó modorban, kifogástalan eleganciával – mifelénk így mondanánk – összevágja a bokáját, és közli: „*De kedves barátnőm, akkor már halott leszek, több hónapja.*” (G. 693–694.) A beszélgetést, mint mondtuk, közben állandóan megszakítja és eltereli valami apróság; eleinte maga a hercegnő és Swann cseveg – a beszélgetés főtémájával párhuzamosan – bizonyos fényképek elküldéséről, a boritékról és a címzésről, majd a vacsorameghívásról esik szó, ezenközben a kocsni előáll és így tovább. A jelenetnek mintegy a felénél kapcsolódik be Guermantes herceg, először, hogy sürgesse a feleségét, számos érveléssel alátámasztva, hogy mennyire nincs idejük már semmiféle locsogásra, majd mikor észreveszi, hogy a hercegnő a piros ruhájához nem vett piros cipőt, hanem – ó, borzalom – azon a ponton volt, hogy fekete cipőben induljon el, visszakergeti, hogy váltsa cipőt. S miközben Swann-nal együtt a hercegnőre vár, ismét bőszéges érvekkel alátámasztja ezúttal azt, hogy mennyire ráérnek még, s közben lassan, észrevétlenül, gyermekded gyanútlanúsággal bevallja, hogy nagyobb idővesztéstől félt, attól, hogy a cipőért esetleg neki kell visszamennie, miközben alig várja, hogy mielőbb asztalhoz ülhessen, mert nem igazán jól ebédelt, majd’ meghal az éhségtől stb. stb.

A három részletet jól látható kötések kapcsolják össze: Bergotte és a nagymama története, mint láttuk, összefonódik, azaz részben átfedi egymást; az utóbbinak viszont a Swann-jelenettel van egy – nem is mellékesnek mondható – közös szereplője Guer-

mantes herceg személyében. S legalább ennyire nyilvánvaló, hogy mindháromban közös a XX. század filozófiájában oly nagyra hivatott téma: a halállal való szembenézés és nem szembenézés témája. Ahhoz azonban, hogy valamennyire is értsük, hogy e témát hogyan közelíti meg a regényíró-gondolkodó, ahhoz e szembetűnő kapcsolatokon túl a szöveg rejtett szerkezetére és szövetére kell figyelniünk. A három epizód ugyanis nagyon hasonló módon, gyakorlatilag ugyanazokból a szálakból szövődik: a halál közeledtére önbecsapás és szembenézés, látszat és valóság, ha tetszik, szerep és lelepleződés kettős játéka – végsőkéig lecupaszítva: igazság és hazugság kettős játéka – kezdődik el. Csakhogy – s itt jut jelentőséghez a prousti regény sajátos minősége – a filozófuséhoz nagyon hasonló kérdésre a regényíró választ nem elvont okfejtéstől, hanem az élet – ha nem is végtelen, de mindenesetre zavarbaejtően gazdag és tarka – valóságától vár; s ezt a valóságot ábrázolja, ezt látatja az olvasóval.

A kettős játékba kikerülhetetlenül belekerül az, akit a betegség és a halál fenyeget, de az is, aki hozzá így vagy úgy közel áll, s az is, akit – joggal vagy nem – statisztának gondolnánk, többek közt az orvos is. Az orvosok magatartásának ábrázolása, elemzése, olykor kiértékelése pl. az egyik olyan szál, amely át- meg átszövi a két történetet és a Swann-jelenetet. Olykor csak rövid utalás formájában, olykor egy-egy mondat közlésének erejéig, a leírások némelyike viszont a szövegen belül szinte önálló kis komédiává kerekedik.

A híres E. professzor, akit a hős a Champs-Élysées-n megállít, hogy rávegye, az első szelítés után vizsgálja meg a nagyanyját, szinte gorombán ki akar térni ez elől, s nem is csinál belőle titkot, hogy miért: „*De kedves uram, ezt nem gondolhatja komolyan. A kereskedelmi miniszternél vagyok vacsorán.*” (G. 370.) A teljes orvosi érzéketlenség és részvétlenség nyilvánvalóan az élet külsőségeibe és szokásaiba tökéletesen belemerevedett és belülről teljesen kiürrült élet tünete és produktuma. Mikor a professzor mégis rászán egy negyedórát a váratlan páciensre, amint az a rendelőjébe lép, újra működésbe lépnek a szokások, csak éppen ellenkező irányban: a szakma hajdan jól megtanult szabályai azonnal belezökentik szerepébe az orvost, hirtelen nem siet, kedves, kíméletes és türelmes, sőt némileg, ha rutinszerűen is, alkalmazkodik betegéhez, s mivel tudja, hogy híres művelt hölgygel áll szemben, vizsgálat közben „bevet” egy-két költői idézetet a ragyogó napsütésről, amely éppen bemosolyog az ablakon.

X. specialista magatartásának a mélyén majdnem ugyanez az életképlet ismerhető föl: az ő kis világának is egyedül lehetséges középpontja ő maga, csakhogy ez a képlet a magatartásnak sokkal durvább változatát eredményezi. X. specialista a felszínen sem képes másra, mint ízléstelen, gyermekded, buta komédiára. Lévén, hogy ő orrszakorvos, abban a hiszemben űzi orvosi gyakorlatát, hogy csak határozott fellépés és némi rámenősség kérdése, hogy minden betegség átszabható legyen az orr valamilyen torzulási esetévé. Csak a páciens kemény és méltóságteljes visszautasítására torpan meg (a nagyanya határozottan elutasítja, hogy X. specialista megvizsgálja), de akkor is csak egy pillanatra; gyakorlatán nyilván nem változtat, mert – minden jel szerint – alapvetően képtelen bármiféle önkorrekcióra.

Swann orvosairól csak annyit tudunk – s ez elég is –, hogy képesek feltehetően nemcsak tárgyilagos diagnózis megállapítására, hanem a páciens minőségi bemérésére is, s így áll elő az a helyzet, ahol mindenféle komédia fölöslegessé válik, mert orvos és beteg együtt a „tisza beszéd” mellett dönt.

Bergotte orvosai viszont a közelébe sem kerülhetnek a tárgyilagos kórképnek, mert az köti le őket, hogy micsoda megtiszteltetés a nagy író kezelőorvosának lenni, a diag-

nózis ily módon az író hírnevéből interpoláltak: ha nagyon híres az író, nyilván nagyon sokat dolgozik, következőképp betegségtünetei a túlterhelés tünetei.

Cottard – akit AZ ELTŰNT IDŐ NYOMÁBAN első kötetében a félművelt, fontoskodó Cottard doktorként ismerhettünk meg Verdurinék szalonjában – itt már Cottard professzor, s azt a talán nem is ritka képletet példázza, amely szerint az ember egészen belül a szakmai minőség és az emberi minőség között szinte skizofrén módon semmiféle kapcsolat nincs: „Cottard egy kis habozás után eltiltotta a morfiúmot. Az ilyen pillanatokban, amikor elgondolkodott, amikor a különböző kezelések veszélyei vitatkozni kezdtek benne, amíg meg nem állapodott egyiküknél, volt ebben a jelentéktelen és oly mindennapi emberben valami a hadvezér nagyságából, aki egyébként magánéletében egészen közönséges ember, de aki megindítóvá válik döntésével abban a percben, mikor a haza sorsa forog kockán, amikor percnyi habozás után azt teszi, ami katonailag a legokosabb, és azt mondja: Keleten kell ellenállnunk!” (G. 379–380.)

S végül mikor megjelenik a halottkém, a híres Dieulafoy professzor, akinek „szakmailag” már alig van teendője, az emberek is inkább színészi produkciót várnak tőle, a gyász kellékének tekintik és nem orvosnak, s ennek megfelelően mindenki komédiát vár tőle a szó nemes értelmében. „Már a neve is hirdette azt a méltóságot, amellyel a rábízott feladatot elvégzi, s ha a szobalány jelentette: Dieulafoy úr, az ember szinte molière-i légkörben érezte magát.” (G. 403.) A komédia azonban elmarad: az orvost éppen emberi kvalitásai nagyságrenddel az átlag fölé emelik, egyszersmind melleleg kontrasztba állítva Guermantes herceggel. Mert Guermantes herceg mind a nagyanya haldoklásának egyik epizódfigurájaként, mind a Swann-jelenetben következetes a szerepében. Önazonossága töretlen abban az értelemben, hogy kivételesen előkelő származása mintha csak arra képesítené, hogy kivételesen otrombán viselkedjék. Ahol a haláltusa utolsó fázi-sába jut, ő ott is csak társadalmi eseményt képes látni: bemutatkozni akar, topog, hajlong, locsog és lerázhatatlan. Ahol megértésre és tapintatra lenne szükség, ő ott is csak derűs, harsány, bugris érzéketlenségre képes. Az elbeszélő röviden így minősíti viselkedését (az orvosprofesszorral összehasonlítva): „Mikor nemes fekete redingote-jában belépett a professzor, szomorú volt, de nem erőltetetten, nem mondott egyetlen olyan vigasztaló szót sem, amit már tetetésnek lehetett volna felfogni, s a legkisebb hibát sem követte el a tapintat ellen. Egy halottas ágy lábánál ő, a doktor, és nem Guermantes herceg volt az igazi nagyúr.” (G. 403.)

Az olvasónak pedig, ha érzékeli ezeket a szövegbe beleszórt szinte önálló kis remekléseket, „morceau de bravoure”-okat, amelyek az orvosi magatartás ennyiféle variációját jelenítik meg vagy elemzik, lassan elmegy a kedve attól, hogy túl gyorsan általánosítson. Olyasféle helyzetben találja magát, mint amit Márai ír le az EGY POLGÁR VALLOMÁSAI-ban egy szörnyű szilveszteréjszakára emlékezve, amelyen a felesége, nagyon fiatalon, majdnem meghalt. „A fogadás elhívatott Szilveszter napjának délutánján egy francia orvos; fiatal, szakállas francia orvos állított be, húsz frankot kért, vállát vonogatta, morfiúminjekciót adott a betegnek, tűnődve nézte a vértelen, halálverejtékes arcot, cigarettázott, hümmögött. Majd félrehívott a szoba sarkába: a baj súlyos és komoly, meg kell operálni, lehetőleg még ebben az órában. A kétségbeeséstől hülyén bámultam rá; mit tehettem én itt? Idegen voltam, senkit sem ismertem, kihez fordulhattam volna Szilveszter éjszakáján, Párizsban? Az orvos vállalt vont; cinikusan unszolt, adjak előre háromezer frankot, akkor szerez kórházat, sebészt, máskülönben sajnálja, és nem tehet semmit. Lola abban az órában már inkább halott volt, mint élő.” – Majd rejtélyes módon a bajra összefutnak a Párizsban élő magyarok, és előkerítenek egy öreg orosz orvost. „Estefelé elrohant az orosz orvos, és egy francia sebésszel tért vissza, Párizs egyik divatos sebészével, akit Szilveszter-esti mulatságáról hívott el a diáknegyedbe. A se-

bész frakkot viselt, a becsületrend villogott a gomblyukában, saját autóján érkezett, francia volt, udvarias és nagyvilági. Rögtön intézkedett, egy montmartre-i szanatóriumban szobát nyitattatott, mentőautót rendelt a szálloda elé, és éjfélfelé elszállítottuk Lolát. Pénzről nem beszélt. Nem kérdezte, kik vagyunk, honnan jövünk, az intellektuális ember nagyúri együttérzésével állott rendelkezésünkre, megszerzett mindent, amire a betegnek szüksége lehetett, jótállt értünk a szanatóriumban, s mindezt kérdés és kérés nélkül, tapintatosan, szinte szemérmesen, annak a bonyolult gentlemanségnek szellemében, amely tudja, hogy adni, jónak lenni mindig kissé ripacszerű s a legveszedelmesebb emberi mozdulatok egyike.”

Az elbeszélés egy pontján Márai a következő reflexiót fűzi a kettős tapasztalathoz: „Mindkét orvos, kikkel ezen az emlékezetes párizsi napon találkoztam, francia volt – s milyen könnyen kívághatnám most a magas c-t, hogy ilyen vagy olyan hát a francia orvos.”¹¹

Elégge hasonló konklúzióra juthatunk, ha megpróbáljuk valamiféle tipizálással, akár a heideggeri valóságos és nem valóságos létre gondolva a halállal szembenező és nem szembenező magatartásokat szembeállítani, s a történet szereplőit e tengely mentén elhelyezni.

Az önbecsapás magatartásformáinak sorát az anya nyitja meg, az anya, aki a betegség komolyra fordulásakor az első szóra hitelt ad Boulbon doktornak (ismét egy orvos); aki ahelyett, hogy megvizsgálná, a betegnek mélyen a szemébe néz, vagy úgy tesz; ahelyett, hogy a panaszait meghallaná, meggyőzi, hogy csak képzelődik; s ahelyett, hogy kezelné, egy meglehetősen művelt humbug segítségével mintegy ráolvas. A diagnózis foglalatla ezúttal a nagy intuitív orvos szerepe: „Boulbon doktor mint »felsőbbrendű szellem« kötelességének tartotta, hogy ne higgyen az orvostudományban...”, így a páciens ellenkezését és konkrét panaszait egy percre személyes sértésnek vette, de aztán „egykedvűre visszanyerte filozófusi egykedvűségét” (G. 355.). Nos, az anya mégis minden további nélkül hisz neki. Az első szélütést követően azután mintha a nagyanya is az önbecsapás útjára lépne, s a hosszú színjáték gyakorlatilag addig tart, amíg a nagyanya tudata ép. Amikor a szélütés következtében nem tud megszólalni, vidáman int, amikor a szája lefittyed, eltakarja, amikor újra meg tud szólalni, gyomorrontásnak nevezi az első urémiás rohamot, amikor kínjában nyög, és kimondja, hogy „ó, de szörnyű”, amint rájön, hogy a lánya ezt hallotta, mondatát kiegészítve, másképp fejezi be: „Ah, leányom, mégiscsak szörnyű, hogy ágyban kell maradnom ilyen szép napos időben, amikor sétálni szeretnék, sírnom kell a méregtől a ti előírásaitok miatt.” (G. 381.)

Ha csak a színjátszást, a halállal nem szembenezés színjátékát nézzük, Guermantes herceg és felesége is impozáns duót ad elő a Swann-jelenetben. Amikor Swann először nevezi nevén a kikerülhetetlen halált, a hercegnő először megtorpan: „Miket nem beszél!” és egy percre meginog: „Ugye, csak tréfál?”, s ennek oka is mintha kiderülne, mert „észrevette, ha nem is egészen világosan, hogy a vacsora, ahová ők mennek, kevésbé számít Swann-nak, mint saját halála”. Mégis, a rövid megingás után határozottan dönt: „Tudja mit, majd beszélünk erről. Nem hiszek egy szót sem abból, amit mondott, de majd együtt megbeszéljük a dolgot. Ostobán megijesztették, jöjjön el ebédre egy olyan napon, amelyik megfelel (Guermantes-nél minden ügy ebédre szokott végződni)...” (G. 694–695.) – Guermantes herceg esetében viszont szóba sem jön semmiféle megingás, búcsúzóban harsogva odaveti Swann-nak: „És aztán meg, Charles, az ördögbe is, ne hagyja magát megijeszteni az orvosok ostobaságaitól. Nagy szamarak ők mindannyian! Hisz olyan egészséges, mint a makk. Maga fog eltemetni mindannyiunkat!” (G. 697.)

S ha eme komédia ellensúlyaként van valaki, akit nem lehet becsapni, mert élet és halál ügyében is átlát minden szítán, akkor az Françoise, a hú cseléd, aki szinte az első perctől kezdve tudja, hogy a játszma elveszett.

Csakhoggy. Csakhoggy az indítékok felől nézve – ezt a felületes olvasó is érzi – nem ilyen egyszerű a dolog. Anya és lánya között – ez nyilvánvaló – nem a tisztánlátás hiányáról vagy elutasításáról van szó, hanem az önfegyelem és a másik iránt érzett szeretet és kímélet abszolút magas szintű játékaról. De hogy ezen belül egy-egy mozdulat vagy gesztus, az, amiben a magatartás érzékelhetően megjelenik, konkrétan milyen indítéokra vezethető vissza, arra Proust, az elbeszélő, mint nagyon gyakran, itt is csak hipotéziseket kínál; például itt is egy ponton, a szövegen belül jól kivehető retorikai egységbe, négy párhuzamos mondatba fogva a feltevéseket: „[Anyám] ... egyszerű sem emelte fel a tekintetét. Talán azért is tett így, hogy anyja ne szomorodjon el, ha arra gondol, hogy lányát nyugtalanítaná az arca. Talán anyám félt a túl erős fájdalomtól, amellyel nem mert szembenézni. Talán csupa tiszteletből, mert nem hitte megengedhetőnek, hogy tapintatlanul megállapítsa valami értelmi gyengülés jelét ezen az imádott arcon. Talán, hogy megőrizzze későbbre sértetlenül anyja igazi arcát, azt, amely szinte ragyogott a szellemről és a jóságtól. Így mentek fel a felvonóban egymás mellett, nagyanyám félig elrejtve az arcát a mantilla mögé, anyám meg elfordítva róla a tekintetét.” (G. 376.)

Guermantes hercegnő átlátszó tettetése, tétovázása és végül a kérdéssel való szembenézés elutasítása – éppen a megingás tanúsítja – nem a kikezdehetetlen korlátoltság és a megingathatatlan egocentrikusság jele, mint ahogy ez a leggyakrabban lenni szokott, csak hát több lelki-erkölcsi erő kellene ahhoz, hogy kiszakítsa magát a társadalmi megszokások hálójából. Ha valahol, akkor itt jöhet szóba az indítékokat nézve a heideggeri képlet, a „man”-nak áldozatul eső „selbst”.

Guermantes herceg viszont egészen másként egyszerű képlet: ő nem inog meg. Óhatatlanul eszünkbe jut egy másik jelenet: a herceg egyik rokona haldoklik, s a herceg minden módon el akarja kerülni, hogy a kedves rokon hogylétéről (nagy valószínűséggel haláláról) hírt kapjon – de ez végül is nem sikerül neki. Mikor feleségével hazatérőben a kapu előtt találja két öreg unokatestvérét, akik „nem átalottak éjnek idején hegyi lakukból leszállni” azért, hogy a halálhírt meghozzák, akkor „a herceg egy percre megremülni”. Páni félelmének borzasztó egyszerű a magyarázata: álarcosbálba akart menni, s attól tartott, hogy a családi gyász „bekövetkezése” ezt megakadályozza. „De egykettőre összeszedte magát, s a két unokatestvérének odavetett válaszában nemcsak az volt benne, hogy eltökélte magát, nem mond le egy szórakozásról, hanem az is, hogy a francia nyelv bizonyos fordulatait nem egészen világosan érti: Meghalt? Hát nem, ez túlzás!” (SG. 725.) S e felkiáltással haladéktalanul nekilátott, hogy felöltözzék a bálra. Tulajdonképpen Pascal ide vonatkozó gondolatainak, a szórakozásról írt, nem is annyira töredékes gondolatmenetének illusztrációjaként tekinthetnénk ezt a jelenetet, ha – s ez a nagy kérdés – Guermantes hercegről egyáltalán feltételezhető lenne, hogy szórakozásaitól megfosztva, mondjuk a kényszerű magány óráiban képes az egzisztenciális szorongásra. Inkább az a valószínű, hogy nem, sőt a legvalószínűbb az, hogy a herceg az önző gyermek szintjén megrekedt lény, aki egyszerűen nincs többre képesítve, mint hogy mindenféle ebédet és vacsorákat elköltsön és különféle ruhákban parádézzon.

Françoise illúziótlan tisztánlátásának pedig végképp mások az indítékai, mint amit a filozófus a halállal szembenező ember nemes magatartásában megtestesülni vél. Az önbecsapástól mentes szemlélet nála valójában nem más, mint „megrökönyödött, tapintatlan s rosszat sejtő tekintet”, amelynek kevés köze van a tisztánlátáshoz, sokkal inkább „a falusi emberek illetlenségé”-vel magyarázható, azzal, hogy „nem próbálják elrejtetni első benyomásaikat, sőt fájdalmas ijedségüket sem, amelyet valami testi változás látványa kelt bennük...”, s ez végsőleg összefügg „a parasztasszony érzéketlen keménységével” is, Françoise-

nak azzal a kvalitásával, hogy bármikor ki tudja tekerni egy csirke nyakát. Ezzel az érzéketlenséggel viszont jól megfér „*a nem titkolt kegyetlen érdeklődés a test szenvedése iránt*”. (G. 376.) Mindez azonban nem akadályozza meg Françoise-t abban, hogy a nagyanyát szeresse és az emberi teherbírás minden elképzelt határán túl ápolja. Bár itt megint nem érdektelenek az indítékok: Françoise többnapos virrasztás után is bármikor fölkelhető, s zúgolódás nélkül, sőt készségesen újra munkához lát, és semmi pénzért nem engedi, hogy bárki is átvegye azt, ami az ő dolga. Talán leginkább azért, mert az ember egy „gálaesten” kitesz magáért – s egy hosszú agónia mi más lehet a család hű cselédje számára, mint egy hosszú-hosszú gálaest?¹² Françoise ugyanakkor váratlanul el-eltűnik, s olykor alig előkeríthető, részint mert semmi sem tarthatja vissza attól, hogy pontosan érkezzék a misére, mint mindig, részint pedig előfordul, hogy hosszan cseveg a konyhában mondjuk egy egyébként kitűnő és megbízható villanyszerelővel, pusztán azért, mert a még Combrayból hozott „illemszabályok” ezt így követelik meg. S ugyanígy a családhoz és a nagyanyához fűződő szeretete nem akadályozza meg abban, hogy a haldokló ágyánál „*azokat a szegény oroszokat*” sajnálja, akiket az orosz–japán háborúban a franciák épp most hagynak cserben (nem üzennek hadat a japánoknak), pedig „*II. Miklósnak mindig volt pár jó szava számunkra*” (mármint a franciák számára). (G. 389.)

A szereplők ábrázolásában és az emberi tettek indítékainak feltárásában tehát Proustnál minden jel szerint egy közös tendencia fedezhető fel, nevezetesen az, hogy a regényíró-gondolkodó Proust nem az egyeditől halad az általános felé, azaz az irodalom nyelvén szólva nem tipizál, a filozófia nyelvén szólva pedig nem fogalmakat és kategóriákat teremt. Nem éneklí ki a magas c-t, hogy az orvosok, lám, ilyenek, mert, mint láttuk, az orvosok ilyenek is, meg olyanok is, sőt az sem lehetetlen, hogy azonfelül még amolyanok is. Ugyanígy az egyes emberi magatartások mögött nem a közös indítékokat keresi, hanem éppen az ellenkező irányba dolgozik: türelmesen, aprólékos munkával, módszeresen elbizonytalanít bennünket, fellazítja azt a gondolkodásmódot, amely egy-egy tett mögött csak egy szándékot és egy indítóokot képes feltételezni. S így lassan, amilyen mértékben elbizonytalanodunk, úgy ébred föl bennünk és kerít hatalmába a kérdés: „Micsoda lény hát az ember?” Azaz Proust nem állításokat közöl az emberről, hanem kérdezni tanít. Módszerét tekintve tehát – íróként – a gondolkodóknak szókratészi hagyományába tartozik. Rávezet bennünket arra, hogy a kérdezés végsőleg fontosabb, mint maga a válasz. Tartalmát tekintve pedig a kérdés, amire rávezet, nem más, mint a filozófiai antropológia kérdése, amelyet persze nem csak a filozófia fogalmaz meg. („*Kicsoda az ember, hogy megenlékezel róla?*” – kérdezi a zsoltáríró.)

S van itt még egy nem elhanyagolható momentum, az a bizonyos döntés, amelyet AZ ELTŰNT IDŐ NYOMÁBAN létrejöttében harmadikként oly fontosnak tekintettünk: az egyes szám első személyben való elbeszélés átfordítása „én”-formába; a tudomány így mondaná: az elbeszélői perspektíva megváltoztatása a JEAN SANTEUIL-höz képest. Ez pedig nem egyszerűen a mindentudó elbeszélő fölcserélése „én”-re, belső perspektívára. Ez az „én” tudniillik egyfelől azonos a regényben jelen lévő hőssel, Swann ifjú barátjával, Gilberte Swann és Guermantes hercegnő távolról epekedő hódolójával stb., de azonos a regény indításakor szorongások közt lefekvő és az éjben felriadó és töpöngő valakivel, aki nem más, mint az elbeszélő. A regényhős „én” és az elbeszélő „én” titokzatos viszonya különféle játékokat tesz lehetővé a szövegben belül – aminek a részletezésére itt most nincs mód. Annyi azonban biztos, hogy AZ ELTŰNT IDŐ NYOMÁBAN-nak nincs olyan hőse, akit filozófiai kérdések gyötörnének – és, mondjuk, egy

kompon megállva, mint Pierre Bezuhov, elmondaná a barátjának, hogy milyen kérdések foglalkoztatják. A prousti regényben csak az elbeszélőnek vannak filozófiai kérdései, s akivel ezeket közli, az egyedül az olvasó. Ez a kérdezés tehát nem egészen az, amit minden jó író, aki ábrázolni tudja az embert, többé-kevésbé elér: Julien Sorel pályáját követve vagy Marmeladov életét és halálát látva is támadnak bennünk kérdések. Itt másról van szó. AZ ELTŰNT IDŐ NYOMÁBAN elbeszélője nemcsak ábrázolja az élet színjátékát, ezzel kérdéseket keltve az olvasóban, hanem szakadatlanul érteni és értelmezni is akarja azt, amit lát és láttat; töpreng, összegez, és tévedéseit fáradhatatlanul korigálja. Az elbeszélő az igazságkeresés csöndes megszállottja. S a látszólag csak magában beszélő halk hang, az elbeszélő hangja valójában észrevétlenül bevonja az olvasót csöndes töprengéseibe, nemcsak kérdezni tanítja, hanem – mondhatnánk így is – bevezeti a gondolkodásba mint létformába.

De a kérdezés módja sem érdektelen. Mint tudjuk, a kérdés többé-kevésbé sugallja is a választ. Nos, ha Proust egyáltalán sugall valamit, akkor nem választ, hanem nézőpontot sugall. Érdekes például figyelni a Swann-jelenetben a hős és az elbeszélő „én” viszonyára: Swann és a hercegnő beszélgetését diszkrét távolságból az elbeszélő adja elő, s kétségeink lehetnek, éppen a jelenet kompozíciója révén, hogy Guermantes herceg hallotta-e, hogy miről beszélnek. Eközben az „én”-ként szereplő regényhős, akiről eddig nem sok szó esett, észrevétlenül utoléri Swannt a kapuban, s ezzel a jelenet második része és vége egy szótlan tanú jelenlétében zajlik: nemcsak a herceg zavaros handabandázása időről, férj és feleség viszonyáról és effélékről, hanem a jelenet zárómondata is, amely egyértelművé teszi, hogy a herceg mindent hallott.

A tanú jelenléte, az elbeszélő és a hős egymással fedésbe hozva kiélesíti a képet: a közeli halál árnyékában mosolygó és fegyelmeztet-udvarias Swannt és a harsányan ostoba és kíméletlen Guermantes herceget. Nagyon hasonlóan a hős jelenlétével és az elbeszélő töprengéseinek kitérőivel élesedik vagy mosódik el a szövegben a nagyanya halála körüli jelenetek kontúrja is. Az emberlétre való rákérdezés módja, a regényíró Proust gondolkodói teljesítménye tehát nagyon közel áll a festőéhez, aki a szemhorizont vonalával és a perspektívával játszva a néző figyelmét észrevétlenül irányítja, azaz megadja azt a nézőpontot, ahonnan a képet nézni kell. Ugyanígy Proust, az író, a szöveg szövésének nagyon finom módszereivel rávezet bennünket arra, hogy megtaláljuk azt a pontot, ahonnan nézve az emberi lét *egyszerre* tragédia, komédia és szenvedéstörténet. S itt megint nem filozófiai kategóriáról van szó, amely kellőképpen általános ahhoz, hogy mindent befogjon, akár a legnagyobb ellentéteket is, hanem nézőpontról, ahonnan nézve minden, ami élő, változásban, mozgásban és remegésben van, s olyan szemléletmódról, amely a szemet arra iskolázza, hogy a valóság arca – ahogy a régiek mondanák, a világ ábrázolja – változó, olykor egy percen belül is.

5

Az irodalommal foglalkozó tudományos munka egy része nyilván nem hozható közvetlen kapcsolatba az olvasóval, és csak tudományként művelhető. A műelemzés vagy a tudománynak az a része, amely az interpretációt nem túl sok áttétellel szolgálhatja, köztudottan egy adott gondolatmenetet úgy helyez előtérbe, hogy ezzel mintegy zárójelbe teszi azokat a megközelítéseket, melyek ebbe nem illenek bele. Ugyanakkor a maga igazságát – legalábbis hallgatólagosan – mint részigazságot kell tételeznie, ezzel

mintegy nyitva hagyva a lehetőségét annak, hogy más is megtalálja a maga részizagságát, s ebből épüljön az Egész. A Proust-kritika legutóbbi korszakát nézve tehát leginkább az a problematikus, hogy a legmarkánsabb álláspontok mintha mellőznék a szerénység emez iratlan szabályát. Ilyesféle kérdések merülhetnek föl hát bennünk: szabad-e éppen AZ ELTÚNT IDŐ NYOMÁBAN-ra alkalmazni a nyelvészetből levezetett szövegelmélet és narratológia ama tézisé, hogy minden elbeszélés alapstruktúrája ugyanaz, mint a mondaté: az elbeszélés egy állítmányi viszony bővítése. Elfogadható-e AZ ELTÚNT IDŐ-ben csak egy művészi elhivatás történetét látnunk? S ezzel lényegében rákérdeztünk a történeti-kritikai kutatásnak hatását tekintve – mint ezt már jeleztük – legfontosabb irányára is, amely más megközelítésben, mégis hasonlóan, egy sajátos művészetfilozófia megszületésében látja AZ ELTÚNT IDŐ NYOMÁBAN lényegét, s ezt a művészetfilozófiát – egyébként kimerítően adatolva és meggyőzően – a XIX. század német filozófiájához köti. Kérdéseink pontosabban, a nagy klasszikus és a mai olvasó lehetséges viszonyát vizsgálva, némileg módosítva így fogalmazhatók: mennyiben szolgálják a prousti mű megértését ma a „bátor” és radikális leegyszerűsítések, pl. a G. Genette-féle redukció: „*Marcelből író lesz*” (még akkor is, ha tudjuk, hogy Genette célja az adott esetben nem Proust interpretációja)? A prousti műben kifejtett és alkalmazott XIX. századi német esztétika meghatározó szerepe, ennek felfedezése és kimutatása mennyiben jogosít fel ilyenféle konklúziókra: „*Mindenütt [a prousti műben] az elmélet irányítja azt, ahogyan a regény megközelíti a valóságot*”; mennyiben elfogadható a prousti regény modernségét főleg abban keresnünk, hogy „*felvonultatja a XIX. század összes ideológiai vitáját*” (A. Henry),¹³ még akkor is, ha ez a felismerés kétségbevonhatatlan kapcsolatokra ad rálátást a XIX. és XX. századi művészet között.

Gondolatmenetünk a három idézett epizódra támaszkodva annak a felfogásnak a létjogosultsága mellett érvel, amely nem tudja és nem akarja egyedül esztétikai dimenziójára szűkíteni a prousti művet. Anélkül, hogy kétségbe vonnánk, hogy Proust Schopenhauer buzgó olvasója volt, s hogy a műben akár felaprózva, akár hosszabban kifejtett gondolatmenetekben és elméletekben, sőt a szereplők ábrázolásának, illetve a szöveg alakításának mélyén is számos ponton a XIX. századi német teoretikusok, főként Schelling hatása ismerhető fel – inkább annak perspektívájában szeretnénk a megértés lehetséges módozatait keresni, hogy a mű túlnő az eredetileg tervezett célon és kereten, visszatérve tehát Pilinszkyhez: „*a regény önmagát írja*”. Még akár olyan értelemben is módosítva önmagát, ahogy Valéry a mű utóéletéről beszél: „*Egy mű addig él, amíg egészen másnak is tűnhet, mint amilyennek szerzője szánta.*”¹⁴

A monolitikus műértelmezéssel kapcsolatos fenntartásainkat persze a műfajelmélet felől közelítve is alá lehetne támasztani, akár a vitatottságával együtt sem megkerülhető bahtyini fogalom, a „*többszólamú regény*” segítségével. Maradjunk mégis megkezdett gondolatmenetünkénél, a prousti mű konkrét terepén. Az idézett részletekben felvetett kérdés, az ember és a halál viszonya ugyanis csak egy a hasonló horderejű kérdések közül, amelynek kontúrjait az élet közegébe alászálló prousti gondolat kirajzolja. S nemcsak az szól amellett, hogy az esztétikai implikációk mellett és azokon túl a mű többi nagy vonulata se sikkadjon el, hogy minden leszűkítés, pontosabban minden túlságosan végleges és zárt rendszerré kerekített interpretáció elkerülhetetlenül csonkítja és torzítja a nagy és összetett művet, hanem az is, hogy a regénynek éppen azok a részei, amelyek nem kapcsolhatók a művészet bölcséleti kérdéseéhez, nem egy ponton ellentmondani látszanak a *teoretikus* Proustnak.

Az egyénnek a szubjektumba zártsága mint tézis és valóság, amely a művészettel kapcsolatos gondolatmenetek egyik vezérmotívuma, szinte semmivé foszlik a szemünk előtt, az élet konkrét közegében, amikor nem a művészet metafizikáját építi a szerző. Anya és lánya, ahogyan egymáshoz való viszonyuk kirajzolódik éppen a háttérhelyzetben, a halál közelében, rációfól a Schopenhauertől átvett tételre, s meghaladja a „mély én” és a „társadalmi én” ellentétét. Ahogy a kínokba alászálló anya és a gyötrelmeket tehetetlenül néző lánya – a két arc, az egyik a másikat fürkészve-keresve – szüntelenül egymás felé fordul, s nem magára, hanem csak a másikra figyel, egy Rembrandt-metszet hitelességével rajzolja ki azt, hogy csak a másik emberhez való kapcsolatunkban vagyunk emberek; s ezzel hatályon kívül helyezi nemcsak az ember értelmezésének a német filozófiában uralkodóvá vált módját, mely az embert vagy individuummként, vagy társadalmi lényként vizsgálja,¹⁵ hanem azokat a gyönyörűséges gondolatmeneteket is, amelyekben maga Proust, a teoretikus azt fejtegeti, hogy az egyéniség egyedül hiteles megnyilvánulása az ember és ember közötti kapcsolat, és a halálon túli lét egyetlen lehetősége a műalkotás.

S a regénynek ilyen és ehhez hasonló jelenetei nemcsak cáfolatként vagy a prousti szöveg önellentmondásaként értelmezhetők, hanem úgy is, hogy a teoretikus Proust mögött felfedezzük egy mélyebb hagyomány jelenlétét, azt, ami nem deklaráltan, hanem *csak* eleven módon bizonyos jelenetek, bizonyos figurák megkomponálásában érhető tetten; például azokat a szálakat, amelyek Proustot a francia XVII. századhoz kötik. Mert aligha lehet kétséges, hogy a Swann-jelenetet akkor értjük jól, ha az „honnête homme”, „a pallérozott ember” ideálja ott lebeg a jelenet fölött; nem is annyira az, amit Faret vagy de Méré lovag a társasági ember mércéjének szánt, hanem inkább az, ahogy a pascali gondolatokban tovább hat ez az ideál több nagyságrenddel mélyebbre szállva, filozófiailag és spirituálisan is megerősítve és meghaladva a „nemes viselkedés” eszményét. „Az én gyűlöletes”, mondja Pascal, majd így folytatja: „az énnek két tulajdonsága van: önmagában igazságtalan, mert magát képzelettel a világ középpontjának; mások számára kellemetlen, mert szolgálóvá akarja őket tenni”.¹⁶

A pascali gondolatot és a jelenetet Proustnál nem feltétlenül csak egyirányú hatásként kell értelmeznünk, mert voltaképpen kölcsönösen megvilágíthatják egymást. Az egocentrikus ember egyfelől „mások számára kellemetlen” – ez Guermantes herceg viselkedésének egyik dimenziója. Az udvariasság azonban, a mindent elurálni akaró „én” rövid és időleges mellőzése a másik ember javára csak látszólag szolgálja egyedül a másikat azzal, hogy nem sérti, nem zavarja, és nem bántja; valójában visszafelé is hat, s emberi méltóságában megerősíti azt is, aki hajlandó vele élni. S mellelleg – ezt már inkább az új barbárság demagógiájával perelve mondjuk – Pascal és Proust azt is segít megértenünk, hogy az udvariasság nem képmutatás, hanem sokkal inkább valami tisztességes és jóakarató józanság, amely számot vet azzal, amit Pascal így fogalmaz, hogy „az ember nem angyal és nem állat”, azaz anélkül, hogy eljutna a tökéletes önzetlenség emberfeletti állapotába, megfékezheti magában az önző állatot. Nos, ez az, amit Guermantes herceg elmulaszt, és nemcsak Swann-nal szemben. Másfelől a magát középpontba toló ember „igazságtalan” – mondja Pascal –, „mert magát képzelettel a világ középpontjának”. A prousti regényjelenet ezt mintegy konkretizálva kiegészíti és megvilágítja. Az önzés torzítja az ember látását, megakadályozza, hogy jó szemszögből, jó arányokban lássuk, amit látunk. S valóban Guermantes herceg gyerekes és durva egocentrikussága vaktság is: nem képes arra, hogy a másik ember sorsában az embersorsot – a saját magáét is – meglássa.

Ugyanígy alig lehet nem észrevennünk, hogy mindhárom epizód – a hosszabban „mesélő” kettő (Bergotte halála és a nagyanya agóniája) különösen ott, ahol jelenetszerűvé válik – az emberéletet a nagy pascali kettősségekben látatja: grandeur et misère de l’homme, az ember nagysága és nyomorúsága. Mert a fegyelmезetten és okosan szűkszavú Swann, aki illúziók nélkül mosolyog a halál árnyékában, és a számár módon locsogó és hahotázó Guermantes herceg – ez együtt az ember. Mert az öntudatát vesztett és vinnyogó állatként kínlódó anya és lánya, aki az ágy lábánál áll, lucidusan és tehetetlenül – ez együtt az ember. És Bergotte, aki utolsó erejével elvonszolja magát arra a helyre, ahol nyilvánvalóvá válhat életcsődje, s ezt félig öntudatlanul talán azért teszi, hogy öntudata utolsó fényénél bevallja magának a csődöt, majd hogy egy perccel később a rosszullettől megrettenve visszazuhanjon az önbecsapás legszokványosabb állapotába – ez így mindenestül az ember.

S ezeken az elég jól látható tematikus kapcsolatokon túl van még egy átfogóbb, mondhatnánk így, módszertani rokonság, közös vonás, amely nemcsak Pascalhoz, hanem a „nagy századhoz” fűzi Proustot, pontosabban a XVII. és XVIII. század francia moralistáihoz, akik – s éppen ez az a közös vonás, amely az antropológiai kérdést illetően nem hozható közös nevezőre a német idealizmussal és annak leszármazottaival – a „micsoda lény az ember” kérdését a konkrét emberből kiindulva, a valóságos embert vizsgálva vetik fel. Ez az, amit a francia hagyomány irodalom és filozófia határain át szabadon mozgó, mégis szinte önálló diszciplínának tekint: „a szokások és erkölcsök tanulmányozása” és „a szenvedélyek tanulmányozása” (*étude des moeurs, étude des passions*).

Ezzel pontosabban a nagy század egyik vonulatához kell inkább kötnünk Proustot. Van ugyanis egy markáns, szintén a XVII. században gyökerező hagyomány, egy másik vonulat is, amelyben egyébként a franciák változó hangsúllyal, de szellemi arcukat egyik alapvonását látják, s ez a racionalizmusnak az a fajtája, amely először a kartezianizmusban tetőz, a descartes-i filozófiában. Az antropológiai kérdést illetően a descartes-i gondolkodás is elsődlegesen absztrakciókkal dolgozik. Nem úgy, mint a német idealizmus, amely filozófiai rendszert konstruál az ember házául, hanem úgy, hogy a matematikai absztrakció és dedukció módszerével véli leírhatónak az embert. Descartes úgy osztályozza az emberi szenvedélyeket, mint mondjuk a síkidomokat a geometria. S ehhez nem sok köze van Proustnak.

Visszont az a fordulat, amely a létről s ezen belül az emberlétről való gondolkodást a XIX. és XX. század fordulóján eloldja a kartezianus hagyománytól, az éppen a bergsoni filozófia, amelyet – mint jeleztük – kezdetben Proust egyetlen filozófiai ihletőjének tekintettek, ma pedig a kutatás, más irányba fordulva, alig említ. Holott nem a szándékos és az akaratlan emlékezés elmélete az egyetlen kapcsolódási pont a századfordulón oly nagy hatású bergsoni filozófia és a XX. századra oly döntően fontos regény, *AZ ELTÚNT IDŐ NYOMÁBAN* között. A bergsonizmusban ugyanis olyan szemlélet körvonalai jelennek meg, amely az életről való gondolkodást kivonja a kartezianus értelem adta kényszerekből és az erre visszavezethető mechanikus világszemléletből. Ezért indul Babits híres Bergson-tanulmánya, mely 1910-ben a *Nyugatban* jelent meg, ezzel a boldog, ünnepélyes felütéssel: „*Bergsonban a szabadítót kell látnunk.*” Nem jó azonban átugorni vagy elfelejteni azt sem, hogy Bergson konkrétan hogyan hajtja végre ezt a felszabadítást. A végsőleg összegező mű, A TEREMTŐ FEJLŐDÉS a gondolatmenet első futamában az értelmet az élőlénynek a környezethez való alkalmazkodásából vezeti le, és az élet egészének megértésére alkalmatlannak ítéli – s éppen az értelemmel szembeállítva tekinti az életértés hordozójának az intuíciót. A gondolatmenet második részében viszont – ezt a konklúziót mintegy korrigálva – eljut oda, hogy az emberi

tudatműködésben – Dienes Valéria így fordítja: „*az emberi eszméletben*” – intuíció és értelem egymásra utalt, tehát intuíció és értelem törekeny egyensúlya adja az emberi eszmélet lényegét. E konklúzió felől nézve nehéz nem látnunk kapcsolatot a bergsoni gondolat és az értelem kritikájának szánt esszéből kinövő prousti regény között. S akárhogy próbáljuk is fogalmakkal befogni a prousti regény vállalkozásának ellentétes tendenciáit – impresszionizmus és intellektualizmus, az értelem tanulmányozása és a művészet misztériumába való beavatódás, racionális igazságkeresés és irracionális megvilágosodás –, nyilvánvalóan olyan kettős folyamatról van szó, amelyben az értelem az igazságkeresés hosszú útját járja: tévedéseken át bukdácsol, szakadatlanul zsákutcába fut, de korrigálja is önmagát; míg a művészetben zajló megismerés a rövidebb utat, a megvilágosodások útját. Ez viszont nem az akarattól függ, hanem kegyelmi pillanatok kérdése. Anyai bizonyos, hogy az élet megismerésében az egyik a másiktól elválaszthatatlan.

Ha tehát ma tudományosan nem kellőképpen adatolható is, hogy Proust milyen mélységben ismerte Bergson, akkor sem jó Proust mögött vagy mellett megfedkezni Bergsonról, mert a két műre nézve az is megvilágosító lehet, ha közvetlen hatás helyett párhuzamot, azonos irányban való keresést és egymással rokonítható módszereket látunk. S ezen túl egy gondolkodónak nemcsak tézisei, gondolatmenetei és logikája van, hanem gondolkodásmódja és atmoszférája is. S amikor Bergson az intuíciót minden definíciónál lényeglátóbban a következőképpen helyezi összefüggésbe: az intuíció az emberben „*már-már kialakuló lámpa, mely csak ritkán lobban, de akkor személyiségünkre, szabadságunkra, a természet összességében elfoglalt helyünkre, eredetünkre, sőt talán sorsunkra is vet valami gyenge világosságot, mely azonban mégis áttöri az éjszakát, amelyben az értelem hagy bennünket*”¹⁷ – akkor a csöndes, szép mondat hídján szinte átléphetünk a bergsoni műből AZ ELTŰNT IDŐ-be. A mondat – a gondolkodásmód lenyomata – segít azt is megérteni, hogy a filozófus és az író között itt éppen az a közös (ami egyébként mindkettőt Pascalhoz is köti), amit Martin Buber a filozófiai antropológia egyetlen hiteles kérdészmódjának tekint: „[A filozófus antropológus]... az ember egészét csak akkor értheti meg, ha önmagát nem hagyja kívül, és nem marad érzéketlen szemlélő. Ahhoz, hogy az embert mint egészet felfogja, az öneszmélés teljes valóságába bele kell mennie. Más szóval: ezt a belebocsátkozást ebbe a sajátos dimenzióba mint életaktust kell végrehajtania, mindennemű előzetes filozófiai biztosíték nélkül, tehát ki kell tennie magát annak, ami megtörténhet azzal, aki valóságosan él. Itt nem értünk meg semmit, ha a parton maradunk, és onnan nézzük a tajtékozó hullámokat; elhagyva a partot, ki kell merészkedni, be kell magunkat vetni, és úszni kell éberem és teljes erőből... így és nem másképp születik meg az antropológiai öneszmélés.”¹⁸

Mellesleg ugyanez a kérdészmód tartja össze a nagy lírai ciklust, József Attila ESZMÉLET-ét is, amely egyszerre keresi az ember helyét, mintegy kívülről nézve a mindenség és az anyagi világ törvényei felől, miközben egy percre sem adja fel a saját élete valóságából kereső ember pozícióját és az ezzel járó gyötrelmet. Valószínűleg igaza van Nemes Nagy Ágnesnek, hogy a ciklus formája – a számokkal egymástól függetlenített aforisztikus szakaszok – Villon-hatásra vallanak,¹⁹ a ciklus címe viszont minden jel szerint Bergsonnak köszönhető.²⁰ S feltehetően szemléletmódja is, amely bizonyos szempontból (éppen az emberre rákérdező szemléletmód révén) a prousti mű megfelelőjét jelentheti – lírában, ahogy ez már lenni szokott – nekünk, magyaroknak.

AZ ELTŰNT IDŐ-ben vissza-visszatérően felbukkan a „*du côté de...*”, „*le côté de...*” kifejezés, azzal a sajátos jelentéssel, amit éppen a regény ad neki. Először azt jelenti, amit az első és a harmadik kötet címében: Swannék felé vagy Guermantes-ék felé

kerülve, ami Combrayban (a gyerekkori séták két lehetséges iránya szerint) a neveknek megfelelően két teljesen elkülönült s a gyerek és a fiatal hős számára sokáig összegegyeztetetlen világ: Swann a gazdag, művelt felső polgári réteg, Guermantes-ék pedig a régi francia arisztokrácia világa. Később – erre a jelentésre visszautalva – sokszor olyasféle értelemben merül fel ez a kifejezés, hogy a hős a dolgokat, eseményeket Swannék vagy Guermantes-ék *felől* látja, érzékeli vagy ítéli meg. A regény utolsó kötetében pedig egyre inkább egy felismerhető, kiütköző családi vonás jelölésére szolgál.

Nem túlzó belevetítés talán ugyanilyen, valami régtől fogva meglévő „családi” vonást látnunk azokban a vonatkozásokban, amelyek a regényt a francia XVII. századhoz kötik, s amelyek a teoretikus Proust újonnan adatolt német filozófiai kötődései alól mégiscsak kiütköznek. A kérdés ennek kapcsán inkább az, van-e jelentősége – az olvasó számára – annak, hogy milyen hagyományhoz köti vagy milyen hagyományhoz köti *inkább* a nagy klasszikust.

6

Először is érdemes elgondolkoznunk a hagyomány és a klasszikus kapcsolatáról általában – éppen az olyan művek kapcsán, amelyeket először viszolygás és értetlenség fogadott, ma pedig agyonünnepelnek. S hogy miért, arra maga Proust világít rá egy rövid cikknek megfelelő szövegben, amelyet interjú helyett levélformában írt meg Henriot-nak, s amely KLASSZICIZMUS ÉS ROMANTIKA címmel jelent meg 1921-ben.²¹ A rövid gondolatmenet az újítókról és a hagyományról beszél, de közben észrevétlenül, egyszerűen és világosan a klasszikusok jó értésének módját is tanítja: Manet és Baudelaire kapcsán kifejti, hogy az újítók, akik saját korukban akarattuk ellenére botrányt kavartak, utólag nézve, éppen azzal, hogy minden nehézség nélkül beilleszthetők egy hagyományba, nemhogy megtörnék, inkább hangsúlyozzák annak folyamatosságát („*Ezek a klasszikusnak még nem elismertek és a régiek annyira ugyanazt a művészetet művelik...*”). S a „klasszikus” fogalmát így egyfelől – talán elcsépelet módon – minőségi kategóriaként használja („*minden igazi művészet klasszikus*”), de mintegy közvetett módon figyelmeztetésül is, hogy a modern nem azonos a divattal. Ugyanakkor azt is sugallja, hogy a klasszikus viszont nem azonos sem a régivel, sem az időtlennel, az „örök”-kel, mert – s ezt értelmezhetjük válaszként a felvetett kérdésre – az utólag klasszikusnak bizonyuló mű is az időben áll, s éppen az idő, a visszanezés, az utólag világossá váló kapcsolat teszi lehetővé, hogy a klasszikus műben, amely méltónak bizonyult a múlthoz, meglássuk azt, amit a kortársak nem láthattak. S példaként éppen a XVII. század nagyjaira, Racine-ra, Madame de Sévignére és Boileau-ra utal.

Ennek a szemléletnek van azonban negatív lenyomata is, s ez már nem az Henriot-nak írt levélből, hanem A MEGTALÁLT IDŐ lapjain található reflexiókból rajzolható ki: van, amit Proust kiiktat, amiről nem vesz tudomást mint irodalomról, amit mintegy kiejt az időből, nagyon hasonlóan ahhoz, amit Ady egészen más összefüggésben, valójában nagyon is analóg felismerés alapján így mond: „*az Idő az ocsut nem szánja*”. S Proust ebbe a kategóriába, a nem irodalom kategóriájába sorolja mindenekelőtt a közvetlen ideológiai töltésű irodalmat, amely a különböző – akár egymással szemben álló – politikai elkötelezettségek ellenére mégis oly egyforma, épp azért, mert tendenciózus. S mikor a század elején, különösen a világháború éveit alatti úgy tűnhetett, hogy ez a nem irodalom vagy áll irodalom lármásan teljesen birtokba veszi a terepet, akkor

Proust végrehajtja a maga csöndes „*visszafelé néző forradalmát*” (J. Rivière),²² amit utólag nézve nyugodtan tekinthetünk megújulásnak, mert Proust úgy újít, hogy valahol a mélyben hű egy hagyományhoz, valami fontosabbhoz, mint amit az avantgarde – a tegnapi vagy a mai – meghaladni vél.

7

Újra egy századvég, egy másik századvég éveit és óráit éljük, s a mű és a hagyomány kérdése ma úgy is fölfogható, hogy megengedhetjük-e magunknak, hogy csak a XIX. század esztétikai kontextusából levezetve, csak a művészet metafizikájának hatalmas rendszerét lássuk AZ ELTŰNT IDŐ-ben, nem véve tudomást arról, ahogy a prousti mű rákérdez az emberre, ahogy makacsul és türelmesen azzal bibelődik, hogy mit jelent embernek lenni.

S ez az egyetemes kérdés, úgy tűnhet, országhatárokon túllépve ma főleg azokat vonja egy közösségbe, akik éppen az antropológiai kérdésben koncentrálódó aggodalommal néznek a XXI. század elé. Lehet azonban, hogy ugyanez a kérdésfelvetés szinte személyre szólóan hat, majdnem fél évszázad éppen most történelemmé váló éveire visszanézve, az öreg kontinens középső és keleti zónájában, ahol az ember nemcsak olvashatta, ha akarta a tézisirodalom kitűnőségeit, hanem államilag és hatóságilag kötelezve volt az ÚJ BARÁZDÁT SZÁNT AZ EKE, a VÁSZJA TYORKIN és az efféle remekművek olvasására; s most mintegy megerősítve érezheti az undorral és bosszúsággal vegyes fáradtságban bujkáló igazságot, hogy ez valóban elveszett idő, temps perdu, „*kár és szemét*” volt, akár kényszerből történt, akár Illyés Gyula szavaival élve „*magán-szorgalmú kutya*”-ként tettük. Ugyanakkor az ember lényegét kereső kérdés felszabadítóan és ismertként, szinte otthonosan ismertként is hathat annak a „nyájas olvasónak”, akinek érettségén és kötelező irodalmon túl köze van Arany Jánoshoz és Madáchhoz, József Attilához és az erdélyi emlékiratírókhoz – ha még akad ilyen. A kérdés prousti módja pedig – talán észre sem vesszük – megóv bennünket attól, hogy kérdéseinkre oly szörnyen leegyszerűsített válaszokat találjunk, mint amilyenek manapság, a nagy ideológiák összeomlása után is újra változatlan vitalitással burjánzanak.

Jegyzetek

1. Sarraute, N.: L'ÈRE DU SOUP ON (A GYANAKVÁS KORA). 1956. Idézi A. Compagnon: PROUST ENTRE DEUX SIÈCLES (PROUST KÉT ÉVSZÁZAD HATÁRÁN). Paris, Seuil, 1989. 299.
2. Compagnon, i. m.
3. Rivière válasza a *Nouvelle Revue Française*-ben (1920. február) azokra a reakciókra, amelyeket a Goncourt-díj Proustnak való odaitélése váltott ki 1919-ben (A BIMBÓZÓ LÁNYOK ÁRNYÉKÁBAN-ért). In: Tadié, J.-Y.: LECTURE DE PROUST. A. Colin, Paris, 1971. 23–30.
4. Henry, A.: THÉORIE POUR UNE ESTHÉTIQUE. Klinksick, Paris, 1981. 390.

5. Genette, G.: DISCOURS DU RÉCIT. In: FIGURE III. Seuil, Paris, 1969. 75.

6. AZ ELTŰNT IDŐ-ből vett idézetek lelőhelyét a szövegben, közvetlenül az idézetek után adjuk meg a kiadásra utaló betűjeles rövidítéssel és az oldalszám feltüntetésével. A betűjelek a következő kiadásokat jelentik:

SW. = Proust: AZ ELTŰNT IDŐ NYOMÁBAN. SWANN I. Ford. Gyergyai Albert. Grill K. kiadása, Bp., é. n.

G. = Proust: AZ ELTŰNT IDŐ NYOMÁBAN III. GUERMANTES-ÉK. Ford. Gyergyai Albert. Európa, 1983.

SG. = Proust: SODOME ET GOMORRHE. In: À LA RECHERCHE DU TEMPS PERDU II. Gallimard (éd. Pléiade), Paris, 1973.

P. = Proust: LA PRISONNIÈRE (A FOGOLY LÁNY). In: À LA RECHERCHE DU TEMPS PERDU III. Gallimard, Paris, 1973. (A francia kiadásokból vett idézeteket a tanulmány szerzője fordította.)

7. CARNET DE 1908 (1908-as kéziratfüzet). Idézi Descombes, V.: PROUST – PHILOSOPHIE DU ROMAN. Minuit, Paris, 1987. 25.

8. Levél J. Rivière-hez (1914. febr. 7.). In: M. Proust et J. Rivière: CORRESPONDANCE 1914–1922. Plon, Paris, 1955. 2.

9. Descombes, i. m. 15.

10. Pascal, B.: GONDOLATOK. (A Brunschvicg-kiadás alapján ford. Pődör László.) Gondolat, 1983. 170.

11. Márai S.: EGY POLGÁR VALLOMÁSAI. Révai, é. n. (Harmadik kiadás.) II. kötet. 181., 182., 184.

12. „*Ces jours de gala*” (SG. 322.) – ez elsikkad Gyergyai Albert fordításában.

13. Henry, A., i. m. 8.

14. Valéry, P.: OEUVRES. Gallimard (éd. Pléiade), Paris, 1974. Vol. II. 1204.

15. Gondolatmenetünk itt M. Buber támaszkodik (M. Buber: DAS PROBLEM DES MENSCHEN. Lambert Schneider, Heidelberg, 1982), aki a modern individualizmus és a modern kollektívizmus életszemléletét a kanti kérdésre („mi az ember?”) adható válasz egymással ellentétes két lehetőségéből vezeti le, és

a német filozófia két pregnáns vonulatához kötve szemlélteti. Az elsőt az individualizmus – Heideggernél minden látszat ellenére bezáruló – zárt rendszerével illusztrálva (101–106.), a másodikat mint a törekeny, esetleges és kérdéses emberléttől elvonatkoztató, az emberi közösség konkrét valóságától elforduló szemléletet, amely a hegeli történetfilozófiában és az ennek hatására visszavezethető marxi társadalomszemléletben tetőzik (50–53.). Buber az antropológiai kérdés hiteles felvetését s egyben a jelenkori tudatválság megoldódását a kettő meghaladásában látja, egy olyan szemléletben, mely felismeri (vagy újra felismeri) az embernek a másik emberhez való viszonyát mint ember voltát meghatározó lényegi viszonyt. Gondolatmenetünk e szemlélet jelenlétét emeli ki a regényíró Proustnál a teoretikus Proust ellenében.

16. Pascal, i. m. 221–222.

17. Bergson, H.: TEREMTŐ FEJLŐDÉS. (Ford. Dienes Valéria.) Az MTA kiadása, 1930. (Reprint: 1987.) 244.

18. Buber, M., i. m. 20–21.

19. Nemes Nagy Á.: JÓZSEF ATTILA: ESZMÉLET. In: SZÓ ÉS SZÓTLANSÁG. Magvető, 1989. 196.

20. Tverdota Gy.: ESZMÉLET. (In: T. Gy.: IHLLET ÉS ESZMÉLET. Gondolat, 1987. 307–335.)

21. Proust, M.: CONTRE SAINTE-BEUVE (ESSAIS ET ARTICLES). Gallimard (éd. Pléiade), Paris. 617–618.

22. L. a 3. sz. jegyzetben említett munkát. 23.

Rapai Ágnes

KÉPESLAP AMSZTERDAMBÓL

Allen Ginsberg emlékének

Öreg voltál, kopott, hosszú kabátban dülöngélve
siettél, a márciusi szél
beléd karolt, nem lehetett tudni, mikor taszít a
földre.

Én néztelek, és kicsit féltettelek, barátom.
Mert Te voltál Paul Cézanne Húshagyókeddje
és Chagall Zöld hegedűse.

Amszterdam valamennyi háza Te voltál.
 A Rembrandt-ház, ahol 12 guldent
 fizettem, és próbáltam elhítenni magammal, hogy lelkem
 majd a szépséggel. Fölmentem a harmadik emeletre,
 de nem ragadott magával a szenvedély,
 csak a fáradt bábémszkodókat láttam, és azt, hogy
 az új cipő feltörte a sarkamat.
 Te voltál az Anna Frank Múzeum füstös homlokzata, amelyet
 úgy reklámoznak a tulipános amszterdami
 prospektusok, mint a Ballantínest, a kölnit vagy a Shopping
 Centert,
 halott szemekkel nézted a csatornát, a hídon száguldozó
 biciklizőket, a szemközi ház függöny-
 telen ablakában vörös bugyiban és melltartóban álló
 örömlány örömtelen arcát, a téren
 ülő napimádókat, akik csukott szemmel hódoltak istenüknek.
 Te voltál valamennyi marihuánát
 lehelő kávézó,
 Te voltál a székesegyház, amit eladtott
 a polgármesteri hivatal, hogy az új tulaj bevásárlóközpontot
 csinálhasson belőle,
 Te voltál a márciusi szél,
 felkaptad magad az égbe.

Kun Árpád

ELBRUSZ

Messze tornyokat, igen. A világvégén
 fénylő török bádogtetőket. Grúz harangokat.
 Esernyők csapkodnak a kőbányai esőben,
 s röpköd néhány a Fekete-tenger felett is.
 Kumuluszok selyemútján a repülő,
 a kajütablakra vattaszerű angyalok lehelnek,
 látják a kapitány naposcsibéit szétszaladni
 az ülések alatt. Sárga testvéreink, bólintanak.
 Jajjaj Sándor, beszercei gyertyaöntő
 kiszáll közéjük, s a következő járással érkezik.
 A sztratoszférában még örök a szerelem.
 István iratai között forró bugyi, kéthetes
 feleségétől kapta, melegen viszi haza.

Én meg bevágtam az ajtót, búcsút se mondtam,
csörömpölt mögöttem a Tündérpalota,
darabokra törtek meg nem született gyermekeink,
unokáink, azok unokái, több generáció porcelán.
Elfutok előled, s izzadok még Tbilisziben is,
megállok lihegve, gránátalma, füge mind hiába,
minden csak egzotikum az ég alatt.
Az özönvíz földjén még egy-két pocsolya,
szivárványosak a sok olajtól, s egy petróleum-
szagú számár jön elénk a kolostor felől.
A sárban Noé gumicsizmás lábnyoma
s az első boldogan elszívott cigarettájának csikkje.
Prométheusz máját az alkohol csipkedi,
mint egy keselyű. Visszaélt a nektárral.
A grúz Dattóék is ezt a keselyűt cipelik
magukkal mindenhova. Kabátjuk alatt
fészkelődik, a gomblyukban barna toll.
Messze tornyokat, a világ porát.
Az Elbruszon harangoznak.
Visszaúton megint a kapitány szárnyasai.
Kiszálláskor egy nagy maflást oszt ki
mindenkinek, cseng a fülünkben Budapest.
A semmiben jártam, mint a Lajka kutya,
mert ugyanoda érkeztem vissza.
Recsegní kezdenek a parkoló autók az utcán,
már hálóingben kinézek, mögöttem
összepakolt bőröndjeid halomban.
Kinn egy sztratoszférabeli szerelmes lépdel
a kései kutyasétáltatók között,
az Elbrusz harangozója.

Kálnay Adél

EGYETLEN HELY A FÖLDÖN

Egy ideje olyan történetek jutnak eszembe, amikre már alig emlékeztem, s annyira elevenen látom mindet, mintha csak az imént történtek volna. Az álmaimban is folytatódnak, néha nem is tudom, mikor vagyok ébren. Mindenképpen furcsa dolgok történnek velem. Van úgy, hogy tisztán hallok mindenféle hangokat, leginkább kedves mama hangját. Olyasmiket mondanak, amit már mondtak egyszer régen vagy még régebben. Sokszor teljesen jelentéktelen mondatok ezek az időjárásról meg a ház kö-

rüli munkákról. A minap is kint kapirgáltam a kertben, mert mást már nem igazán tudok, mint kapirgálni, és kristálytisztán hallottam ezt a mondatot, eredjen már, hozzon ezeknek a kövér kukacoknak valami vödörfélét. Felkaptam a fejem, tisztára, mint-ha Erzszi szólt volna a hátam mögött. És más mondatok is vannak! Olyanok, amiket régi emberek mondtak nekem vagy másnak vagy éppen maguknak, és én megdöbbenek, hogy ezek az emberek már régen nincsenek, mondataik pedig egyszer csak ott jönnek velem az utcán, vagy lebegnek az ágyam fölött. Szagokat érzek, régi, elfeledett szagokat, frissen sült kenyér vagy éppen egy egész kert illatát. Legutóbb pedig tisztán láttam kedves mama finom kezét, amint lenyomja a kilincset. Régen nagyon megijedtem volna, ha ilyesmi történik velem, mára, úgy gondolom, nincs más, mint hogy egyre áttetszőbb lesz az a függöny, ami mögé hamarosan én is kerülök. Hanem az emlékek, azok rettenetesen tudnak fájni. Csak nézem őket, mint a moziban, és azon töprengek, vajon mire volt jó ez az egész élet. Már ahogy megszülettem! Úgy nőttem fel, gyökerek nélkül. Azt soha nem tudtam meg, ki volt az apám, anyám. Nyolc-esztendős koromig árvaházban éltem, sok keserű emlékem van róla. Szinte állandóan beteg voltam, lázas, lidércnyomásos éjszakák jönnek elő, s az az érzés, hogy bármelyik pillanatban meghalhatok. Valamiért rettenetesen féltem a haláltól. Úgy képzeltem, hogy az árvaháznál is szörnyűbb, sötétebb, hidegebb. Rossz volt élni, de még annál is rosszabb lehet nem élni, ezt gondoltam magamban. A halottaktól is iszonyúan féltem. Egyszer a betegszobában a mellettem lévő ágyon meghalt egy lány. Együtt feküdtünk már napok óta, tüdőgyulladásunk volt, nehezen szedtük a levegőt, gyógyszert nem adtak, csak naponta kétszer hideg vizes lepedőbe csavartak, és nem kaptunk szinte semmit, csak kamillateát. Azt hiszem, nem is szóltunk egymáshoz, csak néha összenéztünk. Könyörgő, barna szeme volt, és hihetetlenül fehér arca. Amikor lepedőbe csavartak, én mindig jajgattam, olyan iszonyatosan hideg volt, de ő soha egy hangot nem adott. Az egyik éjjel aztán mégis hallottam a hangját. Nevetett, sirt, sikongatott, aztán megint nevetett, s beszélt olyan gyorsan és kapkodva, mint aki fél, hogy nem lesz ideje mindent elmondani, amit csak akar. Beszéde elmosódott volt, néha értettem csak egy-két szót belőle, szerettem volna, ha abbahagyja, mert hangja furcsa visszhangot vert lázas fejemben. Olykor egy időre elhallgatott, zihálva szedte a levegőt, majd újramegkezdte. Hajnal lett, mire végleg elcsendesült. A csendre riadtam föl zavaros álomból, s azonnal átnéztem a másik ágyra. A lány hanyatt feküdt, mintha csak a plafont nézné nagy, csodálkozó szemmel, szája picit nyitva volt, egyik keze pedig ökölbe szorítva lógott le az ágyról. Először nem gondoltam semmit, felnéztem én is a plafonra, kerestem, mi lett rajta olyan érdekes tegnap óta, de a hajnali derengésben szinte semmi nem látszott. Amikor megint visszanéztem, akkor hasított belém, hogy meghalt. Nagyon megijedtem, azt hittem, én is mindjárt meghalok. Hogy ennek most már így kell lenni. A halálról úgy gondolkoztam, mint valami személyről, akinek iszonyú hatalma van, s bármikor elvihet, amikor csak akar. Azt hittem, még mindig ott ólálkodik a szobában, valamelyik sötét sarokban, s ha egyet moccanok, előugrik, és rám veti magát. Még hosszú órák teltek el, mire ránk nyitottak. Na, egy túlélte, egy pedig meghalt, mondták, aztán kivitték a lányt, kitérták az ablakot, rám hajítottak egy súlyos pokrócot, s így kellett kuporognom vacogva. Akkor éreztem először, mennyire egyedül vagyok ezen a világon. Az árvaházról sok emlékem van, egyik fájdalommasabb, mint a másik, amire pedig nem emlékszem, az is mind itt gomolyog a fejemben mint alakatlan, sötét felhő, dohos penészszagot áraszt, hogy megborzongok bele. Bizonyára voltak olyan árvaházak is, ahol nap sütött be a szobákba, és karácsonykor az angyalok minden

gyereknek hoztak ajándékot, az én árvaházam nem ilyen volt. Rosszszívű, durva arcú asszonyok vigyáztak ránk, a legkisebb vétségért elzárással vagy ételmegvonással büntettek, a konyhából mindig büdös káposztaszag áradt, ez összekeveredett a mosókonyha lúgos gőzével, mindennek rossz szaga volt, az ágynak, a ruhának, még a falaknak is. Úgy éltünk ott, mint a vadak, még enni se tudtunk rendesen, mohón faltuk az ételt, s folyton azt néztük, mit lehetne lopni. Azt hiszem, rossz gyerek voltam, mert rengetegszer megverték, de hogy miket csináltam, arra nem emlékszem. Volt egy szó, aminek az értelmére csak jóval később jöttem rá, sokáig csak azt éreztem, hogy valami rosszat jelent. Hetente egyszer jártunk le fürödni a fürdőbe, ami igazi fürdő volt. Más emberek is jártak oda, persze nem akkor, amikor mi, árvaháziak. Egy nagyon kövér, félszemű asszony engedett be minket. Na, megjöttek a kis fattyúk, mondta mindig, és fogatlan szájával mintha fel akart volna falni minket, úgy tátozott. Hatalmas melle kidagadt a köpenyből, állandóan pálinkaszaga volt, és ha nem szedtük elég gyorsan a lábunkat, vizes törülközővel nagyokat vágott a hátunkra. Egész fürdés alatt szapult bennünket, utálkozva nézte vézna testünket, és mi féltünk tőle rettenetesen. Pedig a fürdőbe szerettünk menni. Szinte az egyetlen esemény volt az életünkben, alig jöttünk ki, már azt számoltuk, mikor megyünk megint. A fürdőben minden nedves volt és meleg. A gőztől nem láttuk néha egymást sem, s olyankor visongani is lehetett, mert nem derült ki, melyikünk az. A nagy kővályúba állandóan ömlött a falból a víz, és valamerre el is folyhatott, mert mindig csak térdig ért. Egy ilyen vályúba hatan is belefértünk. Kézről kézre járt a szappan, ha elejtettük, egyszerre buktunk le megkeresni, s képesek voltunk összeverekedni, csak hogy megkaparintsuk. Egyébként is szinte mindenben összeverekedtünk. A fürdőben kincseket lehetett találni, elhagyott apróságokat, amiket az előző vendégek szórtak el. A szabály az volt, hogy amit találunk, azt azonnal oda kell adni a félszeműnek, de ezt senki nem tartotta be. Hajcsatokat találtunk legtöbbször, s aki megszerezte, úgy őrizte, mint a templomban az ereklyét, még megmutatni is fizetségért mutatta. Én egyszer egy gyöngyszemet találtam, s attól kezdve nem volt se éjjelem, se nappalom. Folyton attól rettegetem, hogy ellopják tőlem, pedig nagyon drágán szereztem, véresre karmolták a kezem, s csomóban tépték ki a hajam, mire végképp az enyémmé lett. Gyűrűből vagy fülbevalóból eshetett ki, apró, fényes szemecske volt, éppen a lábam előtt csillogott egy repedésben. Arról a gyöngyszemről rengeteget gondolkoztam. Egy egész történetet találtam ki, amin aztán állandóan javítottam. Még álmodtam is vele, mígnem egy reggel arra ébredtem, hogy eltűnt. Soha nem került elő, a szívem majd' megszakadt a bánatba. Senkire sem tudtam úgy ránézni, hogy ne jutott volna eszembe, talán ő vette el a kincsemet. Hát ilyenek történtek velem. Egyik rossz a másik után. A konyhán volt egy asszony, olyan csúnya, a hideg is kilelt tőle, ha megláttuk. Háta púpos volt, az arca vörös, az orra, mint a karvalyé. Annyira előttem van a képe, mintha az imént ment volna át a szobán. Erről az asszonyról elterjedt, hogy boszorka, és az ördöggel cimborál. Volt úgy, hogy eltűnt egy gyerek, senki sem tudta, hová, az egyik nap még ott volt, másnapra még a nyomát is eltüntették. Rettegtünk, ha a konyhára osztottak be minket, mert azt beszélték, ez az asszony tünteti el a gyerekeket, hogyne féltünk volna. Az egyik nap én kerültem sorra. Behúzott nyakkal pucoltam a zöldséget, fél szemmel pedig az asszonyt figyeltem. Senki más nem volt rajtunk kívül a konyhán, hozzám egy szót nem szólt, magában viszont állandóan motyogott valamit érthetetlenül. Leginkább varázslószövegnek gondoltam, s valahányszor a hátam mögé került, elfogott a remegés a réműlettől. Csúnya téli idő volt, s akkora köd az utcán, hogy ha kinyitották az ajtót, betódult

a konyhába, és összekeveredett a fazekakból felszálló gőzzel. Az asszony ki-be járt az ajtón, hol vizet loccsintott az udvarra, hol a szemetet hajította a ház mögé. Egyszer már olyan soká elmaradt, hogy nem tudtam mire vélni, odalopakodtam az ablakhoz, és kilestem, hátha meglátom, de csak a gomolygó ködöt láttam. A következő pillanatban kicsapódott az ajtó, és egy fekete ruhás férfi állt a küszöbön. Mozdulni sem tudtam, teljesen biztos voltam benne, hogy az ördögöt látom, aki értem jött, mert az asszony eladott neki. A férfinak borostás arca volt és sötét tekintete, nem szólt, csak tátogott, és a kezével hadonászott, a torkából meg olyan hangok jöttek ki, mintha öklendezne. Nem tudom, meddig álltam kővé dermedve, egyszerre csak azt éreztem, hogy valami meleg folyik végig a lábamon, hiába akarom visszatartani. Végül előkerült az asszony, láthatóan örült az embernek, ugyanúgy tátogott és mutogatott neki, majd előhozott egy tálat a kamrából, amiben nyers hús vöröslött. Ahogy bepakolta a zsákba, végigcsöpögött a vér a padlón. Az ember a hátára vetette a zsákot, és elment, én pedig el sem akartam hinni, hogy megmenekültem. Az esti sorakozónál hiányzott egy lány. A mellettünk lévő szobában lakott, de csak pár hete érkezett, nem tudtunk róla semmit. Senki sem tudta, mikor mehetett el, nyilván elvitte valaki, de én aznap este vérfagyasztó történetet meséltem a sötétben. Elmondtam, hogy láttam magát az ördögöt, láttam, hogyan adja oda neki az asszony annak a lánynak a szívét egy szatyorban, aztán hogyan tűnt el kénköves bűzt hagyva maga után. Megver érte az isten, szidott másnap az egyik gondozónk, megver az ilyen beszédért, fenyegetett, de én nem hallgattam rá, már magam is elhittem, amit meséltem, és attól kezdve azért imádkoztam, nehogy én legyek a következő áldozat. Gyakran képzelődtem, hogy látom újból azt a fekete ruhás embert, egyszer még a fürdőben is, mintha nyúlt volna felém az egyik saroknál, aztán eltűnt a gőzben. Álmodtam is vele, egy hosszú úton mentem, és a fekete ruhás mindig pár lépéssel előttem járt, az egyik kezével integetett, biztatott, hogy menjek utána. A legszörnyűbb az volt, hogy nem akartam, mégis mentem, mintha kötélén húzott volna maga után. Valahányszor megbetegedtem, márpedig ez gyakran előfordult, biztos voltam benne, hogy meghalok, és akkor a fekete ruhás fog elvinni. Így éltem. Amikor nyolcesztendőss lettem, nagy fordulat történt az életemben, az egyetlen jó, ami megesett velem. A házba egy nő érkezett, rögtön látszott, hogy úriasszony, mert úgy vonult végig az ebédlőn, mint egy hercegnő, a gondozók meg majd' földig hajoltak, azt se tudták, hogy kedveskedjenek neki. A hölgy ajándékokat hozott, a szegény kis árváknak, mondta, és megparancsolta, hogy az egyik kosarat azonnal osszák szét közöttünk. Finomabbnál finomabb sütemények voltak a kosárban, soha még hasonlót sem ettünk. Miközben faltuk a cukros, habos csodákat, a hölgy fel-le járkált köztünk, néha elővette zsebkendőjét, és felitatta kigördülő könnyecskéit. Némelyikünknel megállt, és olyan sokáig nézett az arcunkba, hogy elszégyelltük magunkat. Amikor elment, különös, édeskés illatot hagyott maga után. Este arról ábrándoztunk, milyen lehet szép, gazdag úrinőnek lenni, hintón járni, selyemágyban aludni. Hát másnap ebéd után összeszedették velem a holmimat, és azt mondták, menjek le a konyhába, ott várjak. Na, gondoltam, végem van, most meglesz az, amitől annyira félek. A konyhában nem volt senki. Lekuporodtam egy székre, és remegve néztem az udvari ajtót, mikor lép be rajta az ördög. Aztán bejött az egyik gondozó, és intett, hogy menjek vele. A hátsó udvaron át jutottunk ki az utcára, ott átadott egy ismeretlen lánynak, és egy szó nélkül visszasietett a házba. A lány kendőt terített a vállamra, és feltett az ott várakozó hintóba, majd ő is utánam mászott. Hajts, kiáltott ki a kocsisnak, és eligazgatta vállamon a nagykendőt. Mindjárt ott leszünk, mondta még, és én dermedten

vártam, mi történik velem. Az árvaház pedig örökre eltűnt, a fürdővel, a félszemű asszonnyal meg a konyhai boszorkával együtt, s már csak álmaimban futottam ész nélkül a fekete ruhás ember elől, és reggel, ha felébredtem, nem kellett rettegnem, mi vár rám aznap. Mostanában gyakran gondolkodom arról, vajon ki vagy mi alakította a sorsomat ilyen kegyetlenül? Mintha még a jó is csak azért történt volna meg velem, hogy utána még jobban fájjon a lelkem.

Az árvaházból egy gazdag kúriába kerültem. Az a hölgy vett magához, aki az ajándékokat hozta. Egy szállodában várt rám, és amikor meglátott, elsírta magát. Vigye, Erzsit ezt a kis árvát, és fürdesse meg, mondta a lánynak, aki hozott, a ruhák ott vannak a díványon. Soha addig még engem senki meg nem fürdetett. Illatos vízben merültem el, aztán puha, meleg ruhát kaptam. Kér uzsonnát?, kérdezte Erzsit, én meg nem tudtam, mi az. A hölgy később maga mellé ültetett, és megfogta a kezem. Holnap elutazunk, mondta, a hegyek közé viszlek, ott fogunk élni, jó lesz? Nézttem rá ámulva, és semmit nem értettem, csak annyit, hogy nem kell visszamennem az árvaházba. Nagy jót tett magával a nagysága, magyarázta Erzsit, kivette arról a szörnyű helyről, és gyerekének fogadja. Majd hívnia is úgy kell, hogy mama, sírta el magát ő is, de nem mondta el, miért sír mindenki, ha rám néz. Később tudtam meg, mi történt. Hogy meghalt a hölgy gyereke és a férje is egy balesetben. Ha nem hinném azt, hogy az öngyilkosság bűn, mesélte egyszer, amikor már nagyobb lány voltam, megöltem volna magam. Így azonban tovább kellett élni, de hát hogy élhettem volna tovább a gyermekem nélkül? Majd' belebolondultam a bánatba. Aztán valaki azt mondta, vegyek magamhoz egy gyereket. Emlékeztetél a kislányomra, nézett tűnődve, de nem azért választottalak téged. Volt valami a szemedben, ami megrendített. Úgy éreztem, ha nem hozlak el, elpusztulsz hamar. Így lett nekem kedves mamám egy gazdag, szomorú hölgy, akit Editnek hívtak, és soha nem láttam mosolyogni. Szinte mindent neki köszönhetek. Amikor magához vett, olyan voltam, mint egy kis állat. Még tükörbe is nála néztem először, addig csak az ablaküvegben nézegettem magam. Tanító járt hozzám, meg egy francia kisasszony, aki megmutatta, hogyan kell mozogni, viselkedni. Utaztunk is sokat, de egyedül egy lépést sem tehettem. Rab voltam itt is, mint az árvaházban, de nem zavart, nem tudtam, hogy másként is lehetne. A haláltól továbbra is félttem, s ez a félelem megnyomorította az egész életemet. Hogy van az, hogy nem éreztem meg, milyen soká fogok élni, amikor pedig annyi mindent megéreztem? A mamával igen nagy csendben éltünk. Vendégeket nem fogadott, s az utazások alatt sem ismerkedtünk senkivel. Nekem sokat magyarázott, mesélt a lányáról, ha hasonlítottam rá valamiben, azért, ha nem, azért emlegette. Ida nem szerette a főzelékeket, Ida még nyáron is fázott, Idának kényes volt a bőre, ezt Ida is nagyon kedvelte, ilyeneket mondott, és én lassan megismertem Idát, mintha a testvérem lett volna. Utazás közben bejártuk azokat a helyeket, ahol együtt voltak. Gyönyörű helyeken jártunk, sosem hittem volna, hogy léteznek ilyen vidékek. És mindenütt gazdag szállodákban laktunk, különleges ételeket ettünk. Bejártuk egész Olaszországot. Az én Idám nagyon szeretett itt, magyarázta, minél délebbre mentünk, annál jobban tetszett neki. Istenem, sóhajtozott máskor, soha nem hittem, hogy minket valami baj érhet. Úgy éltünk, mint a legboldogabb emberek a földön. Ida jó volt és ártatlan. Miért születik meg vajon az, aki olyan hamar elmegy, mint ő, töprengett hangosan, de én nem tudtam neki választ adni. Arra is rájöttem, nem kíváncsi a válaszomra, úgy beszél előttem, mintha csak magában lenne. Sok furcsaság volt a kapcsolatunkban. Például soha meg nem érintett. Tudtam, hogy mindig a lányára gondol, mégis úgy éreztem, a szeretete nekem is szól. Meg-

kaptam Ida ruháit, úgy kellett viselnem a hajam, mint Ida viselte, s mindez természetesnek tűnt, nem volt benne semmi ijesztő. Mindenhez hozzányúlhattam, csak a zongorához nem. Azt mondta, az Ida ujjainak a nyomát őrzi. Időnként felnyitotta, és a billentyűk fölé tette a kezét, mint mikor tűz fölé tartjuk melegedni. De meg sosem érintette, csak állt ott, és csendben sírdogált. Én ilyenkor úgy néztem félre, mintha valami illetlen dolgot látnék. Erzsivel más volt. Ő gyakran megölelt, úgy szorított magához, hogy levegőt is alig kaptam. Jöjjön csak, kis árvám, mondogatta, és folyton etetni akart. Nekem meg olyan csöpp gyomrom volt, nehezen szoktam hozzá a nagyobb adagokhoz, de mohó voltam, így gyakran kaptam gyomorrontást. Egyébként is sokat betegeskedtem, olyankor Erzsí ápolott egészen sajátos módon. Amit az orvos felírt, mindig kihajította, aztán elővette a füveit, és megitatott a teáival, borogatást tett a homlokomra, melleimre, ha köhögtem, fagyott disznósírral vastagon bekenet vászonnal tekert körbe, hasfájásnál fedőt melegített a hasamra, s mindemellé még varázslásokat is csinált. Csak azt teszem, amit nagyanyámtól tanultam, magyarázta, ő füves-asszony volt, sokakat meggyógyított a faluban. A nagyságának erről nem szólunk, figyelmeztetett, még azt mondaná azzal az okos, tanult fejével, hogy butaság. Erzsí nagyon szerette az asszonyát, és féltette is, de az érzékenysége miatt mindig csóválta a fejét. Olyan élettertelen szegény, sajnálkozott, hiába van meg mindene, ha élettertelen. Hiába, nem parasztnak született, tette hozzá, mintha bizony ez igen súlyos fogyatékoság volna. Egyszer elvitt magával a falujába, akkor megértettem, miről beszél. Ruhákat meg vásznakat vittünk, amiket a kedves mama már kidobásra ítélt. Éppen aratás volt, az egész családja kint dolgozott a földeken. Égetett a nap rettenetesen, mindenki szótlanul dolgozott. Erzsí rögtön beállt közéjük, csak a cipőjét húzta le, zsebkendőjét a fejére kötötte, aztán meglocsolta vízzel. Engem is beállított markot szedni, de hamar elfáradtam, akkor beültetett az árnyékba a kisgyerekek közé. Úrilány lett magából, mondta, bárki volt is az anyja, a nagysága átformálta már. A fára embermagasságban valami kendőfélét kötöttek, abban aludt egy csöppség, a fa alatt, derékig érő gödörben játszott egy másik. Ők a legkisebb testvéreim, intett feléjük Erzsí, ringassa el, ha felébredne. Később odajött az anyja, és megszoptatta a gyerekeket, először a picit, aztán a másikat. Észrevette, hogy nézem, akkor rám nevetett. Étkesek nagyon, mondta, és sietett vissza a dolgára. No én akkor, életemben először elgondolkoztam azon, ki is lehetett az én anyám, de nem tudtam kitalálni, mert állandóan csak olyan anyát láttam magam előtt, mint Erzsí anyja, arról meg el nem lehetett képzelni, hogy magára hagyja egy gyermeket. Már alkonyodott, mire Erzsí elé állt, hogy induljunk vissza az állomásra. A rövidebb úton mentünk, át a temetőn. Én nem is vettem észre először, hogy temetőben járunk. Térdig ért a selymes fű, olyan volt, mintha elvadult kertben járnánk. A sírok is benőve fűvel. Ez a szegények temetője, mondta Erzsí, szép füves, csak most nagyra megnőtt. Ha vége az aratásnak, majd szépen lekaszálják. Itt fekszenek sorban a testvéreim, mutatott rá hat kis füves halomra egymás mellett. Dajkáltam mindet, sírta el magát, most meg itt vannak, itt várják a feltámadást. Megtörölte az orrát, és húzott magával, le ne késsük a vonatot. Egyszer egy szikra felgyújtotta az egész temetőt, mesélte, amikor kijöttünk, mindenütt szállongott a fekete pernye, de fekete volt itt minden, akár a pokolban jártunk volna. Azóta nő itt olyan szépen a fű. Később nagyon sokat gondoltam erre a temetőre, egy kicsit úgy, mint más az otthonára, annyira megtetszett nekem. A kripta, ahol a kedves mama halottai nyugodtak, iszonyú hely volt, sötét és hűvös. Mindig az volt az érzésem, hogy egyszer majd nem tudunk kimenni, s ott maradunk örökre a vaksötétben, ha tövig égtek a gyertyák. És

a ház is hasonlatos volt a kriptához, örökké lefüggönyözött ablakaival, csendes szobáival. Csak a szobámat szerettem igazán, a konyhát meg a kertet. A kerttel mostanában is álmodom sokat, hogy járok benne, vagy éppen ott ébredek. Egyszer, nem olyan régen, azt álmodtam, hogy valami zegzugos sötét folyosóban menekülök, mintha mindez a föld alatt lett volna. Nagyon félek, ki szeretnék már jutni, de valahányszor a kijárat felé mennék, egy hang visszaparancsol a szűk folyosóba. Végül hosszú idő után úgy érzem, megérkeztem, s valóban, senki nem tart vissza, boldogan megyek fölfelé, s egyszerre csak a régi kertben találok magam. Kimondhatatlan örömet érzem, még azután is, amikor fölébredtem, egész nap bennem volt, csak arra tudtam gondolni. Pedig hol van az már, de hol? Csupa olyan dologról gondolkozik folyton, ami már nincs. Fiatalon meg állandóan arról ábrándoztam, ami lesz vagy amit szeretnék, ha lenne. Aztán sosem úgy lett, ahogy vágytam. Kedves mama egy napon meghalt, s olyan hirtelen, ahogy nyáron beborul az ég, rám zúdult egyszerre az élet minden visszatartott rémsége. Mire felocsúdtam, eltűnt mindenki a közelemből, akitől valami melegséget kaphattam volna. Kiderült hamar, hogy nekem kedves mamához semmi törvény adta jogom nincs, hogy nem lett az törvényesítve, hogy én az ő fogadott gyermeke vagyok. Azt mondták, engem csak úgy kiloptak az árvaházból, s hogy ezért még valaki nagyon megfizet. Tizenkét esztendő voltam, amikor visszakerültem az árvaházba, persze nem ugyanabba, hanem egy másikba. Elvettek tőlem mindent, ami kedves mamától való volt. Rossz volt nagyon. Főleg, hogy már megszoktam egy szebb életet, most abból is semmi lett. Pár hónapig sínylődtem ott, mígnem kiadtak házhoz, de oda már nem gyerekek, hanem cselédnek kellettem. Annyit dolgoztattak, majd beleszakadtam. Ha nem bírtam, sírtam, meg Erzsire gondoltam, hogy ő bezzeg bírná. Egyik háztól a másikhoz kerültem, voltam vagy öt helyen öt év alatt, jó emlékem sehonnan nincs, és olyan se, ami meglepne, s nem hagyyna nyugodni. Utoljára egy kórházhoz vettek ki, nekem kellett feltakarítani a legszennesebb műtét után, aztán gyűjtöttem össze a mosnivalót, és vihettem a mosodába. Tizenhét éves voltam akkor, nem láttam egyebet magam körül, csak nyomorúságot, s ez aztán végig megmaradt. Ott ért a háború, ez annyiban kedvezett nekem, hogy ki kellett tanulnom mindazt, amit egy ápolónak tudnia kell. Meg abban is kedvezett, hogy így ismertem meg az uramat, de az is csak annyi volt. Egyik évben megismertem, másik évben feleségül vettem, a harmadik évben meg elesett valahol a Don-kanyarnál. Még abban az évben halott gyereket szültem. Kértem, ne mondják meg, mi lett, nem akartam tudni. Sosem gondoltam róla, ha mégis rám jött valami nyugtalanság, akkor azokra a kis füves halmokra gondoltam Erzsiek temetőjében. Akkor azt mondtam magamnak, annyi a nyomorúság, miért lenne épp nekem több jogom a jóhoz, mint másnak. Arra sosem gondoltam, hogy történhetett volna másként is az életem. A háború után is a kórháznál maradtam. Hasznomat látták, értettem én mindenhez. Legszívesebben azonban a haldoklóknál ültem, fogtam a kezüket, törölgettem a homlokukat. Szerettem nézni, amikor elmennek. Minél többet néztem, annál kevésbé féltem a haláltól. Csak az érdekelt, miért épp akkor leheli az utolsót az ember, miért nem egy perccel előbb vagy később. Soha nem jöttem rá, de lassan megbarátkoztam a halállal. Akkor már csak azokat az embereket sajnáltam, akik nem akartak elmenni. Olyan szörnyű volt a tusájuk s olyan értelmetlen. Hallgattam, mit mondanak még utoljára, kit szólítanak, hová mennének. Aki szólt, az mind valaki hozzátartozóját hívta, s menni is leginkább haza akart, és akkor mindig arra gondoltam, én vajon kit szólongatok majd, hiszen énnekem soha nem volt igazán senkim, s nem is vágyom sehová. Most már tudom, hogy nem volt igazam.

Minden ember életében volt egyetlen olyan hely s egyetlen olyan pillanat, amelybe visszavágyik. Nekem biztos Erzsiek rétje lesz az, nem is tudom, miért. Ma éjjel, félig ébren, félig álomban megéreztem a friss búza illatát, és nemcsak az illatát, de az ízét is, édeskés, tejes ízét a számban, pedig milyen régen történt, hogy így vertük el éhünket. Erre is Erzsie tanított. Virágot szedtünk a vetés szélén, búzavirágot, konkolyt, zsályát, s mit még, barangoltunk egyik dombtetőről a másikra, úgy hullámozgott az ott, mint a tengeri hullámok. Ilyennek gondolom a tengeri hullámokat, mondta Erzsie, én pedig csak helyeselni tudtam, hisz nemrég jöttünk meg kedves mamával egy utazásból, s hajónk úgy emelkedett és süllyedt éppen, mint Erzsiek határában a dombok gerincén a lovas szekerek. Ha szomjasak vagyunk, itt a szeder vagy a som, ha éhesek, akkor meg itt a búza, magyarázta Erzsie, amikor azon csodálkoztam, hogy bírják ki étlen-szomjan a parasztok gyerekei. Aztán megmutatta a csordakutat meg a barlangot is, ahová a meleg elől lehet elbújni, úgy vezetett körbe, olyan büszkén, mintha minden az övé lenne, és én el is hittem, hogy övé a végtelen föld és még kicsit az ég is, és sokért nem adtam volna, ha cserélhetek vele, mert szerettem volna otthon lenni legalább egy pillanatra. Mostanában egyre többet fekszem nyitott szemmel a sötétben, hallgatom az éjszaka neszeit, s várom azt az egyetlen pillanatot, amikor utoljára veszem a levegőt, és gyűjtöm a jeleket, ahogy kezeink között gyűltek a vadvirágok azon a régi nyári réten.

Vámos Miklós

A BÁRÓ AHOL TUD, SEGÍT

A kövér kisfiú bármit megtett volna, hogy a társai szeressék. Bár... társai nem voltak. Csak osztálytársai. Vitte a táskájukat. Odakinálta nekik a csokiját harapásra. Megírta helyettük a leckét. Agyafúrta sűgött, ha tudta a föladata kérdésre a választ. Ha nem tudta, úgy tett, mintha sűgna. De hiába. Pontosan érezte, nem kell ő senkinek, s azt is, hogy kár volna panaszkodnia erről odahaza. Egyszer megpróbálta, ám az anyja kinevette: Beszélj zöldsegeket, édes kisfiam, miért pont téged ne szeretnének?

Pont vagy nem pont, nem szeretnek! – rogyadozó térddel cipelte a fölismerés terhét, nem volt kivel megosztania. A nővére az egyetlen, akivel talán – csakhogy a nővére sem szerette. Ott parázslott ez a hiány minden félénk pillantásában és mozdulatában. Ha tett valamit, hogy valakit lekenyerezzen, kutyaszemmel figyelte a hatást. Egy-egy jó szóért vagy elismerő tekintetért éveket adott volna az életéből, ha ismerte volna ezt a kifejezést.

Elsőként iratkozott föl a nyári táborba, melyet a Karikás Frigyes Általános Iskola úttörőcsapata ezúttal Rudabányára szervezett. Aggódott, hogy nem fér be a keretbe, a felső tagozatosok előnyt élveznek telt ház esetén. Ő meg csak alsós, negyedikes. Nyugi, faszikám, mondta neki Bors, még sose volt telt ház a táborozáson. A kövér kisfiú nem bánta a faszikámat, rosszabbhoz volt szokva. De Bors, a hatodikos, aki rendszeresen verte őt a Köröndön, nem tévedett. A nyári tábor senkit sem érdekelt any-

nyira, mint őt, a kövér kisfiút. Idáig ő jelentkezni sem mert. Egészen a legutóbbi időkhöz megesett, hogy váratlanul bevizelt éjszaka, sejtette, ha ez a nyári táborban történik, örökre vége mindennek. Most már több mint egy éve száraz volt, ahogyan Borenich doktor bácsi fejezte ki magát. Ideje, vélte az anyja. A kövér kisfiú behúzta fülét-farkát, tudta, túrhetetlen, hogy ő csak most lett szobatiszta (ha ugyan...), betöltvén a tizediket.

Bíró tanár úr, az úttörőcsapat vezetője kihirdette, hogy a nyári táborban idén is megrendezik a Karikás Frigyes Vetélkedőt, a győztesek a csapatvezetői dicséret mellé értékes tárgyjutalmakat kapnak. Sorolta a versenyszámokat, a politikai ki mit tudtól a zsákfutásig. Aztán hirtelen kimondta a varázsszót. A kövér kisfiúnak a torkába ugrott a szíve. Úgy érezte, eljött végre az ő ideje.

Főzőverseny. Azt megnyerheti. Főzni nyilván egyik fiú sem tud, hiszen az női dolog. De ha hivatalos versenyszám, akkor nem kell szégyellni. Főz nekik ő olyat, hogy megnyalják utána mind a tíz ujjukat... még a tíz lábujjukat is! – ezt a nagyanyja szokta mondani. Nagymama szakácskönyvei... A kövér kisfiú esteiken át olvassza azokat a régi, itt-ott zsírfoltos köteteket. Többségük még a múlt századból, a kövér kisfiú dédanyjától származott, lapjaikon ismeretlen világ tárult föl. Abban a világban legalább tizenkét személyre terítettek, nehéz, ezüst evőeszközök strázsálták a vastag, festett tányérokat, az estebédet vörösréz lábasokban készítette a szakácsnő meg a kukta, s a háziasszony – kinek a nyakában az illusztrációk szerint rendre ott lógott a kamra kulcsa – csupán az utolsó simításokat végezte a fogásokon: sózott, fűszerezett, díszített, végül pedig utasította a kardot nyelt komornyikot, szólítsa asztalhoz a mindennemű és -rangú kosztosokat: Hölgyeim és uraim, tálalva van.

A kövér kisfiú képzeletét lázba hozták az *alák*. Ala Rossini. Ala Montgomery. Ala Chateaubriand. Írás szerint ejtette. Följegyezte a pepita füzetébe a receptek előírta húsfélék varázsosán csengő neveit. Szűzérme. Hátszín. Vesepecsenye. A sarkon túl, a zöldséges mellett volt a mészárszék. A zöldséges üveges ajtaját és rácsos utcai polcait valaha gondos kezek mélyzöldre pingálták, a kövér kisfiú évekig azt hitte, emiatt hívják azt a boltot zöldségesnek. E logika alapján a mészárszékot pirosságosnak kellett volna nevezni.

Ernő bácsi, a hentes, vérfoltos fehér köpenyt viselt a tripla tokához. A legyeket hesegette a vastag vágódeszkáról, mikor a kisfiú virsliujjai félénken odakúsztak az agyonkarcolódott bádoggpult peremére. Szíve minden bizodalját ebbe a nagy emberbe vette mostan. Nna? – kezdte Ernő bácsi, ami önála annyit tett: Mit kérsz? A kövér kisfiú odamutatta a pepita füzet megfelelő oldalát, a hentes kibetűzte, s azt mondta: Nna. A kövér kisfiú megértette, hogy az általa óhajtott húсок egyike sem kapható. Nem csodálkozott. Az idő tájt a *nincs* volt az alapeset, a *van* a kivétel. Akkor mi van? – kérdezte, árnyalatnyit támadón. Ekkis tarja, például, felelte Ernő bácsi. És abból mit lehet csinálni? Bármit, gulást, például.

A kövér kisfiú ugyan gulyásnak tudta, de egy ilyen apróságon nem akadt föl, szájában csobogni kezdett a nyál. Agya vetítővásznán megjelent a vöröslő leves, a nagy-mamaféle, melyben omlós krumplidarabok és kacér húskatonák úszkáltak. Hm... lehet-e nyerni főzőversenyt gulyáslevesvel? Nna, mondta erre a tripla tokás hentes, világozzá téve, hogy egy arra érdemes gulyással (gulással?) a főzőolimpián is győzhet az ember fia. Hányanak lesz? – kérdezte. A kövér kisfiú elbizonytalanodott. Bíró tanár úr nem adott fölvilágosítást e tárgyban. Ha a Tigris őr tagjait kell jóllakatnia, tizenegy. Ha a zsúrit is, legalább ötlet több. Ha mongyuk húsz?! – motyogta tétován. Nna, így Ernő bácsi. Vagyis: annyi hús ára kész vagyon. Nem baj, addigra még gyűjtök... júni-

usra kell. Nna, mondta a tripla tokás hentes lesújtón. A kövér kisfiú szipogott, ezek szerint Ernő bácsi egész tárgyalásukat visszamenőleg komolytalannak vélte. Joggal, hiszen április vége volt. Én csak... biztosra akartam menni, dünnyögte ő. Nna, mondta a hentes. A kövér kisfiú ezt is értette: Biztos a halál.

Többféle gulyás volt a szakácskönyvekben, elbizonytalanodott. A szavak értelmét nem találta elég világosnak. „Végy 2 kg középgyöngre (?) marhahúst, vágd apró (?) darabokra, hintsd arra az alapra (?), mely zsiradékra (?) pirított hagymaszeletkékből (?) áll...” Megéhezett, nyelte a nyálát. A nagyanyjához folyamodott segítségért. Kapott egy karéj zsíros kenyeret. Főzőverseny, hüledezett a nagymama, ilyen fiúcskáknak, mint te?! Felsősök is lesznek, mondta ő. A nagymama nem tágított, mér nem rendeztek egy jó kis zsákfutást? vagy akadályversenyt?! a főzőcske a lánykáknak való... teljesen elment az eszük abban az úttörőben. A kövér kisfiú vállat vont, ezt találták ki, miccsináljak... mongyad inkább a gulyást!

Kis Gáspár egy ideje már nem tartott igényt arra, hogy a társai szeressék. Beérte azzal, ha tisztelik. Mátészalkán született, ötödik gyerekként. Az apja kőműves volt, s mire a legkisebb fia megtanult beszélni, a halálba itta magát. Az anyja néhány évvel később követte, belefulladt a szegénységbe, a szó szoros értelmében: a rosszul szelelő dobkályhából szivárgó széngáz ölte meg. A gyerekek az igazak álmát aludták, a négy öccse békés arccal dermedt a halálba. Kis Gáspárnak csodával határos módon nem esett baja. A szülei hiányát lassacskán megszokta, a kistestvérei hagyta úrt soha. Hasonforma srácok látványától mindig bepárásodott a szeme.

Az egyik nagynénjéhez került Diósnádasdra. Ott is a faluvégen laktak. Amikor az asszony élettársát Pestre, a Rákosrendező pályaudvarra helyezte a MÁV, szolgálati lakást kaptak a Szondi utcában. Kis Gáspárt beírták a Karikás Frigyes Általános Iskola 7/d osztályába.

Nem adott magának időt, hogy megismerhesse őket, élből utálni kezdte osztály- és iskolatársait, az összes elkényeztetett fővárosi úrfiút, akik hosszúnadrágban parádéz-
tak, több pár cipőt váltogattak, a büfében vették maguknak a drága szendvicseket uzsonnára, a borbélynál nyírátták a hajukat. Megvetette őket, mert félt, hogy megve-
tik, s az élet arra tanította, hogy az marad talpon, aki először üt. Verekednie ritkán kellett, izomzata pusztá látványa tekintélyt parancsolt. Tanárok és diákok egyaránt hamar rájöttek, nincs baj vele, csak egy dolgot kell tiszteletben tartaniuk. A bőre színét. Semmiképp sem szabad Gáspárnak szólítani – ő Gáspár.

Származásával kapcsolatban semminemű célzást nem tűrt el. Egy iskolák közti focimeccs után az öltözőben az ellenfél kapusa rászólt: Menj má odébb, cigánybáró! Kis Gáspár némán betolta azt a srácot a zuhanyozóba, rányitotta a forró vizet, s addig tartotta alatta vasmarokkal, míg a kapus üvöltve kért bocsánatot, többször egymás után. Azóta suttogva sem hangzott el efféle a jelenlétében. Ám e nevezetes eset nyomán ő lett a *báró*, jelző nélkül. Hamarosan a tanárok is bárózni kezdték. Ez tetszett neki. Szülőfalujában – amíg ő el nem került onnét – még élt a falu menti földek és az uradalom hajdani tulajdonosa, báró Fejérváry Lipót. Hetven körül járt, hófehérre őszült a haja és a szakállá, ritkán jött elő a szálláshelyéül kijelölt nyári konyhából, amikor mégis, az emberek – ha hivatalos személy nem volt a közelben – földig hajoltak előtte.

Bíró tanár úrról a báró eleinte úgy hitte, talán fajtájából, azért olyan barátságos vele. Pedig Bíró tanár úr csupán méltányolta az új fiú sportteljesítményeit: Kis Gáspár érdemek sokaságát nyerte a kerületi bajnokságokon és a szpartakiádon a Karikás Frigyes

Úttörőcsapat színeiben. Bíró tanár úr többször közbenjárt az érdekében, így úszta meg a báró a bukást oroszból, fizikából, matekból. Ennek fejében kénytelen volt elfogadni a táborparancsnoki megbízatást, s utazhatott Rudabányára, ahová egyetlen porcikája sem kíváncszott. A nyár arra való, hogy az ember dolgozzék, hányjon például szent óráberben a szívlapáttal vagonokból teherautókra vagy fordítva, így szerevén magának zsebpénzt a téli hónapokra. Ehelyett most játszhat katonásdit egy sereg kissráccal. Két hét elvesztegetett idő.

Bíró tanár úr már a gyülekezéskor eligazítást tartott. Maga elé húzott egy nyolcadikost: Nem tudom, van-e, aki még nem ismerné Kis Gáspárt, a bárót, mindenesetre ő lesz a táborparancsnok, élet-halál kapitánya!

A kövér kisfiúnak elakadt a lélegzete. A felsősök zömét ismerte a folyosóról vagy az iskolaudvarról, de a báróval most találkozott először. Nyelvét kinn felejtve bámulta Kis Gáspár egyenes szálú, fényesen fekete haját, annál is sötétebben égő tekintetét, arányos természetét, szemérmetlenül feszes izomzatát. A báró rövidnadrágot és válltrikót viselt, tricepszei a kövér kisfiúban mézízű elragadtatást keltettek. Őzbarna bőrét forrónak és síkosnak képzelte. Istenem, ha én is ilyen lehetnék! – alig tudta legyűrni magában a vágyat, hogy oda ne lépjen és meg ne érintse.

A kisfiú mindig vágyott egy bátyra, aki szeretné és megvédené, ám eleddig csupán homályos képzei voltak arról, milyen legyen. Most már tudta: ilyen. Mint a báró. Érezte, habozás nélkül követné Kis Gáspárt bárhová, egyetlen szavára ugrana vízbe vagy tűzbe. Azt is érezte, hogy ez azért túlzás, mégsem tudta kordában tartani lelkesedését. Már a vonaton odaügyeskedte magát melléje. Táborparancsnok pajtás, mikor lesz a főzőverseny? – kérdezte cérnahangon. Kis Gáspár nem értette – így őneki meg kellett ismételnie –, végigmérte tetőtől talpig, s azt mondta: Nem tom, de betarcsuk és betartassuk a programot.

Tudta az apjától a kövér kisfiú, hogy a „csuk” és „suk” nyelvi hiba, most mégis annyira tetszettek neki, hogy azonnal megfogadta, eztán ő is így beszél. Nagyon készülök rá, hogy megnyerhessük... – elakadt. Kis Gáspár nem figyelt már órá, faképnél hagyta. Ez fájt.

Valamivel később újra közeledni próbált imádata tárgyához. Táborparancsnok pajtás, én gu... gulást tervezek, hoztam hat darab Tavaszi vagdalthús-konzervet, ha szétfő benne, jó sűrű lesz a leve... – ez a mondat is félbeszakadt. A báró megint végigmérte, aztán nevetni kezdett, öblösen, teli szájjal, s odakiáltotta Bíró tanár úrnak: Csapatvezető pajtás, képzeld, ez a kis hülye hozott magával egy rahedli húskonzervet, aszongya, a főzőversenyre!

Bíró tanár úr is hahotázott, fokozatosan átvette az egész társaság. A kövér kisfiú nem pontosan értette, miért olyan nevetségesek a Tavaszi vagdalthús-konzervek, de azt tudta, hogy újra hülyét csinált magából, mint már annyiszor. Fontolgatta, kiugorjék-e a vonat lehúzott ablakainak egyikén, ám ahhoz nem volt elegendő bátorsága. Azt is mérlegelte, hogy a hátrafelé rohanó táj képébe vágja-e a konzerveket. Ugyan... mindegy... teljesen mindegy.

A báró hátat fordított a pufók alsósnak, aki olyan dús izzadságszagot árasztott, hogy ő majdnem megkérdezte tőle: Kishaver, te sose mosakszol? Kihajolt inkább az ablakon, fűrdette arcát a nyári szélben.

A pufók a táborban sem nyughatott, állandóan a báró nyomában koslatott. Minden munkára önként jelentkezett. Kis Gáspár megnézte a csapatkönyvben az adatait. Al-

mási Dávidnak hívták. Egy éve kisdobos. Minősítése vagy Kilián-próba-eredménye nincs. Tanulmányi átlaga jeles. Apja dr. Almási Tibor jogtanácsos. Anyja Koch Gizella adminisztrátor. Testvére Almási Mária, hetedikes a Szív utcai általánosban. Jellemzése: szófogadó, néha stréber. Politikai fejlettsége közepes. Megjegyzés: Izzad, mint a ló!! – Bíró tanár úr két felkiáltójellel zárta ezt a sort, a másodikkal parányi lyukat vájva a papírba. A báró maga elé képzelte Bíró tanár úr vaskos töltőtollát, miközben becsukta a csapatkönyvet.

Gondolatai elkalandoztak. Látni vélte a pufók otthonát, a töltött galamb adminisztrátornő asszonyág épp tyúkhúslevest mért az urának, a bajszos-cvikkeres jogtanácsos úrnak, rozmaringos tálból cirádás tányérba, háttérben a legmodernebb variabútorok a Corvin Áruházból. A bárónak legalább annyira idegen volt ez a világ, mint a kövér kisfiúnak az ódon szakácskönyvekben leírott. Ám míg a kövér kisfiú álmélkodva bolyongott az utóbbiban, a báró szívből haragudott mindarra, amit a koponyája mozi-termében látott. Nyilván gazdagok... tejben-vajban fűrosztik a dagikát, adnak neki zsebpenzt számolatlanul, nem csoda, ha megengedheti magának, hogy az egész őr-snek ő szállítson kaját. Így akar bevágódni. Pedálgép.

A bárót egyre jobban idegesítette a pufók, szerette volna, ha nem nyüzsögne furtonfurt ökörlötte, ha nem bámulna rá állandóan nedvedző borjútekinettel, ha nem tüsténkedne folyton a táborparancsnoki sátornál. Szerencsétlen balog, mindent föl-rúg, leejt, elfelejt. Vicces lesz, amikor nekilát, hogy elkészítse a gulyást – a receptjét már nagyjából mindenki végighallgathatta a táborban, a szerencsésebbek csak egyszer. Mutáló hangjától a bárónak jégdarabok szánkáztak a hátán. Az isten álgyon meg, fogd már be...

A kövér kisfiú nem fogta be, magasabb sebességfokozatba kapcsolt. Meg akarta hódítani Kis Gáspárt, nem értette, miért nem csurran-cseppen némi viszontszeretet feltétlen rajongásáért cserébe. Ha tehette, kiszolgálta a bárót, reggelinél a legnagyobb kiflit helyezte a tányérjára, egy óvatlan pillanatban fényesre kefélte a cipőjét, a táborparancsnoki sátor köré végtelenül kígyózó virágmintát söpört a porba, egy kartonlapra fölírta imádottja nevét s beosztását, majd odatűzte a ponyvára – Kis Gáspár mindezt észre se vette. A kövér kisfiú szédelt a fáradtságtól meg a csalódottságtól. Utolsó szalmaszálként ábrándozott a főzőversenyről. A nagyanyja mondogatta: a férfiak szívéhez a gyomrukon át vezet az út... hátha télleg.

A kövér kisfiú próbált megegyezésre jutni a Tigris őr tagjaival, jó lett volna beosztani a feladatokat, te hámozod a krumplit, te kavargatod az ételt, te pedig északra mégy, elvtárs. De amint kiejtette a főzőverseny szót, harsány röhögéssel beléfojtották, néha nem is úszta meg ennyivel, odább taszigálták, farba rúgták, orron pöckölték. Így persze nehéz. A táborparancsnok úgy döntött, a versenyt nem szabadon választott, hanem sorsolásos alapon rendezik. A Tigris őr nevében Bors járult Bíró tanár úr szalmakalapjához, az általa húzott cetlin ezt olvashatták a báró hajlott hátú betűivel: BÁTSKAI RIZES HÚS. Bors odalökte a kövér kisfiúnak: Nesze, dagatt! – és hátha bokszolta.

Tudta, nem veszítheti el a fejét. Megszemlélte a fűre terített csomagolópapíron az odapakolt nyersanyagokat, a rizst a szakadt oldalú papírzacskóban, a húsdarabkákat a vérfoltos stanicliban, a foszló héjú hagymákat és az ütődött paradicsomokat. A fűszereket központilag adagolták, Bíró tanár úrtól kell elkérni s használat után visszavinni. Erre nem lesz szükségünk, gondolta a kövér kisfiú, sót, borsot és pirospaprikát hozott magával. Evett már valaki bátskai rizses húst? – kérdezte a Tigris őr tagjaitól.

Még jó, mondta Bors, olyan, mint egy pörkölt, de rizsbe zagyválva. A kövér kisfiú megnyalta a szája szélét, agyában megjelent a nagyanyja, amint szakavatott kézmozdulattal zagyválja a pörköltet a rizsbe. Hát... a pörkölt azért hasonlít a gulyásra... Tüzet rakatott a társaival, közben ő bátran meghámozta a hagymát, az olajjal átkent bográcsba szelte, takaros karikákat gyártva, ahogyan a nagyanyja szokta. Csípte a szemét a hagyma és a füst, sirt. Könnyei fátylán át látta: a báró soha nem figyel rá. Bőghetnékje támadt – csakhogy már amúgy is sirt. Mintha sejtette volna az eredményt.

A főzőversenyt a Nyomkereső őrs nyerte (gombapaprikás). Második lett a Mókus őrs (tojásos lecsó), harmadik a Buzogány őrs (gránátos kocka). Vigaszdíj: Nyírfácska őrs (túrós csusza). A Tigris őrs labdába se rúgott a bátskai rizses hússal, elsősorban azért, mert a végső pillanatokban a bogrács vagy a tűz vagy mindkettő álnokul ellenük fordult: az ígéretesen alakuló étel menthetetlenül odaégett. Kárba veszték a Tavaszí vagdalthús-konzervek. Senki nem evett a bátskai rizses húsból, csak ő. Neki sem ízlett, ám a gyöngyöző szagoktól annyira megéhezett, hogy fortyogott a gyomra. A szervezetében valakik tiltakozó felvonulásra indultak a kozmás zagyvalék ellen: alul-fölül gázok törtek ki belőle.

A díjkiosztás után tábortűzi éneklés következett. *Zengjük a dalt üde mámoros ajakkal. Hej, munkásörnek egy baja. Bunkócska.* Kis Gáspár mézszínű baritonja vezette a kórust, a kövér kisfiú úgy érezte, remeg tőle az odahengerített fatörzs, melynek az egyik végén ő ült, a másikon a táborparancsnok, köztük három felsős. Nehezen tudott odafigyelni a dallamra, mutálás hangja alul-fölül kikonyult a kórusból. A báró szemrehányó pillantásokat lövellt a pufókra, s magában azt sziszegte: Figyelj már oda... vagy kussoljál! – ám a kövér kisfiú addigra túl mélyre süppedt a maga bajába, s nem vette észre a neki küldött hangtalan üzeneteket.

Vörös Csepel, vezesd a harcot, bömbölte a Karikás Frigyes Úttörőcsapat teli tüdőből, és a kövér kisfiú minden porcikájában szétáradt a csalódás savanyú nyirka. Mennyi munkát fektetett abba, hogy learathassa a főzőversenyen a babért (egyébként babérlevelet is tett a rizses húsbába), s mire ment vele... Ekkor rezgették meg a torkok az induló váratlan lezárását: *Kenyeret! Munkát!* A kövér kisfiú legalább századszor énekelte, és talán kétszázadszor hallotta e dal végét. Sosem értette, miért kap ugyanakkora hangsúlyt a munka és a kenyér. Most az egyszer kimondta: Munka azér van, az a fő baj, ha nincsen kenyér!

A hirtelen beállott csendben hamisan csöngött ez a kunkori bejelentés. A báró odavillantotta sötét tekintetét a pufókra: Almási, majd eccer tényleg nem kapsz kenyeret, hogy lássad, milyen az, te kis... – e mondatkezdemény ott maradt a levegőben. A kövér kisfiú kutyakorbács sújtását érezte a bőrén, lángolt az arca. Nézte a tábortűz rejtelmes táncát, s mint már annyiszor, szeretett volna semmivé válni. Elszállni nyomtalanul, akár a füst.

Eső szitált az éjjel, szél zörgette a sátor ponyváját. A kövér kisfiú nem tudott elaludni. Fölötte az emeletes ágyon Bors is ébren volt, még hozzá nem egyedül, valaki átmászott hozzá. Négy lábszár lógázott a sötétben. Bors, alszol? – suttopta ő. Nem kapott választ. Bors, hallasz engem? – az sz úgy szisszent ki a száján, akár egy esdeklő kígyó. Mi van má? – Bors feje fordítva bukkant föl, ezt a kövér kisfiú ellenállhatatlan mulatságosnak találta, göccögött, s megkérdezte: Cigarettaztok? Mi közöd hozzá? – így Bors. Agygál egy slukkot! – mondta ő bátran, sejtette, a most következő durva visszautasítással a párbeszéd lezárul. Tévedett: Jóvan, gyere föl! – Bors nyújtotta a kezét.

Immár hárman üldögéltek a sötétben, hallgatván az eső kaparászását a fejük fölött. A kövér kisfiúnak a torkában zakatolt a szíve, hiszen két nagyfiú társaságában mulathatja az időt, cigarettaza! Remélte, nem derül ki, hogy ő még csak most először... Úgy fogta a csikket, ahogyan az apja szokta, behajlított ujjai öblében. Kezdhethé már! – mondta a másik felsős, akinek a kövér kisfiú csak a becenevét tudta, ő volt a Potyka. Micsodát? – kérdezte ő. A riadót. Aha, dűnnyögte ő. Fogalma se volt, mit jelent az, hogy riadó, s kinek kéne elkezdni. Félt, ha érdeklődik, lejárhatja magát. A cigarettazásra összpontosított, igyekezett élvezni a torkába mélyedő füstöt meg a nyelvére tapadó keserű dohányszálakat. Mátra ez? – kérdezte. Az apja Mátrát szívott, alkalmanként egy felet, szipkából, zsillettpengével vágta ketté a szálakat. Nem, Sport, felelte Bors. A kisfiú nem tudta, a Sport jobb-e vagy rosszabb, mint a Mátra, így hát csak bólogatott, mint aki ért mindent.

Kezdhethé már, mondta Potyka ugyanolyan hangsúllyal, mint az előbb, szórakozik. Ja, mondta Bors egyetértően, imádja, ha ugráltathatja a bandát. Tavaly is volt riadó? Volt, de délután, az azér jobb... tavaly a Nagybéla volt a tépé, nem ez a cigus. Nagybéla? Ja, az, aki elment a suliból. Mongyad inkább, hogy kicsapták.

A kövér kisfiú szomszamosan itta magába e sok homályos híradást a nagyfiúk világából, ahová – remélte – talán egyszer majd őt is beeresztik. Okosabbnak látta, ha nem kérdez semmit, csak lapít, hogy minél tovább tartson az isteni kegyelem, melynél fogva szóba álltak vele a felsősök. Sejtette, a sötétség teszi, talán összetévesztették valakivel. Előbb-utóbb úgyis vége lesz, s kurtán-furcsán visszaküldik az alsó ágyra. Jaj... – valami dörmölni kezdett az agyában, majd fokozatosan húzódott lefelé a nyakába. Az volt a legnyugtalanítóbb, hogy a ritmus csöppet sem igazodott az esőéhez, a kétféle tamm-tamm féllábasan gázolt át egymáson és az ő idegrendszerén.

Ri-a-dóóó! – ordította egy durva hang odakinn, színéről a kövér kisfiúnak a fölszakadó alvadt vér jutott eszébe. Riadóóó, riadóóó, sorakozó a sátrak előtt, rajok szerint, alakzatban! – üvöltötte a báró, s a kövér kisfiú ebben a pillanatban megértette, hogy a felsősök szerint ő a cigus, ami – ez is valahogyan világossá vált – annyit tesz: cigány. A báró tehát olyan, mint az ószerestrió. Az anyja hívta így azt a három puffatag cigányasszonyt, akik havonta egyszer menetrendszerűen beállítanak, letanyáznak a magukkal hozott bugyrok az első emeleti lépcsőfordulóban, s fillérekért bár, de megveszik az öreg evőeszközöket, a kopott szőnyeget, a kiszolgált bútordarabokat s más limlomot. Sehogyan se tudta e három asszony közé képzelni a bárót.

Mire idáig jutottak a gondolatai, már ott állt ő is a sátor előtt a cseperésző esőben, nagyjából felöltözve, az ingét félregombolta, a cipőfűzőjét bogra kötötte a nagy kapkodásban. Jottányit sem csillapult benne a dörmölnés, már valami lüktető kopogás is társult hozzá, melyről hamarosan kiderült, hogy a foga vacog; reszketek, gondolta elakadó lélegzettel, jelentkezett, ahogyan az iskolában kell, de a sötétségben sem a báró, sem Bíró tanár úr nem vette észre, tá... tá... tá... – azt akarta mondani, táborparancsnok pajtás, énnekem most ki kell mennem, ám sem erre, sem másra nem maradt ideje, görcsbe rántották belső erők, az izmos fűre hanyatlott, rázkódott a testében minden sejt, minden szövet, minden ér, n... n... n... nem ér! – gondolta, érezte, egész belseje örvénylik, s indul kifelé valamennyi lehetséges nyíláson át, *már csak ez hiányzott!* – ráadásul éppen itt, a rajok szerint alakzatba sorakozó Karikás Frigyes Úttörőcsapat szeme láttára... az egyetlen kis szerencse a bajban, hogy nem fényes nappal.

Kis Gáspár nagyot nyögött, amikor észrevette, hogy a pufók ott görnyedezik a sárban, *már csak ez hiányzott!* – vonakodva odalépett mellé, nincs más hátra, le kell térdel-

nie hozzá, meg kell fognia a fejét, *muszáj!* – mert az úttörő ahol tud, segít, a táborvezető meg pláne, nem kellett volna annyit zabálnia, nem kellett volna megennie a saját főzt-jét! – persze, azt az ember mindig megeszi. Akkorra már alattomos támadásba lendültek a szagok, a báró kényszerítette arcizmait, hogy ne fintorogjon, ne vegye észre a rajok szerint alakzatba sorakozó Karikás Frigyes Úttörőcsapat, hogy mennyire undorodik a pufóktól, még szerencse a bajban, hogy nem fényes nappal történt mindez, csak a közelebb állók láthatták. Kezdeni kéne a diverzáns üldözését (egy felsőst már beöltöztettek ellenséges kémnek, s az erdőben várta, hogy annak rendje-módja szerint elkapják), ez meg itt okádik. Ha még csak okádna... – a báró érzékeny orra alig észrevehetően remegni kezdett. Hagyd már abba... – gondolta ingerülten. Hirtelen megszű tisztaságú kép vetitődött a koponyája belső falára: a megfulladt öccseit látta, az ő ártatlan öccseit, akiket megölt az alattomos széngáz. Arcukra a legutolsó másodpercben angyali béke terült, de előtte ők is kiadtak magukból mindent, alul-felül. A legkisebb akkora lehetne most, mint ez a pufók, gondolta, s a haragja enyhült valamicskét.

A kövér kisleány sírt, nem értette, hová sodorja a minden porcikájában hullámzó lávafolyam, rohant vele, s ha lehetett, előle, kétségbeesetten. Hirtelen megérezte a vállán táborparancsnoka forró, erős tenyerét, annyira jólesett, hogy most már emiatt sírt. Bíró tanár úr elvezette a csapatot, magukra maradtak az éjszakában ők ketten, a báró meg a kövér kisleány, olyan testi közelségben, amelyben csak rokonok vagy szerelmesek kerülnek. Átölelt! a báró átölelt! – gondolta lankadón, s egy pillanatra elvesztette az eszméletét.

Sajó László

KOSZTOLÁNYI HAJNALI RÉSZEGSÉGE

Rámadtad ezt a rímkényszerzubbonyt.
Ülök itt az éjben, mint a hibbant,
üres papír előtt. Unom az *egészlet*.
Abbahagyom a „munkát”.
Lefeküdni nem merek,
mert úgy maradok.
Inkább
megiszom a maradék
pálinkát.
Részeg akarok lenni, részeg.
Körülöttem egy város szendereg.
Az emberek
tátott szájjal fekszenek,
veséjükbe látok, beleikbe.
Úgy nézek feleimre,
mint holtakra. Mindenkit utálok.

Magamban bíztam eleinte,
s később is. Most itt állok
az ablakban, mint egy filmkocka,
mint egy hulla, kimerevítve.
Üres, kihalt a Logodi utca.
Nem jár erre egy lélek, se isten.
Elnézem, amint a garázda
betör egy újjgazdag garage-ba.

Ha lezuhanok
a földbe
(megütötted
magad, fiam?),
megnézem, mi van
ott,
halott
szörnyek,
halok
szörnyet,
játszottam a halállal, s ő nyert.
Vagyok kupacnyi hányadék,
hol isten épp
a trónra lép,
összerondítva a szőnyeg.
Ki gyártottam annyi hasonlatot,
már az anyámra sem hasonlítok.
Körémgyűlnek szeliden
a csillagok,
némán
fölémhajol egyetlen témám,
a halál
(az isten),
ki végre rám talált
a porban, itt lenn
(de jó! temetőin fű, kövér!),
a Logodi utca kövén
kiterítve,
mint boncasztalon.
Miért ne legyek?
Belepnek a legyek.
Harmadnapra föltámad a szagom.

Szájtátva feküdtem,
s a réműlettől rekedten,
mintha álmomban, a mennyei emeletekre
föl-fölkiabáltam,
a földbe bál van, mindenesetre bál van,

üvöltötte bennem egy fals hang,
csak most kezdődik a farsang,
Vitéz Mihály, komám,
Szent Mihály lován
a karneválra
menjünk le hárman,
szólok Estinek,
te leprás leszél, ő kolerás, én pestises,
a halottak élén
a kolompot
a halál rázza,
s mind, ki él még,
sok sunyi félénk,
bámul a bolondot
mímelő csontvázra,
ki körbetekint
a körmeneten, kacsint
és számol: semmi meg semmi az annyi, mint...
Ti is meg fogtok halni, mind.

Visz a menet, anyám, megyek utánad,
Karinthy, követni fogsz, gyáva féreg, utállak,
nem gyúrt le az agydaganat,
aztán mégis hagyta magad.
Hogy itt mennyi dísz magyar van,
és mindegyik díszmagyarban,
ennek gyomrán átüt a fekélye,
jön maga az ördög, szarva a fejéke,
ó, az estély, nemde, pompás,
egymásnak esik hús és csontváz,
ez itt meghalt meghülésben,
amaz végelgyengülésben,
ez pedig, szélkakas
jelmezében így maradt
mozdulatlan szélütésben,
azzal vonat végzett,
nem infarktus,
ezt a holtat nemi aktus
közben érte a végzet,
hajnalra már mindenki részeg,
nemsokára *följön* a nap,
a sötétben csak a protézisek világítanak,
a toilette-en a halál okád.
Nem tudjuk a halál okát.

Örök világosság,
fényes reggel,
oszolni kezd a vendégsereg lenn,
már vége van a bálnak,
a kukacok (aki bújt, aki nem) nekilátnak,
maradékokat zabálnak.
Síri csendben
lassan én is oszolni kezdek.
Patkány surran a bálterembe,
s miután minden húst lerágott,
elszopogat egy gégerákot.

Meghal az isten, ha meghalok.
Az éj bársonypárnáján fölragyog
megannyi kitüntetése,
a csillagok,
s a szürkület vermébe
utána dobják
részeg temetőszolgák,
a hajnalok.

Ha meghalok, meghal az isten.
Mégis csak egy nagy ismeretlen.

Dániel Anna

HÁRMAS KÉP: BENEDEK ELEK, BENEDEK MARCELL, LUKÁCS GYÖRGY

Kisbacon

A csoportkép közel százéves. A szereplők között a két kamasz a legidősebb, Gyuri (Lukács György) trónuson ül, fején korona. AZ ÉSZ TRÓNFOSZTÁSA – ötlik fel óhatatlanul az emberben a híres könyvcím. Lábánál Marci (Benedek Marcell) kuporog. Az uralkodó mellett szárnyas angyalnak öltözött csitri. A kisgyerekek között a távolba pillantó madonnaarcú leány, Benedek Mária idővel anyai nagybátyám felesége lesz. A színjátászás gyakori szórakozás Benedek Elek kisbaconi házában. A tágas ház – fürdőszoba is van benne – főként a nagy sikerű MAGYAR MESE- ÉS MONDAVILÁG szerzői jövedelméből épült az író szülőfalujában, ahol lófőszékely ősei hadban szolgálták a királyt, nagyapja huszonnégy, apja tizenkét esztendeig, s évszázadok óta itt művelték földjüket.

Benedek Elek élete során mindvégig másodrendű írónak tartotta magát, keserűség nélkül. A kiemelkedő tehetség lehetőségét hat gyermeke közül a legidősebben, Marcellben látta. Földműves ősei szorgalmára valló buzgalommal ontotta eszményítőhaj-

lamával az életet korrigáló regényeit, elbeszéléseit, újságíróként a bátor közéleti cikkeket. Irodalmunkba beépült művei a mesék: „*úgy pendült a mesész az ajkán, akár a tiündéri, varázsos mesék, akár a furfangos tréfák, mintha a legnagyobb tehetségű paraszti mesemondó ült volna a lócán*”, írja a néprajzkutató Ortutay Gyula.

Harmincöt évesen írta meg Benedek Elek világnézetét summázó testamentumát (TESTAMENTUM ÉS HAT LEVÉL). Kilenecsztendő Marczi fiának ezt üzeni: „*Állj a védtelenek, a gyöngék közé, hatalmasok oldalán harcolni nem virtus.*” A mondat első része Assisi Szent Ferenc gondolata is lehetne, de az útmutatást záró szó, a virtus, fegyverek csatogó mérközését sejteti. Kard ki kard – az igaz ügyért. Igaz ügyekért szállt síkra Benedek Elek rövid honatyasága alatt, újságíróként ostorozta a rossz változatot megnyilvánulásait, s buzdított nemes feladatokra. Erkölcsi okokból vált meg közel fél tucat laptól, az igaz ügy érdekében hive fiatalokra óta élete végéig a konzervatív, mérsékelten ellenzéki Apponyi Albertnek, mert a gróf átfogó közművelődési programmal jelentkezett, s a képviselők közt elsőként tanulmányozta az „agrárius eszméket”, és kietartóan küzd a korrupció ellen.

Világképe leegyszerűsített, talán rideg lenne, ha nem áradna szét benne a szeretet melege, a humor derűje.

A Kisbaconban töltött nyáron a két egyidős gimnazista alig mozdult ki a közös szobából. Tizenöt évesen ismerkedtek meg, az útkeresés, a mohó befogadás, a tiltakozás izgalmas korszakában. Éjszakába nyúló beszélgetések. Marczi, akárcsak néhány osztálytársa, Rostand-ért lelkesedik, kivált a CYRANÓ-ért. Az ismereteket elképesztő gyorsasággal befogadó és feldolgozó barátja lekicsinyli a pszeudoromantikát, megismerteti vele a nagy társadalmi konfliktusok kortárs drámaíróit, Hauptmannt, Strindberget, az időben hátrálva Hebbelt és főként Ibsent, akit majd 1902-ben a tizenhét éves Lukács György Norvégiában felkeres. Marczi színművet ír, kiindulási alap a TOLDI SZERELME, az ifjú Lukács is egy dráma tervét forgatja fejében. Önmagát barátjával összehasonlítva megállapítja: „*Tisztelem stilisztikai verstechnikáját, egyidejűleg érzem, konfliktusérzék terén fölényben vagyok.*”

A hárommillió „mezőgazdasági proletárról” is barátjától értesül Marczi. Igaz, apja cikkeiben is olvasható a földművesek nyomorúságáról, a kormány és a vezető réteg rosszindulatú elzárkózásáról. „*Ha csak annyit mondasz, a nép idegen földre vándorol, mivelhogy itthon nincsen munkája, kenyere – országháborító vagy.*” De Marczi már tudja, hogy nem segítség „*a jók legjavának összefogása*”, amiben apja reménykedik, sem a kereskedelemmel párosult háziipar, amelyet Benedek Elek többször is szorgalmazott. Barátja nyomán, aki úgyszólván gyermekkorától „*megvető gyűlölettel*” utasítja el a fennálló társadalmat, feltárulnak előtte az anakronisztikussá vált társadalom súlyos válságtünetei. Áchim András ekkor már az ötezer, idővel az ezer hold feletti birtokok felosztását követeli. 1900-ban, a két tizenöt éves fiú barátságkötésének esztendejében a náluk egy évtizeddel idősebb Jászi Oszkár megindítja folyóiratát, a *Huszadik századot*. Közéleti programjának fontos része lesz a nagybirtokok felparcellázása és széles körű szövetkezeti mozgalom kialakítása dán mintára. Gimnáziumi tanulmányaik utolsó szakaszában már sorakoznak az új nemzedék gyökeres átalakulást sürgető tagjai, akiket áthidalhatatlan távolság választ el az apák politikai világától. Az apák zömmel a kor hatásos publicistájának, a nemzeti optimizmus ábrándját „30 millió magyart” jelszóval hirdető Rákosi Jenőnek, Ady legádázabb támadójának vezércikkeit olvassák, és hevesen ellenzik az általános titkos választójog bevezetését, nemcsak a hazátlannak bélyegzett ipari munkásság, hanem a nemzetiségek miatt is.

Az apa örül a két ifjú titán barátságának. Igen, titánok mindketten. Marcell hetedik gimnazista, amikor SÁRGA RÓZSA című színműve szavazatot kap a Teleki-pályadíjra – igaz, csupán egyet, de a hír újságban is megjelent. Barátja mögött néhány nyomtatásban közölt színikritika, köztük Bródy Sándor KIRÁLY-IDILLJEI-ről, amelyre a szerző felfigyelt. Benedek Elek nyilván elégedettséggel nyugtázza, hogy a számára jóformán ismeretlen modern világirodalomban Lukács József bankigazgató Londont és Párizst megjárt fia kalauzolja Marcit. Zsidó volta is a barátság mellett szól. Benedek Elek az asszimiláció híve, Jézus követői és a Mózes-hitűek sajátítsák el egymástól értékes tulajdonságaikat. Egyébként felesége, a tönkrement és öngyilkosságba menekült vállalkozó lánya, aki trafikban dolgozott, amikor megismerkedtek, a férj szavaival „nem született sem kereszténynek, sem kereszténynek”.

Apakép, de több is annál

Lukács György a világméretű elismerés magaslatáról visszatekintve a múltba ezt írja: „Benedek. A középpontban a morál.” (CURRICULUM VITAE.) És egy interjúban: „...nekem Benedek Elekhez mint íróhoz soha nem volt közöm... De szemben azzal a műlővel, amelyben éltem és amelyben a kompromisszumok, sőt az annál is rosszabb dolgok által elért siker volt az emberi értékek úgyszólván egyedüli kritériuma, Benedek Elek mindig kiállt a maga puritán módján a saját igaza mellett. Megmondhatom, hogy akkor sem érdekelt és később sem, hogy ez az igazság mi körül forog. De maga a tény, a kiállítás ténye okozta, hogy Benedek Elek mint morális személyiség fiatalokom legtartósabb hatásai közé tartozott.”

Az erkölcsi mentort találta meg a gimnazista Lukács barátja apjában. A tisztelő vonzalmat nyilván fokozta, hogy a Benedek Elekkel szögesen ellentétes eszmevilágú, logikai elemzőképességben, a problémák széles körű felvetésében őt feltehetően már serdülőként felülmúló Lukács Györgyöt a morál problémája fiatal éveitől úgyszólván haláláig foglalkoztatta. S úgy sejtem, az ismétlődő visszatérés az erkölcs problémájához, annak újabb és újabb taglalása Lukács György egyéniségének egy szakadékos elmentéivel is összefügg. „Ő volt a legdogmatikusabb köztünk, aki bizonyos időpontokban és bizonyos tanokban feltétlenül hitt, és feltétlenül egyetértett azzal a mondással, hogy aki katolikus, legyen pápista”, állapítja meg Hauser Arnold a Vasárnapi Kör tagjairól szólva a fiatal Lukácsról. S ez a dogmatikus merevség, már-már bigottság kompromisszumra való készséggel párosul, ami egyébként korántsem kivételes jelenség. Egyezkedik a gyerek Lukács Gyuri, akit anyja büntetesként sötét kamrába szokott zárni. Ha kora délelőtt történt, Gyuri kis idő múlva bocsánatot kért, és kiengedték. Ha dél felé zárták be, szilárd maradt, mert tudta, apja azt szereti, ha a házban nyugalom van, s mire hazaérkezik ebédre, ő kiszabadul. Idővel hány magyarázkodó, öncáfoló vagy a Blum-tézisek esetében az öncáfolatot is megcáfoló nyilatkozat, kijelentés! Elszomorító kompromisszumok ezek az önkritikák akkor is, ha az „ügy” érdekében történt a megalkuvás.

A kötődést barátja apjához nyilván erősítette a gimnazista, majd joghallgató gyötrő teljességigénye, stabilitáshiánya, zaklatottsága, amiben ott vibrált a Monarchiát, sőt úgyszólván az egész Európát feszítő válsághelyzet. „Együtt, egymás mellett működtek bennem egymást kizáró gondolatok”, írja ifjúkori énjéről Lukács. Benedek Elekben a maku-látlan egészt értékelte, a megingathatatlanságot, azt a természetes biztonságot, amely-lyel a nagy mesemondó eligazodott az erkölcsi tettek és gondolatok világában. Lukács György ezt testetlen subjektív tisztességmorálnak nevezi.

Marcell tetszőzelleből, a hétköznapi eseményei, gondjai közt szembesül Benedek Elek személyiségével. Az ő apaképe bonyolultabb. Erősen gyökerezik az apai világban,

és erősen akar szabadulni belőle. Tisztelő, rajongó szeretet, de irónia is. Az igaz ügyért vívott csaták kudarcai, a csalódások a Benedek családra is ránehezednek. A tizenhét éves Marcell 1902 augusztusában Kisbaconból tudatja Norvégiából hazaérkezett barátjával: „*Tárcádat, fájdalom, a BERLIN JÚLIUSBAN kivételével hiába írtad, mert apa már nem a Magyarság szerkesztője. Sok gyalázatoságot tettem veled, és sokáig leszel, amíg nyugalma helyreáll.*” És később a pontos, keserű látélet: „*Senkit nem csalt meg életében, de önmagát csalja, amíg lehet.*”

Marcell korán rádöbbedt, hogy az otthon családi idillje – hányszor ábrázolta apja – valójában temető is. Nem az elfojtott, hanem az eltemetett vágyaké. Az idős Benedek Marcell múltat felidéző könyve, a NAPLÓMAT OLVASOM megörökíti az éjszakai jelenetet: a hatodik gyereket váró Benedekné idegrohamban vergődik. A háztartást krajcárroskodó gondoskodással összetartó feleség kezébe került férje levelezése egy nőismerősükkel. A nagy mesemondó hű volt feleségéhez, de kedvét lelta a széplelkű nőkkel folytatott beszélgetésekben. Felesége idegrohama után nem volt több „lelki nővér”. A kálvinista templomi eskü nemcsak azt mondja ki: hozzá hű leszek, hanem azt is: vele beérem. Az érzelmi életnek ez az engedményt nem ismerő puritánsága elfogadhatatlan Marcell számára, akárcsak az áltató idill.

„*Nem lehetetlen, hogy író leszel belőled*”, jósolta Marcinak a TESTAMENTUM. Író – készül a hivatásra Marcell, de nem eszményítő képet, hanem a valóság bonyolultságát felmutató alkotó. „*Apám élményein keresztül túlságosan korán csalódtam az életben*”, állapítja meg a NAPLÓMAT OLVASOM. Merész tervek és szorongás, hogy meg tud-e felelni az apai várakozásnak és a saját nagyra törő reményeinek. Írásainak jó ideig visszatérő alakja a „*vasból öntött apa*” és kételyektől gyötört fia, aki más utakra merészkedik.

Az utak elválnak

A tizenkilenc éves Benedek Marcell és Lukács György a megszállottan lelkes rendezővel, Bánóczy Lászlóval létrehozza a modern magyar színjátszást elindító nagy jelentőségű Tháliát. A Thália a közös feladatokkal látszólag még szorosabbra fűzte a két fiatal kapcsolatát. Valójában a színház fennállásának öt esztendeje alatt útjaik szétváltak.

Egy barátság meglazulásának, az eltávolodásnak, sőt egyik fél részéről átmenetileg az ingerült, szinte ellenséges bírálatnak okai nem kevésbé szövevényesek, mint a szerelmesek elszakadásái. „*Szövetségünk a fiatal, kezdő íróké...*” írta kapcsolatukról Lukács György. Ez a szövetség véget ért. Lukács a Thália-korszak elején eszmélt rá, hogy sem a drámaírói, sem a rendezői pályára nem alkalmas. Németországban és Firenzében folytat filozófiai és esztétikai tanulmányokat. Ha Budapesten időzik, a Balázs Béla lakásán összegyűlő Vasárnapi Kör fiataljai csoportosulnak köré. Más szellemi légkörben él, mint Benedek Marcell. Csak sejthető, hogy az eltávolodásban szerepe volt a magyar–német szakos egyetemi hallgató, majd középiskolai tanár keserűségének is, aki nagyra törő reményeit sem szépírói munkáival, sem a Victor Hugóról készült vaskos kötettel nem igazolta. Lukács György pályája pedig a gondolatallal való birkózásban, makacs fejlődésigényében egyre jelentőségelteljesebben bontakozik ki.

Az eltávolodáshoz nyilván hozzájárult, hogy a fiatal Lukács olykor elképesztő nézeteket támasztott alá óriási tudásanyaggal, bámulatra méltó logikai apparátussal. Balázs Bélát kimagaslóan nagy költőnek és drámaírónak ítélte, vitázott miatta Osváttal, Ignotusszal és Babitscsal. „*Balázs Béla eredetisége és jelentősége a magyar irodalom számára az, hogy benne ölt először testet – magyar szavakban és magyar formákban – a mélység.*” Ezt a

megállapítást és az ehhez hasonlókat Benedek Marcell nyilván elutasító iróniával olvasta. Éket vert közénk az is, hogy világhírességre törekvő irodalmi ízlése tiltakozik a közlésmód ellen, amely a fiatal Lukács szellemtörténeti korszakában kiváltképpen bizonyult. Nem ő az egyetlen. „Ezt a könyvét, Gyuri, még én is megértettem”, írja kedvesen csipkelődve Kaffka Margit, Jaspers pedig arra kéri levelében Lukácsot, hogy tisztázza a „*transzcendentállogikai topográfia*” kifejezést.

De annak a keserű gúnynak, amely Benedek Marcell VULKÁN című regényében egykori szövetségese portréját felvázolja, nemesebb oka is van a csalódott becsvágy keserűségénél, mélyebb az elhamarkodott esztétikai ítéletkezés keltette méltatlankodásnál. Az 1918 januárjában megjelent VULKÁN (alcíme: *Egy nemzedék regénye*) egyebek közt Benedek Marcell és Lukács György világnézeti mérkőzése is – pontosabban kifejezve: kísérlet annak ábrázolására.

A regény hőse – mert végül is ez a szó illik a fiatal Almásy Miklósról – társadalmi osztálya leszűkült nézeteivel, rosszhiszemű önátlatásával szembefordulva a polgári radikalizmuson át eljut – akár csak a regény írója – a jövőben békés úton megvalósuló szocializmus vállalásáig. Barátja, a gazdag lipótvárosi családból származó ifjú esztéta, Leövey Egon gyors észjárása, vitázóhajlama, fölényessége, szokásai – egymás után gyűjt rá a szivarokra, sűrű hamurétegeket hagyva maga körül –, új keletű bárósága (a Lukács család nemességét kapott) – s ami talán a leglényegesebb: esztétikai nézeteinek, sőt egész világhírességének elképesztő megváltozása félreismerhetetlenül idézik fel a fiatal Lukács György alakját, aki a VULKÁN keletkezésének idején „transzcendens” korszakát éli. Sőt Leövey egyénisége sejtet valamit abból a „*már-már nyugtalanító elvontságból*” (Thomas Mann megállapítása a fiatal Lukácsról), amely majd A VARÁZSHEGY Naphtájában ölt testet. Benedek Marcell regényhőse szavaival mondja ki, hogy fejlődése L. „*egykori nézeteiből indult ki, és ezért hálás neki. De míg ő egyenesen haladt tovább...*”.

Igen. A francia irodalomban egyre inkább elmélyedő fiatal tanár a Rabelais és Montaigne humanizmusától a felvilágosodáson át kedves Anatole France-áig és még tovább terjedő racionalista és demokratikus vonulatot követi. És független akar lenni. Egész életében az is maradt. Párthoz soha nem csatlakozott. Alighanem értetlenül, talán némileg lekicsinylően vette tudomásul Lukács György szinte szerzetesi törekvését, hogy egy „rend”, egy felsorakozott közösség tagja legyen.

Csillapíthatatlan teljességigényében a fiatal Lukács a polgári radikalizmust mint felmegoldást mereven elutasítja. Miszticizmustól áthatott messianizmusától, amelyet – nagyrészt az októberi forradalom hatására – hamarosan a megváltó világorradalom és kommunizmus eszméje vált fel, Benedek Marcell elutasítóan idegenkedik.

A világháborút s az egyre nyilvánvalóbb felismerést, hogy ezt a háborút elveszítjük, a Monarchia közelgő széthullásának tüneteit is áthidalhatatlanul különbözőképpen élik át. Lukács György számára – saját szavait idézve – „*a Monarchia s vele együtt a polgári világ lerombolásra érett értelmetlenség*”. A nemzetiségi problémákból származó esetleges veszteségek a pusztulásra rendeltetett képződmény eltűnéséhez képest másodlagosak. S a múltira emlékező Benedek Marcell: „*Felhördültünk, amikor 1916-ban először került kezünkbe egy térkép, amely nagyjából a mai Magyarországot ábrázolta*.” És emlékszem az érzelmi skizofrénia állapotára, amelyben a második világháborúban a döntést várta Erdély hovatarozásáról. Erdély Hitler kezéből!

De mindezt mégsem elegendő magyarázata a VULKÁN-ból felénk csapó gúnyos keserűségnek, az ítélező szembefordulásnak a hajdani szövetségessel.

Az „i”

A döntő, az igazi ok, úgy vélem, szinte kezdettől fogva ott lappangott közöttük. „*Madách minden mélység nélkül való költő... Már gimnazista koromban – pedig akkor szenvedélyes ateista voltam – mélyen felháborított AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁ-nak bizánci jelenete: Tankréd (és vele érthetően Madách) állásfoglalása a homousion-homoiusion vitában... Mi másért haljon meg valaki, ha keresztény, mint a hitéért, mint azért, hogy Krisztus Istennel egynemű-e vagy csak hasonló hozzá? Hát nem ezen múlik minden?*” – írja Lukács György. (KIKNEK NEM KELL ÉS MIÉRT A BALÁZS BÉLA KÖLTÉSZE?)

Az „i” – a két gimnazista nyilván vitázott róla – a történelmi, társadalmi események során válaszúttá nő. Nem csupán a problémák maradéktalan tisztázására törekvő, rendszerezőigényében a valóságnak olykor fittyet hányó alkat és a befogadásra kész, megértő, lelkes, de a nagy mélységek elől visszahúzódó intellektus ellentéte ez. Csupán egy lépés vagy még annyi sem, s az „i” fontossága az erőszak morális dogmájává magasztosul, farizeus okoskodások kútfejévé válik. „*Az erőszakot mint elvont erőszakot sosem tekintetem önmagában emberellenes rossznak... A (kimondottan) bűnös olykor a helyes cselekvés elkerülhetetlen alkotóeleme, máskor egy általános érvényűnek elismert etikai korlátozás a helyes cselekvés akadályává válhat*”, szögezi le Lukács György. Álláspontját sommásan is rögzítette: Rózsavízzel nem lehet forradalmat csinálni. (Igy hallottam Marci bácsi-tól.) A megállapítás lehetséges következményeitől Benedek Marcell tiltakozva visszariadt. Ő már a tízes évek derekán gyötrődik a jó érdekében elkövetett kegyetlenség problémájával. Zsigmond király korába vivő, tanítványainak ajánlott regénye, a POKOLJÁRÓ TAR LŐRINC valójában az elkerülhetetlenül felvetődő kérdést járja körül: a gyökeres társadalmi átalakulásért szabad-e vállalni az erőszakot, amely öngerjesztő tébbollyá fajulhat?

Néha eltűnődtem, szóba került-e valaha is köztük Leövey Egon. S ha igen, miként? Tisztelte az írói megformálás jogát Lukács György, még akkor is, ha őt magát pécézték ki? A VARÁZSHEGY Naphtájának megformálójáét tudjuk, fenntartás nélkül elismerte. Vagy a jelentős tehetség „bűntudatát” érezte – mert az inkvizitori szolgálat mellett erre is volt hajlandóság benne – a képességei határaival küszködővel szemben? Megkérdezni tapintatlanságnak véltem, és talán hiábavalónak is. Annyi bizonyos, hogy Benedek Marcell a Tanácsköztársaság idején, amelyet sem elfogadni, sem megtagadni nem bírt, a helyettes népbiztosi rangra emelkedett Lukácshoz fordult, mert a Benedek Elek szerkesztette gyermekújság, a *Jó Pajtás* léte veszélyben volt. Lukács Györgynek köszönhető, hogy a méltán népszerű gyermeklap nem szűnt meg, s a kiküldött biztos végül abba is belenyugodott, hogy Benedek Elek nem fogadta el a javasolt Kis Elvtárs vagy Kis Munkás címet. (A Kis Proli is szóba került.) Az „i” betű igazáért halni, de ölni is kész alkattal megférhet a szubjektív jellegű megértés és a nagylelkűség.

Apa és fia

A NAPLÓMAT OLVASOM szerint apa és fia közt nem volt olyan ellentét, „*amely drámai jelenetben robbant volna ki*”. Valószínű, hogy azért nem került rá sor, mert mindketten kerültek a politikai és irodalmi vitát, amelyet hiábavalónak éreztek, hiszen meggyőződésüket követik. A *Nyugat* korszakot teremtő évtizedében Benedek Elek változatlanul Herczeg Ferencet tartja a kor nagy magyar írójának, Ady költészetét akkor ismeri meg, amikor fia elcsapott tanárként az ADY BREVIÁRIUM-on dolgozik. Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság felett 1920-ban megjelent ÉDES ANYAFÖLDEM című művében Ézsaiás próféta indulatához hasonló keserű felháborodással ítélkezik. Ká-

rolyi Mihály „grófi kalandor”. A Tanácsköztársaság „feneketlen erkölcstelenség, rablás, gyilkolás”. Lukács György is megkapja a magáét: írásaiból „még egy-két héttel előbb nemcsak vidám kedvű újságok, de komoly ábrázatú folyóiratok is csodabogarakat közöltek az értelmetlenség, a zagyvaság elrettentő példájaként”.

És mégis, apa és fia közt ekkor válik egy csapásra jelentéktelenné világképük ellentéte. Az őszirózsás forradalomban előadásokat tartó, a Tanácsköztársaságban az egyetemen tanító Benedek Marcellt a keresztény kurzus felelősségre vonta. A fegyelmi tárgyalásáról hazatérő otthonában apja is várja. Amikor meghallja, hogy fia még az ítélet hirdetése előtt felolvasta nyilatkozatát: nem akar tanítani abban a világban, amelyben a kereszténység és a magyarság nevében gyilkolnak, Benedek Elek helyeslően magához öleli.

A keresztény kurzus világa a TESTAMENTUM írója számára is elfogadhatatlan. Az egyetlen út hazavezet Kisbaconba.

A hatvanegy éves Benedek Elek új életszakasza kezdődik szülőfalujában. Fialat korában fellengzősen, de hittel jelölte meg célját: „Benépesíteni hazámat a nemzeti kultúra templomaival.” Valójában a Romániához csatolt Erdélyben is ezt teszi. Felolvasókörtutakat szervez erdélyi írókkal, a fiatal Tamási Áron regényét, a SZŰZ MÁRIÁS KIRÁLYFI-t megvédi Szabó Dezső durva támadása ellen, aki viszonzásként konjunkktúra-székelynek nevezi. És olvas. A *Nyugat* köré csoportosult nagyokat, külföldi kortárs írókat. Kisfaludy társasági tagságáról le akar mondani Babits Mihály javára – persze hiába. Gyermeklapot szerkeszt, a *Cimborát*. „Az állam nyelvét meg kell tanulni, az édesanyátok nyelvét nem szabad elfelejteni”, üzeni olvasóinak. Az agyvérzés írás közben érte.

Benedek Marcell a megélhetésért folytatott munkában ért el hivatásához. Nem a dráma, nem a regény – bár nem hagy fel velük teljesen. Fordítások özönében érik meg benne az olvasás művészete. Kézen fogja az olvasót, az átlagosat és a vajt fülűt is, és hatalmas irodalmi tájékozottsággal vezet. Tapintatosan és biztosan vezet, mentor és barát egy személyben. Megvilágítja az írói látásmódon alapuló esztétikai kategóriákat és irodalmi irányokat. A l’art pour l’art-ról írva rámutat arra, hogy az öncélú szépségkultusz elutasító válasz is a társadalom megvetendő céljaira; a maga visszafogott módján mintha Lukács György engesztelhetetlen l’art pour l’art-ellenességével vitázna. Nem épít fel teóriákat, a műveket vallatja. Kimondja, hogy az olvasói befogadás is művészet, mindenki birtokosa lehet, ha fogékonyan és értőn közeledik az alkotáshoz. Felfogása egyetemesen demokratikus és mélységesen művészettisztelő. Késői műve, a NAPLÓMAT OLVASOM lírai szépségű fejlődéstörténet és kordokumentum.

Az apai szemlélet, amely az erkölcsöt a széppel egybemossa, és nem hajlandó elfogadni, hogy premisszái különböznek, olykor nála is megnyilvánul. Számos esszében méltatja Romain Rolland műveit, aki nemes célokért küzdő író, de korántsem élvonalbeli alkotó. Balázs Bélánál persze különb.

1945 után

„Lukács György, akivel huszonnyolc esztendei kényszerű szünet után változatlan melegséggel újítottuk fel barátságunkat”, írja Benedek Marcell abból az alkalomból, hogy a Magyarországra visszatért Lukács professzori állást ajánl fel neki a Tanárképző Intézetben.

A „változatlan” szón sokáig tűnődtem. Úgy érzem, az *elpusztíthatatlan* jelző találoban jellemezné ellentéttel terhes, bonyolult kapcsolatukat, mert mindaz, ami szavakba öntve vagy kimondatlanul éket vert közéjük, talán eltölpül a serdülőkor ösvilágához képest, amelyben szövetségesként évekig együtt voltak, az életbe kilépő két

fiatalember feszítő becsvágyához és elhatározásához képest, hogy alkotó tehetségüket kibontakoztassák, és részt vegyenek egy új társadalom építésében. Az elszakadás olykor az együttlét egyik formája. Az iskolát teremtő esztéta és filozófus gyakran időzött a közelgő vaksággal szembenéző Benedek Marcell budai otthonában.

A barátság ítélkezés is önmagunk és a másik felett. Emlékszem Marci bácsi hangjára – ironia volt benne és sok szomorúság –, amikor a mindkettőjük kedvelte Hebbel JUDIT-jából idézett: „*Ha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna, ki vagyok én, hogy az alól kivonjam magam?*” Az idézettel Lukács György életművében is találkoztam. Úgy rémlik, többször.

Zárókép

1956 decemberében késő este két férfi csengetett be Benedek Marcellhez. (Lukács György fogoly Snagovban.) A zakójuk alatt jobboldalt kidudorodó zseb nem hagyott kétséget jövetelük céljáról. Közölték, hogy kiderült: Benedek Marcell szabadkőműves-összeköttetései segítségével összeesküvést szervezett külföldön. Érdemeire való tekintettel nem vonják felelősségre, de írja alá a vétkességét elismerő nyilatkozatot. Marci bácsi azt mondta, hogy nem szervezett összeesküvést, és nem ír alá semmit. – Akkor elvisszük – mondta az egyik dagadt zsebű. – Vigyenek – mondta Marci bácsi, mert a virtus, amit apja a TESTAMENTUM-ban lelkére kötött, tudvalevő, hogy nemcsak bátorságot, hanem erényt, erkölcsöt is jelent. (Virtus – virtutis a latinban, Marci bácsi kedvelt francia nyelvében vertu.) Ki szeretne menni a mellékhelyiségbe, és magához vennie egy pótszemüveget – mondta még. Az egyik dagadt zsebű elkísérte, és amikor visszajöttek, és Marci bácsi a pótszemüvegért nyúlt volna, a másik dagadt zsebű odavette: – Hagyja, maga itt marad.

Aztán Marci bácsi még olvasott egy darabig. Akkor még tudott olvasni. Néhány nap múlva elmondta a történeteket nagynénémnek. Tőle hallottam.

Korompay H. János

HORVÁTH JÁNOS, A TANÁR ÉS IRODALOMTÖRTÉNÉSZ

Mondanivalóm lényegét mindjárt az elején szeretném összefoglalni. Legfőbb állításom az lesz, hogy az a tanárság, amelyre Horváth János vállalkozott, és az a tudomány, amelyet művelt, sohasem vált el egymástól: pedagógia és irodalomtörténet ugyanazon tevékenységnek két, egymást kiegészítő oldala volt. Az irodalomról való előadások és a kinyomtatott könyvek a legtöbb esetben ugyanazon kézirat különböző jellegű zsetételei voltak, életrészletnek és írásban. Az irodalommal való foglalkozás szerves része volt az ő életrészletének, életmódjának és világképének; amit átélt, azt mások számára is élménnyé tudta formálni; amivel önmaga gazdagodott, az a tanár egyéniségén át mindig nagyobb körökben áramlott tovább, s nemzedékek indulásának felejt-

hetetlen energiaforrása volt. Nemcsak volt: meg is maradt annak könyveiben, hiszen őrá is áll az, amit a nyelv csodájáról írt: „*Él a nyelv, e csudálatos hangjelenség*”, mely „*él s tud a halottakról*”, bár „*por és hamu mind, kik egykoron beszéltek*”.

A tudós tanár tudománnyal tanított nem csupán annak művelésére, hanem a múlt – s ezáltal a jelen – szemléletére, a hagyomány tiszteletére is. „*Az emberiség – idézte a bölcsességet egy fiatal korában írt tanulmányában – kétféle emberekből áll: élőkből és holtakból; a holtak számosabbak.*” Hogy ennek az igazságnak és a belőle következő feladatoknak felismerése mennyire foglalkoztatta, azt egy, már egyetemi tanárként írt levele bizonyítja, amelyben ezt írja: „*Az ember sok minden elől szívesen és nem ok nélkül húzódik vissza, amit mások az ő kötelességének mondanak. Egy kötelességünk azonban eltagadhatatlan: továbbadni azt, amit szerencsésebb helyzetetésünkben másoktól kaptunk; az nem a mi személyes tulajdonunk. És hiába érzi az ember, hogy ő méltatlan letéteményese ilyen vagy olyan feladatnak: a rendeltetés felismerése adjon hozzá erkölcsi erőt. Egyik kezével minden jóra való ember valaki másét fogja a múltban, s érzi benne a biztatást; a másik kezét pedig kinyújtja, s várja, hogy általa a lánc tovább folytatódjék. Befogózni a múltba, de zsebre dugni a másik kezünket: azt jelentené, hogy cserbenhagytuk elődeinket, megcsaltuk a holtak reménységét. Nekem ez régi érzésem, s talán nem is csináltam volna soha semmit, ha a néhaiakra nem gondolnék.*” A múlt tehát olyan kincsekkel lát el, amelyekkel el kell számolnunk neki és a jövőnek egyaránt; olyan erőforrás, amely az energiák közvetítőjévé avat bennünket, egészen addig a napig, amikor majd bennünket is befogad. Ez a talentumpéldázat egyszerre szól a tudósnak, a tanárnak és a tanítványnak. A MAGYAR IRODALOM FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE című posztumusz könyv bevezetésében olvashatjuk: „*Aki irodalomtörténetet ír, alázattal ismerje fel, hogy ő van e kijelölt helyre állítva, s fogja fel erkölcsi nagyságát annak a viszonyoknak, melybe ő, a gyarló egyes ember, lépni készül lelki ősei nagy történelmi közösségével.*”

Horváth János a XVIII. század egy, ma már keveset emlegetett költőjével, Orczy Lőrincsel vallotta, hogy nem a tudomány, hanem a bölcsesség a végcél: irodalomszemléletével nevelt életfelfogásra és bölcsességre. Filológiát, a szó szeretetét művelte, saját egykori tanárainak példáját követve, a tanítást pedig történetiségében látva: tanítványaihoz már mint leendő tanárokhoz szólt, tisztelve bennük egyszermind a tudomány jövőbeli művelőit is.

Ahhoz, hogy egy személyiséget felidézhesünk, hogy azt a látszólag egyszerű, de voltaképpen hallatlanul nehéz, végső vonatkozásaiban pedig megválaszolhatatlan kérdést föltehesük, hogy ki volt ő, mindenekelőtt szükséges tudnunk azt, hogy honnan jött, hol volt otthona, hol és kik tanították, hogy jobban megérthessük őt magát. Kik voltak a tanár tanárai, kik voltak az irodalomtörténész mesterei: legelső kérdéseink közé tartoznak.

1878-ban született Margittán, Bihar megyében. Ma Románia, szokták a lexikonok megjegyezni. Margitta északra fekszik Nagyváradtól, Szent László, Vitéz János, Janus Pannonius, Pázmány Péter nagy hagyományú városától, nem messze Ady szülőföldjétől, az Érmelléktől. Az a Berettyó szeli át, amely az irodalomkritikus Horváth János egyik álnevéül szolgált, aki az 1910-es években Berettyó János aláírással is publikált. Margitta egyik irodalomtörténelmi érdekeségévé vált 1911 augusztusában Ady látogatása, amelyről a költő így emlékezett meg barátjának írt levelében: „*Bár maradtam volna Margittán, ahol olyan kedves, jó volt minden.*” Ebből az alkalomból született AZ ŐSZ SZERELMEI című verse is, amely A MENEKÜLŐ ÉLET című kötetben jelent meg.

Horváth János édesapja, Horváth József jegyző volt, aki az 1830-as évek második felében a szalontai algimnáziumban ismerte meg a másikat, a híressé vált bihari jegyzőt, akitől 1861-ben javaslatot kért arra, hogy mely könyveket vásároljanak a margittai olvasóegylet számára; Arany János teljesítette is ezt a kívánságot. A tanár és irodalomtörténész Horváth János a költő, a tanár és irodalomkritikus Arany János földije volt; szellemi földije is törekedett lenni.

Arra biztatta egyetemi hallgatóit, hogy őrizték meg szülőföldjük nyelvjárásának érdekességét és kiejtésének szépségét, mert, mint írta: „*Tudni való [...], hogy a jó, a helyes, a magyaros éjtés és hangidom sem csak egyetlenegyféle. Ott van a sokféle tájéjtés, meg az egyikkel sem egészen azonos, bár kissé hol az egyikhez, hol a másikhoz húzó köz-éjtés, az ún. irodalmi.*” Maga is izesen beszélte, mint azt tanítványai visszaemlékezéseiből megtudhatja az, aki őt már nem ismerhette személyesen. Tompa Józsefné Lovas Rózsa így írt erről: „*Hogy tudott beszélni! [...] Kiejtésében alig megfoghatóan ott bujkált szülőfaluja nyelvének jó íze is. Ez utánozhatatlan egyéni varázst adott előadásának.*” Eötvös-kollégiumbeli tanítványával, később közeli barátjával, a Zalából jött nyelvtudós Pais Dezsővel arról évdődött, hogy Bihar vagy Zala adott-e több nagy embert a magyarságnak, s arról, hogy valóban eperfa szerepel-e a CSALÁDI KÖR-ben, s nem inkább szederfa-e, mint azt Zalában mondják.

Horváth János otthon volt akkor, 1920-ban, mikor már őrizték az új országhatárt; családjával együtt szöknie kellett hazulról haza, Margittáról Budapestre, Debrecen felé. A határon leszállt a szekérről, s gyalog jött át, mondván, ha lőnek, ő legyen a cél.

Református vallású volt. A középkor irodalmáról tartott egyetemi órái alapján hallgatói közül többen katolikusként gondolták, abból kiindulva, hogy a kolostori irodalomról ennyi beleéléssel csak katolikus tanár beszélhet. Meglepetéssel tapasztalták, hogy a XVI. századi protestantizmusról szólva nem csökkent ez az empátia: a kiválasztott korszak és szöveg értelmezését nem határozta meg ilyen megfontolás. A REFORMÁCIÓ JEGYÉBEN című könyv első fejezete az örökölt és vállalt hagyomány hitbéli alapjait tisztázza, hogy jobban érthessük irodalmát, de ezt nem hirdette egyedüli igazságnak. Az *Unitárius Élet* című lapban erdélyi barátja, Gyallay Domokos fejezte ki örömet afölött, hogy ez a könyv „*tisztelettel vagy legalább tárgyilagossággal ismerteti, hogy a szentháromság híveinek sorából Európa-szerte miként válnak ki azok, akik a dogmákban nem tudnak megnyugodni, s azok felülvizsgálására egyesületeket, tudományos társaságokat alakítanak*”. Az *Új Emberben* pedig Rónay György emlékezett meg arról, hogy Horváth János a második világháború idején miként fogadta az egyetemi előadást megzavaró zsidóüldöző csoportot: mondatát befejezve fölállt, és így szólt a tanterembe tódulókhöz: „*»mit keresnek itt az urak?« A turulsapkások hirtelenében nem tudtak mit felelni. Néma csönd volt. »Hát akkor takarodjanak innét az urak!« – mondta [...], s ujját fölemelve az ajtó felé mutatott. Az »urak« összenéztek, majd szó nélkül eltakarodtak. Az ajtó becsukódott, folyt tovább az előadás. Ha jól emlékszem, Katona Józsefről*”.

Amikor az ötvenes évek elején javában tombolt egy másik ideológia, és A REFORMÁCIÓ JEGYÉBEN lektorai a gazdasági és társadalmi alapok megvilágítását hiányolták a műből, a kiadónak adott terjedelmes válaszban egyebek közt a következő mondatot találjuk: „*meggyőződésem, hogy irodalomtörténeti konstrukció megfelelhet a maga szerény szakmai céljának gazdaságtörténetből kiinduló levezetés nélkül is; és ha az »alap« mibenlétéről nem oktatom is ki (illetéktelenül!) olvasóimat, a »felépítmény«-ben talán tűrhetően elkalauzollhatom őket*”. Ez az 1952-ben megfogalmazott, akkor nagy merészségnek számító ellenvélemény nem akadályozta meg azt, hogy a könyv a következő évben (igaz, minimális példányszámban) megjelenhessék.

Hol tanult Horváth János? Otthon kezdte el iskoláit. A gyermekkorában megismert református énekek egyikét temetésekkor énekelték a diákok, s ennek nyomát később Arany költészetében, A BAJUSZ-ban ismerte fel az irodalomtörténész. Erről a szöveg-egyezésről számol be a Voinovich Gézának, a kritikai kiadás sajtó alá rendezőjének írt levél. Az énekszöveg így szól:

*„Nincs orvosság halál ellen
Patikában, vagy más helyen.
Széles mezőn, drága kertben
Oly fű nincsen,
Haláltól, amely megmentsen.”*

A BAJUSZ idevágó sorai:

*„De mi haszna! mindhiába!
Nincs orvosság patikába,
Széles mezőn, drága kertben,
Vagy más helyen,
Ami neki szórt neveljen!”*

Mint ebből a példából láthatjuk, a gyermekkori emlék és az Arany-textológia közös hagyomány meglétét bizonyítja. Hozzátehetjük: az énekszöveg a 406. számú dicséret egyik versszaka.

Horváth János a reáliskolát Debrecenben és Körömcébányán végezte. *„A tanári kar – írta – egy-két különcöt leszámítva, igen derék emberekből állt mind a két iskolában, s hasonló tapasztaltam később már magam is, mint tanár, két iskolában. Mondhatom, az akkori középiskolai tanárság minden tiszteletet és dicséretet megérdemel.”* Olyan hivatásról van szó, amely mára, tudjuk, veszélyesen sokat veszített megbecsültségéből; heroikus erőfeszítésre van szüksége annak, aki meg tudja őrizni a legjobb hagyományokhoz való hűséget.

Horváth János a századforduló pesti bölcsészkarán magyar–francia szakon tanult 1897 és 1901 között. Leckekönyve szerint a filozófiába Alexander Bernát vezette be, Békefi Remig pedig művelődéstörténeti előadásokat tartott. Heinrich Gusztáv (az *Egyetemes Philologiai Közlöny* egyik alapítója) *Bevezetés a német filológiába* címmel tartott előadást, Becker Fülöp Ágost az ófranciától a provençal, sőt a spanyol nyelven át nyelvészetet tanított, és – a XIX. század kivételével – az egész francia irodalmat előadta. Hegedüs Istvánnal Arisztotelész DE ARTE POETICÁ-ját olvasták, Ponori Thewrek Emil-lel (az *Egyetemes Philologiai Közlöny* másik alapítójával) Tacitus ANNALES-ét és Horatiust, Bánóczy Józseffel pedig Kantot elemezték. Négyesy László a retorikába, Pasteiner Gyula pedig a művészettörténetbe vezette be hallgatóit.

Magyar nyelvészetet Simonyi Zsigmond, finnugor nyelvészetet Szinnyei József adott elő: ez volt az alapozása Horváth János nyelvészeti, versmondattani cikkeinek és nyelvtudományi társaságbeli tagságának. Irodalmi és nyelvészeti érdeklődés elkülönülése ebben a korban még korántsem volt a túlzott specializálódás olyan magától értetődő jelensége, mint napjainkban.

A magyar irodalmat Beöthy Zsolt és Gyulai Pál adta elő. Beöthy esztétikai és irodalomtörténeti órákat tartott, Gyulai pedig az anyag egészének összefogására törekedett, s Széchenyi, Vörösmarty, Eötvös, Kemény és Arany műveit emelte ki a nagyszabású áttekintésekből.

Horváth János harmadéves korától az 1895-ben megalakult Eötvös József Kollégium tagja lehetett, amely 1911-ig a Csillag utca (ma Gönczy Pál utca) 2. számú épület-

ben működött, azután pedig a Ménesi úti új épületet foglalta el. Eredeti neve „Budapesti középiskolai tanárjelöltek bennlakó intézete” volt, s több mint egy fél századon át Magyarország legendásan kiváló intézményeként képezte a kollégistákat. A legjobb tanárok tanították a legjobb diákokat: Horváth János még hallgathatta Péterfy Jenő óráit.

Az 1901–1902. tanévet Párizsban töltötte az Eötvös-kollégium mintájául szolgáló École Normale Supérieure növendékeként. Az École-ban részt vett Brunetière, Lanson és Bédier óráin, a Sorbonne-on Lanson és Faguet-t, a Collège de France-ban Gaston Paris-t hallgatta: a korszak legnevezetesebb irodalomtörténészeit ismerte meg. Francia tárgyú írásai, amelyek ennek nyomán születtek, Flaubert-t és az új francia költészetet mutatták be. BÁRÓCZI SÁNDOR címen Gyulai Pálhoz írta szakdolgozatát, amelyet ő doktori értekezésként fogadott el és közölt a *Budapesti Szemlében*.

Gimnáziumi tanárként kezdte pályafutását. 1904-ben – a Trefort Utcai Gyakorló Főgimnáziumban Négyesy László mellett töltött év után – tanári oklevelet szerzett. 1904–1905-ben az V., 1905–1906-ban a II. kerületi állami főreáliskolában lett helyettes, majd két tanéven át ez utóbbiban rendes tanár. Az iskolák mai neve ismertebb: először a Markó utcai volt Berzsenyi, aztán a Toldy Ferenc Gimnáziumban tanított. A Gyakorló Főgimnázium évkönyvében a TOLDI tanításáról jelent meg elemzése, a II. kerületi főreáliskoláéban pedig, 1908-ban, IRODALMUNK FEJLŐDÉSÉNEK FŐ MOZZANATAI című tanulmánya, A MAGYAR IRODALOM FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE című egyetemi előadásának, majd könyvének előzménye.

Már ebben a korszakában megmutatkozott az az egység tanítás és tudomány között, amely egész pályáját jellemezte. „*A tanári pálya* – fogalmazta meg később KEZDŐ HALLGATÓIMHOZ című egyetemi előadásában – [...] *nemhogy kizárná, sőt egyenesen feltételezi azt az eszményi tudós készséget, melyre eredeti hivatása szerint nevel az egyetem.*” Tudós tanár: ez volt az az ideál és az a cél, amelyet követett, s amelyet tanítványai elé állított.

Zsoldos László, akinek 1905–1906-ban Horváth János a mai Toldyban volt tanára, s aki a tanári notesz szerint az akkori II. osztály egyik legjobb diákja volt, fél századdal később, 1956-ban, iskolájára emlékezett vissza, amikor levélben gratulált egykori tanárának a TANULMÁNYOK című könyv megjelenéséhez: „*Mondhatom, hogy a büszkeségnek és az örömmek valami sajátságos, ki nem fejezhető keveréke »dagasztotta keblemet«: íme, ez a nagyszerű ember, dr. Horváth János volt egykor az én osztályfőnököm a Budai Reálban, kb. 50 évvel ezelőtt.*”

Horváth János 1903-tól, teljes állásban pedig 1908-tól 1923-ig tanított az Eötvös József Kollégiumban magyar irodalmat és francia nyelvet és irodalmat. Tanítványai közül életre szóló barátja lett Pais Dezső, Kodály Zoltán, Szekfű Gyula és Eckhardt Sándor; óráit hallgatta többek között Szabó Dezső, Szabó Miklós, Kuncz Aladár, Moravcsik Gyula, Bárczi Géza, Gyergyai Albert, Hankiss János, Zsirai Miklós, Barta János és Keresztury Dezső.

1911-ben, a Ménesi úti új épület átadásakor Eötvös Loránd, a kollégium kurátora, ezt mondta beszédében: „*Tanulók otthonában vagyunk, olyan derék ifjak lakóhelyén, kik egyetemünkön gyűjtik tudományukat, és pedig nem csupán a tudományra szomjazóknak önzésével, hanem azon magas és önfeláldozó célra irányított törekvéssel, hogy majdan maguk is tanítva széles körökben terjeszthessék a tudásra alapított műveltséget.*” Így is történt: a volt kollégisták gimnáziumi és egyetemi tanárként, igazgatóként, tanszékvezetőként és akadémikus-

ként adták tovább azt, amit kaptak, s a XX. századi magyar kultúra nem lenne elképzelhető az ő munkásságuk nélkül.

A tanáriideált Bartoniek Géza, a kollégium első igazgatója rajzolta meg: „*Csak az méltó az ifjúság vezetésére, aki feddhetetlen életével mintájául szolgálhat. És sikerrel csak az taníthat, aki teljesen ura tárgyának, [...] És nem feledik egy pillanatra sem, hogy az az idő, melyet a tanítási órán eltöltenek, nem egyszerűen az órarend parancsára adott óra, hanem tanítványaik életének egy része. Ennek minden pillanata drága.*”

A kollégiumi tanítás módszertana a kitűzött célt szolgálta. Horváth János megfogalmazásában: „*alapelve az, hogy tanáraik egyénenkénti útmutatása és ellenőrzése mellett a növendékek lehetőleg önjelőlől dolgozzák fel szaktárgyaik anyagát*”. A kollégisták – elismerésük és tiszteletük kifejezéséeként – úrnak szólították legkiválóbbnak tartott tanáraikat. A „*»Horváth úr«-ként való emlegetés [...] – írta Martinkó András – a Kollégium közöskége által adományozott legmagasabb cím volt [...]. A Kollégium tíz-tizenkét tanára közül alig több, mint négy-öt volt »úr«: pl. B. G. úr [Bartoniek Géza], utóda: Gombocz úr, Szekfü úr, Kodály úr, aztán Szegő úr [ti. Gyergyai Albert], aki mellett Eckhardt Sándor, az egyetemi tanár csak éppen az én időmben kezdett »Eckhardt úr« lenni*”.

Horváth János kollégiumi noteszei a tanítványok névsorát és feladatait tartalmazzák, s – mintegy háromszáz tételben – az irodalomtörténet kidolgozandó feladatait, amelyek jórészt ma is időszerűek. Az Eötvös-kollégium olyan szakmai felkészülést biztosított nemcsak a diákok, hanem a tanárok számára, amely lehetővé tette a magyar irodalomtörténet tanulmányozását a kezdetektől egészen a *Nyugat* indulásáig. 1909-ben jelent meg az ADY S A LEGÚJABB MAGYAR LYRA című tanulmány, amely a költővel kötött barátság kezdetének tekinthető, ennek egyik megnyilatkozása volt Adynak a kollégiumban tett látogatása.

Horváth János 1911-ben Baros Gyulával és Pintér Jenővel részt vett a Magyar Irodalomtörténeti Társaság megalapításában, amelynek titkára lett; egyik céljuk ezzel a középiskolai tanárságnak a tudományos életbe való szervezett bevonása volt.

Mint számos kollégista, ő is részt vett az I. világháborúban. 1914 és 1917 között három évet töltött a szerbiai és a galíciai fronton, ahol, ha pihenhett, Rabelais-t és Montaigne-t olvasta a lövészárkokban. Bartoniek Géza közbenjárására szerelték le, és hivatalos paranccsal a kollégiumba vonultatták be. Mikor ezt megtudta, első reakciója ez volt: „Hát mi lesz most már az én embereimmel?” Századát pedig, amelynek parancsnoka volt, az Isonzóhoz vezényelték.

Az Eötvös-kollégiumi időszak legterjedelmesebb műve PETŐFI SÁNDOR költészetét mutatja be. Másik szintézise, A MAGYAR IRODALOM FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE nagyrészt kész volt, amikor 1923-ban, már mint az Akadémia levelező tagját, egyetemi tanárrá nevezték ki.

Fontosnak tartotta azt, hogy az egyetemen tanárelődeiről és az előadás különböző, már megtapasztalt típusairól, a tanítás hagyományairól is szóljon. Gyulai Pál életművéről tartott előadásainak egyikében a következőket mondta: „*Tanítványai közé tartoztam én is az egyetemen, tanári tevékenységét ismerem, s meg tudom ismertetni hallgatóimmal is. Akit életében jól ismertünk, azt mindenestre helyesebben tudjuk látni és felfogni, mint akit csak műveiből ismerhetünk meg, s hűvebben és teljesebben azoknál, akik őt sohasem látták. Kötelesség is tehát, hogy akik ily kedvezőbb helyzetben vagyunk, tovább plántáljuk az élő valóság hű emlékeit s tanúságot tegyünk arról a mély benyomásról, melyet lelkünkre gyakorolt.*”

Horváth János 1923 őszétől egészen 1948-ig, nyugdíjba menetelég „nagy” (hetenként háromórás) és „kis” (egyórás) előadást tartott, s emellett irodalomtörténeti ga-

korlatokat és szemináriumokat vezetett; ezt a harmincas évek közepétől a fiatalabb kollégák prozemináriumainak rendszere egészítette ki.

Első „nagy”, négy éven át tartó előadásának címe A MAGYAR IRODALOM FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE volt. Ugyane címen 1926–27-ben A MAGYAR IRODALMI NÉPIESSÉG FALUDITÓL PETŐFIIG anyaga hangzott el: a monográfia a FEJLŐDÉSTÖRTÉNET utolsó fejezetéből nőtt ki. Mint „kis” előadás, ezt követte 1927–28-ban a már említett GYULAI PÁL, majd két tanéven át A NEMZETI KLASSZICIZMUS IRODALMI ÍZLÉSE és A NEMZETI KLASSZICIZMUS IRODALOMSZEMLÉLETE, illetőleg a KLASSZIKUSAINK IRODALMI ESZMÉI. Ezt 1933-ban az ÚJABB MAGYAR LÍRIKUSOK zárta: Vargha Gyuláról, Reviczkyről, Komjáthyról és Adyról.

Az első egyetemi évtized tehát a kezdetektől a *Nyugatig* terjedő nagy ívet rajzolta meg, amellyel párhuzamosan elhangzottak még az Amade, Orczy és Faludi költészetét, a középkori magyar verses irodalmat, a BÁNK BÁN-t, a CSONGOR ÉS TÜNDE-t s 1927–28-tól kezdve a középkort, majd a XVI. századot tanulmányozó előadások is, amelyek korszakmonográfiákként jelentek meg, A MAGYAR IRODALMI MŰVELTSÉG KEZDETEI, A MAGYAR IRODALMI MŰVELTSÉG MEGOSZLÁSA és A REFORMÁCIÓ JEGYÉBEN címmel. A harmincas évek közepétől a „nagy” előadás két korszak, a XVI. és a XIX. század irodalomtörténetével és a verstan kérdéseivel foglalkozott, a kisebb előadás anyagából a JELES MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNESEK című kollégiumot, Vörösmarty, Petőfit és a magyar romantikus dráma elemzését említjük meg.

Horváth János az előadások szövegét tette közzé nyomtatásban, pontosabban: először megírta, majd előadta könyveinek kéziratát. Mint láttuk, a kezdetektől Adyig tekintette át az irodalom történetét; verstani művei és a MAGYAR VERSEK KÖNYVE című antológiája az 1940-es évekig kísérték a magyar költészetet. Gazdag hagyatékában fennmaradt egy korai tanulmánya Babits első versesköteteiről; tudjuk, hogy József Attila is hallgatta őt, aki a kollokviumon jelest kapott, felelet nélkül, két verse minősítéseként. Horváth János egyetemi noteszei bizonyítják, hogy mennyien kollokváltak nála: naponta harminc, nemritkán ötven név is szerepel.

1948-ban ment nyugdíjba. Hivatalos programokra akkortól már nem járt el, az Akadémiára sem, amelynek 1931 óta rendes tagja volt, nem ment el a Kossuth-díj kiosztására sem, amelyet 1948-ban kapott; otthona viszont nyitva állt az őt meglátogató barátok, tanítványok és ismerősök előtt. Néhány legközelebbi barátjával egészen 1956-ig hetenként egy vendéglőben találkozott. Hetvenéves korában jelent meg a MAGYAR SZÁZADOK című emlékkönyv, amelyet tanítványai készítettek az ő tiszteletére.

Fő elfoglaltságaként egyetemi előadásait rendezte sajtó alá: ebben az időszakban jelentek meg verstani könyvei, A REFORMÁCIÓ JEGYÉBEN, KISFALUDY KÁROLY ÉS ÍRÓBARÁTAI, a TANULMÁNYOK, utoljára pedig, 1960-ban, a BERZSENYI ÉS ÍRÓBARÁTAI. Utolsó napjáig dolgozott: olvasott, levelezett, figyelemmel kísérte a szaktudomány állását, és följegyezte a napi eseményeket.

1961-ben halt meg. Az eltelt harmincöt év bizonyítja, hogy Kodály Zoltánnak volt igaza, aki azóta már mellette fekszik a Farkasréti temetőben: „*munkáját igazán még csak ezután fogják megbecsülni*”. Teendőinket pedig Barta János határozta meg, amikor Horváth János születésének 100. évfordulóján felavatta az emléktáblát a Bocskai úti házban: „*A mi feladatunk tanúságot tenni arról, és továbbadni azt, ami már csak emlék – és hirdetni azt az örökséget, amely maradandó.*”

(A Veres Pálné Gimnázium Volt Iskolatársainak Szövetségében elhangzott előadás szövege.)

HORVÁTH JÁNOS ÉS SCHÖPFLIN ALADÁR LEVELEZÉSE

Közzéteszi Korompay H. János

Az Eötvös-kollégium tanára és a *Vasárnapi Újság* szerkesztője az 1911-ben megalakult Magyar Irodalomtörténeti Társaságban ismerhették meg egymást. Barátságuk elsősorban azért mondható nevezetesen, mert az akkori irodalmi élet fő törésvonalát tudta áthidalni: Horváth János 1909 végén jelentette meg *ADY S A LEG-ÚJABB MAGYAR LYRA* című könyvét, s konzervatív folyóiratokban jellemezte és bírálta az új irodalmat; Schöpflin Aladár 1908-tól rendszeresen publikált a *Nyugatban*. Nagyra becsülték egymás munkásságát, s mint az levelezésükből kiderül, Schöpflin 1917 végén, 1918 elején szerette volna megnyerni barátját a *Nyugat* számára. Horváth János azonban nem fogadta el ezt a lehetőséget: az 1923-ban megindult *Napkelet* szerkesztésében vett részt, s a folyóirat kritikai rovatának vezetője lett.

Az a hét levél, amely hagyatékukban fennmaradt, fontos üzenetet közvetít a mai olvasó számára. Egyrészt azt tudatosítja, hogy az irodalomtörténeti irányzatok szerinti tagolás önkényes lehet, ha

nem tárja fel az egyéniség és az irány viszonyát, a személyiség erejét és önállóságra törekvését, aki nemcsak a másik tábornak, hanem szövetségeseinek is állandó vitapartnerre; másrészt arra példa, hogy az igazi vita kölcsönös jóindulatra és tiszteletre épül, s nem arra a címkére, amelyet olyan könnyen lehet a másakra ragasztani.

Schöpflin Aladár három levele 1917-ből és 1918-ból való. Két évvel halála után, 1952-ben az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárába került négy olyan, Horváth Jánostól származó levél, amely egyrészt az előzményekre (1913), másrészt a barátság folytonosságára (1932, 1937) világít rá. Schöpflin 1917 végi és Horváth János 1932-ből való leveléből jórészt kikövetkeztethető az elveszett vagy lappangó válaszlevelek tartalma. Szövegüket – az idegen szavak kivételével – a mai helyesírás szerint közöljük; a megértéshez szükséges adatok jegyzetben találhatóak.

Korompay H. János

Nagyságos Schöpflin Aladár író úrnak
Budapest, IX., Ráday u. 59.

Igen tisztelt Uram!

Van szerencsém értesíteni, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Önt e hó 1-jén tartott közgyűlésén választmányi taggá választotta meg. Kérem, fogadja szívesen ez egyszerű híradást, s ajándékozza meg Társaságunkat állandó, buzgó érdeklődésével.

Maradtam igaz nagyrabecsüléssel

Budapest (I., Ménesi út 11.), 1913. márc. 3.

tisztelő híve
Horváth János
a M. I. T. titkára

Nagyságos Horváth János tanár úrnak
Budapest, I., Ménesi út
Eötvös-kollégium¹

Budapest, 1917. XI. 26.

Kedves Barátom,

könyvemről annyi számárságot és ürességet írtak barátaim és ellenségeim egyaránt: a róla szóló cikkeken úgyszólván kivétel nélkül annyira érzett a pró vagy kontra animozitás kapcaíze, hogy valóságos lelki üdülés és vigasztalás volt a te okos és becsületes cikketed olvasni a *Philologiai Közönyben*.² Köszönöm neked ezt az örömet, de engedjed meg együttal, hogy néhány kemény dolgot mondjak neked.

Mindazok között, akik ma nálunk nem a zsurnaliszta, hanem a tudós fegyverzetével kritikát úznek, nézetem szerint te vagy az egyetlen erre igazán jogosult, mert csak tebenned vannak meg az erre való kvalitások: írói tehetség, pregnáns és erkölcsileg független egyéniség és az ítéletnek élessége. Miért mégis, hogy téged hallani legritkábban? Mondhatom, mindig felháborodom, mikor azt a sok zagyaságot olvasom, amit mások olyan folyóiratokba írnak, amelyek bizonyára te számodra is nyitva állnának, amikor akarod? Miért mindig *rr.*³ és csak három évben egyszer *th.s.*?⁴ Miért engedted át a tért az üresfejúeknek, az ügyeskedőknek, a gyanús függetlenségűeknek: a kabátfeladás révén íróvá váltaknak? Miért nem ragadod magadhoz a fiatalabb tanárnemzedék fölötti szellemi vezetést irodalmunkban: miért engedted, hogy az a lát-szat keletkezzék, mintha ez a vezetés olyanok kezében volna, akiknek erre sem morális, sem szellemi jogcímük nincs? Hol vannak essayid irodalmunk nagyjairól? Hol vannak kritikai cikkeid a mai irodalomról? Egy évben egy-két kis cikket írni, az csak éppen arra jó, hogy jelezd, hogy vagy, és tudnál valamit csinálni, amit nem csinálsz meg. Szememre veted, hogy nem polemizálok – de hát kivel polemizáljak? Hol az az ellenfél, akinek gondolatai vannak, mert hiszen mással polemizálni csak nem érdemes? Cs. E. vagy K. [?] L. urakkal polemizálni – mondd, izléses és ésszel élő embernek való ez? És mondd, maradhat az, hogy ezek jelentik a magyar tanárság mondanivalóját a magyar irodalomról? Mért nem aktiváltatod magadat? Mért maradsz állandóan a tartalékban? Nem érzed, hogy mulasztást követsz el: amelyért felelősséggel tartozol? Éppen ma súlyos felelősséget vesz a vállára mindenki, akinek tehetsége van, és nem fejt ki olyan terjedelemben és nyomatékkal.

Tudom, hogy háborúban voltál, és talán még nem tértél magadhoz eléggé.⁵ De én már a háború előtt is haragudtam rád szótlanságodért.⁶ Most végre meg kell szólalnod, nem évenként egyszer, hanem rendszeresen és következetesen: ahogy hivatva vagy: képviselned kell a magyar kritika komolyabb és súlyosabb fegyverzetű szárnyát, a sub specie aeternitatis szempontját a kritikában: amelyet az aktuális irodalmi életben benne élő író nem érvényesíthet kellően. Bizonyára akarod te is a magyar kritika föltámasztását halottaiból – mért nem mondd ki újra meg újra azt a varázsszót, amelyet csak te tudsz társaid közül?

Jobb szerettem volna mindezt szóval elmondani neked, de mikor két különböző szférában élünk, úgyszólván sohasem találkozunk: két szomszédos budai hegyen lakva (te a Gellérthegyen, én a Várhegyen) messzebb lakunk egymástól, mintha két különböző városban élnénk!

Szívesen üdvözöl igaz híved

Schöpflin Aladár

Nagyságos dr. Horváth János úrnak
Budapest, I., Ménesi út
Eötvös-kollégium

Budapest, 1917. XII. 3.

Kedves Barátom,

szíves levedre volna néhány megjegyzésem, amelyet nem szívesen hallgatok el. Mivel nem sok reményem van rá, hogy hamarjában személyesen mondhassam el, enged meg, hogy ezzel a levéllel untassalak.

Először is az „altruizmus”. Én meglehetősen hűvösen ítélek a magam munkájáról. Tudom, mik a hiányai, s tudom, mi származik ezek közül tehetségem korlátaiból, mi azokból a körülményekből, amelyek között dolgozom; de nem kívánhatom, hogy ebben mások is éppoly pontosan differenciáljanak, mint én. A kritikát pedig tűröm, éppúgy, ahogy alkalmazom is másokkal szemben. Ezt a kritikusi morálhoz tartozónak érzem.

A te megjegyzéseid nagy örömet szereztek nekem, elsősorban mert megértés és becsületes őszinteség sugallta őket, s amit cikked első részében mondasz, az nagyjában megfelel a magam ítéletének könyvemről. Bíráló megjegyzéseid egy részének igazságát elismerem, másokról felvenném veled a vitát: de ez, ugye, elvi dolog, s ilyenféle nézeteltérés nem lehet oka józan eszű embereknek másnak, mint megbecsülésnek.

Amikor velem szemben a kritikai értékelés igazát véded, úgy hiszem, olyat védesz, amit én nem támadtam, legalábbis nem úgy. Előszavam vezetett félre, mint másokat is, s beismerem, ez az előszó nincs szerencsésen fogalmazva, kapukat nyit a félreértéseknek. Én nem per absolutum az értékelés ellen szólok, hiszen enélkül nincs kritika, ha nem akarnám is, értékelnem kellene: de az értékelésnek azon módjai ellen, melyek nálunk divatosak: érvényét veszített tradíciókból vagy merő önkényből, egy-egy ember egyéni ízléséből vett kategóriák szerinti „mérciskélése” ellen az írónak és művésnek, az ellen, hogy minden számár a maga közepszerűségét, elfogultságát és szolgálalkúságát szabhassa művészi törvénnyé. A megértésen át való értékelés az én kritikai ideálmom: a megértés legbiztosabb útjainak azokat tartom, amelyek a pszichológián és a szociális tényezők ismeretén keresztül vezetnek. Nem hiszem, hogy az én cikkeimben ne volna ilyen értelmű értékelés, én azt érzem, hogy pl. Vajda vagy Mikszáth értékéről való fogalmaim is benne vannak róluk szóló cikkeimben.

Különben is én arcképeket igyekeztem festeni, hol részletesen, hol silhouette-szerűen, tehát nekem az arcvonások minémúsége volt fontosabb, nem az érték mérők. Az értéknek az ilyen műben inkább kimondatlanul kell benne lennie, mint ahogy egy arcon rajta van, hogy ostoba arc-e vagy nem, gonosz-e vagy jó, anélkül, hogy rá volna írva, sőt anélkül, hogy a festő ezt akarta volna kifejezni. Mindig az íróról beszélek inkább, mint művéről, mert írás közben az arc érdekelt. S nem hiszem, hogy a portraitműfajról való fogalmam: amely ebben vezetett, téves volna. Az olvasónak úgy kell az ilyet olvasni, hogy portrait-nek van írva, s nem szabad olyan követelményeket belevinni, amelyek nem az író szándékából folynak. Nekem, ha olvasok valamit, mindig az az első kérdés, mi volt az író szándéka: mennyiben érte el – a művet belülről, önmagából lehet helyesen megítélni, nem az én olvasói praekonceptióim vagy elfogultságaim szerint. A legtöbb kritikus szerintem ebben hibázza el a dolgát.

A legtöbben az új irodalomról szóló cikkemet értették félre. Ez a cikk a *Huszádik Századnak* készült, s már csak ennél fogva is tudatosan a szociológiai szempont kizárólagosságának szándékával. Távol állott tőlem Ady kimerítő méltatása: én csak szo-

ciológiai reflektorral akartam rávilágítani. Másrészt ez a cikk akkor íródott, mikor Ady még a *Vér és arany* és a *Szeretném, ha szeretnének* Adyja volt: már csak azért sem lehet a kép *ma* teljes érvényű.

Végül: Vajdának *csakugyan* a „*Múlt ifjúság tündértaván*” stb. a legszebb sora: akárki mit mond is.

Ami pedig téged illet, fejtegetésedet értem. Azt a helyzetet, amelyben vagy, ismerem átélésből. Így voltam én is fiatal koromban: ez volt az oka, hogy csak jóval harmincadik évemen túl tudtam föllépni mint író. Addig némaságra voltam kárhoztatva: a némaság, amint tudod, butít, és erkölcsileg zülleszt. Ennek köszönhetem képzettségem hiányait és sok más hibámat. Akkor, a végső elkedvetlenedés idejében a *Nyugat* megindulása rántott ki a mocsárból. Habozva álltam be oda, ugyanazok a skrupulusaim voltak, mint neked, de beálltam, mert meg kellett ragadnom a szóhoz jutás egyetlen lehetőségét. Itt legalább tisztelték a független véleményemet, s közel kerülhettem néhány emberhez, akiket írói tehetségükkel és emberi tulajdonságaiknál fogva szeretek. Ezért a *Nyugat*nak, anélkül, hogy mindenben azonosítanám magamat vele, ragaszkodással tartozom. S akármilyen a *Nyugat*, tisztább és tisztességesebb ott az irodalmi levegő, mint a hivatalos irodalom bármely organumában. Ezt mondhatom, mert ismerem mind a kettőt, s mindennap látom, hol lakik a gyávaság, elfogultság, megalkuvás és irigység, hol becsülik meg a tehetséget, s hol néznek rá ellenséges szemmel.

Te tiszteletre méltó okoknál fogva nem teheted meg a lépést a *Nyugat* felé, ahol valamikor – úgy tudom – kínálkozott számodra tér a munkára. Nem vagy sehol, sem az egyik, sem a másik pártban, ami szép volna, ha függetlenséget jelentene, de bizony inkább baj, mert tehetetlenséget jelent. A hivatalos urak jól értenek a légszivattyú kezeléséhez: amint ezt egykor Szekfű Gyulának írtam: lám, téged is szépen odatettek az üvegharang alá, s nem bántanak, csak kiszívják a levegőt körülötted. Még küzdeni sem tudsz ellenük, nincs fegyvered. Bezárkózol a megvetés és dac tour d’ivoire-jába, és pompás tehetséged kárba veszésnek van kitéve. Sokan vannak így, s nem a legutolsók. Hogy nem tudnak egyesülni – mégis az emberekben kell a hibának lenni. Csak keresztény emberek tűrhetik ilyen némán az ilyen méltatlanságot, zsidók kiverékszik a maguk igazát. A magyar faj történelmi átká, a tunya lemondás van bennetek, vagy csak még nem jött el az időtök?

Sokat gondolkoztam már ezen, s nem jutottam eredményre. Mért nem tudtok ti organumot teremteni magatoknak, vagy valamely organumhoz csatlakozni: ahol kellő helyet tudnátok biztosítani magatoknak? Ezen [?] időben hallottam valami ilyen tervekéről – nem gondolsz-e arra, hogy ezt meg kellene valósítanod? Most persze nem lehet, de csak vége lesz a háborúnak?

Egyáltalán: leveledből látom, hogy helyzetedet nyomasztónak érzed – hát nem volna mód változtatni rajta?

Szívből üdvözlök igaz barátod

Schöpflin Aladár

Nagyságos dr. Horváth János tanár úrnak
Budapest, I., Ménesi út
Eötvös-kollégium

Budapest, 1918. I. 26.

Kedves barátom,

engedd meg, hogy minapi levélváltásunk kapcsán közöljem veled egy ötletemet. Kizárt dolog volna részedről, hogy a *Nyugat*ba írjál? Természetesen tökéletes függetlenséged és gondolatszabadságod fenntartásával – akárki akármit mond is, ez a *Nyugat*nál megvan, és számodra különösen megvolna. Ami a fogadtatást illeti, puhatolóztam ebben az irányban, s örömmel tapasztaltam, hogy a készség a *Nyugat* körének összes tagjai részéről megvan: szívesen látnák, ha közénk állnál.

Ha a dolgot megvitathatónak tartanád, talán fölkereshetnél valamelyik nap a Central kávéházban estefelé 6-7 óra közt.

Szívesen üdvözöl igaz híved

Schöpflin Aladár

Budapest, 1932. VI. 2.

Kedves Barátom!

Tökéletesen igazad van. *Arról* illő lett volna néhány nyomatékos szóval megemlékezni.⁷ S ha tudom, hogy a *Vas. Újs.*-ban az ő kritikusi munkássága oly folytonos és a verses műveket illetőleg oly hézagtalan volt, mint szíves közlésed mutatja, okvetlen módját ejtettem volna, hogy alkalmas helyen ezt is szóba hozzam – bár, amint látod, még műfordításairól is csak egy zárójeles mondatban emlékezhettem meg.

Az *egész* igazságról csak a Te szíves soraid világosítottak fel. Mindent nem, de majdnem mindent elolvastam, amit róla írtak: nem emlékszem azonban, hogy a Te közlésedhez hasonló értesítést olvastam volna valahol. Sőt erre nézve családja tagjaitól sem kaptam utalást. Olvastam egyebek között, amit a *Vas. Újs.* írt róla 1901-ben, tehát éppen akkor, amikor a Statiszt. Hivatal igazgatójává kineveztetvén, leveled szerint megvált addigi állandó kritikusi szerepétől: de abban sem volt egy szónyi célzás sem az ő munkatársi viszonyára.

Kétségtelen, hogy ezt az egész dolgot Te tudod legjobban, sőt – úgy látszik – egyedül Te tudod. Kétségtelen az is, hogy ez nevezetesebb dolog, semhogy keresztet vehetnénk rá. Meg kell tehát írnod legalább magát a tényt (ha ugyan eddig valahol meg nem írtad). Bármelyik szakfolyóirat örömmel fogadná (pl. a Pintér-féle *Irodalomtörténet*).

Dissertációnak azonban nehezen merném kiadni – sok sajnós tapasztalatom után. Ilyenfajta témához nagyobb érettség, tájékozottság és önállóság kell, mint amennyivel a mi doktorandusaink átlaga rendelkezik. Persze örülnék neki, ha valamelyik meg tudná csinálni. Rég ajánlgtam már témaként magát a *Vas. Újs.*-ot (egy szép monografia lebeg a szemem előtt), de nemigen mernek beleharapni. Ha úgy volna nálunk is, mint a franciáknál, hogy 40–50 éves bácsik jelentkeznek doktori vizsgára, minden másképp volna!

De hagyján!

Köszönöm, hogy ily nevezetes dologban felvilágosítottál, s köszönöm emlékbeszédemet illető szíves szavaidat.

Még egyet! Császár Elemér kollégám nemrég íratott Vargha Gyuláról egy tanítványaival disszertációt (Szabó Gizella: V. Gy. élete és irodalmi munkássága) – V. Gy. kritikai munkásságáról abból sem okultam jobban, mint egyéb tanulmányokból. (Elég gyenge kis mű különben!)

Szíves üdvözlettel

szerető barátod
Horváth János

[Pecsét: Budapest, 937. máj. 31.]

Nagyságos Schöpflin Aladár szerkesztő úrnak
Budapest, I., Attila u. 39.

Kedves Barátom! Fogadd hálás köszönetemet kitűnő munkád szíves megküldéséért.⁸ Nagy érdeklődéssel olvasom, rábízva magamat kalauzolásodra. Látom, hogy rólam is meg-megemlékezel.⁹ Köszönöm ebbeli figyelmedet, bár az irodalmi életben csakugyan egészen jelentéktelen szerepet játszottam.

Szíves baráti üdvözlettel

igaz híved
Horváth János

Budapest, 1937. X. 9.

Kedves Barátom!

Szekfű vállalja a jelölést. Azt azonban kiköti, hogy ne a Pekár helyére válasszák meg, mert Pekárról emlékbeszédet mondani nem hajlandó.¹⁰

Üdvözöl
Horváth János

Jegyzetek

1. Mindhárom Schöpflin Aladár írta levél fej-
léces borítékban (VASÁRNAPI ÚJSÁG SZER-
KESZTŐSÉGE. Telefon 140-18. Budapest,
IV. Vármege-utca 11. sz.) és papíron (VA-
SÁRNAPI ÚJSÁG SZERKESZTŐSÉGE. 64-ik
évfolyam.) található.

2. SCHÖPFLIN ALADÁR: MAGYAR ÍRÓK. IRODAL-
MI ARCKÉPEK ÉS TOLLRAJZOK. A *Nyugat* folyó-
irat kiadása. *Egyetemes Philologiai Közöny*,
1917. 642–646.

3. Császár Elemér szignója.

4. Horváth János szignója.

5. Horváth János 1914 és 1917 között három
évet töltött a szerbiai és a galíciai fronton.

6. Schöpflin Aladár nem tudhatott arról,
hogy Horváth János a világháború előtt pub-
likálta volna KÉT KORSZAK HATÁRÁN című ta-
nulmánykötetét. Erről így emlékezik meg
1920. november 12-én Szekfű Gyulának írt
levelében: „*Tán 1913-ban akart tőlem az Élet so-
rozat egy kötet kritikát stb. kiadni: KÉT KORSZAK
HATÁRÁN. Ebben jöttek volna a Nyugatról, Adyról
és a hozzátartozókról addig megjelent cikkeim, Ba-
bitsról, Ignotusról kézirataim; meg egypár más
(Komjáthy Jenő, Ambrus Z.). El volt fogadva. De
aztán alkudozni kezdtek: hogy kellene bele egypár
katolikusról is cikk (Sik Sándorról). Erre az egészet
visszatettem.*” L. Horváth János: KIADATLAN

ÍRÁSOK A KÉT KORSZAK HATÁRÁN CÍMŰ KÖTETBŐL. *Literatura*, 1993. 3–23.

7. Horváth János VARGHA GYULA EMLÉKEZETE című előadásáról van szó, amely a *Budapesti Szemlében* jelent meg (1932. 225. kötet, 365–402.). Önállóan: VARGHA GYULA TISZTELETI TAG, MÁSODELNÖK EMLÉKEZETE. Bp., 1932.

8. A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE A XX. SZÁZADBAN. Grill Károly könyvkiadó vállalata kiadása. Budapest, 1937. A dedikáció szövege: „Horváth Jánosnak szíves barátsággal Schöpflin Aladár.”

9. „Jellemző az ellenkezések szellemére, az egész irodalmi levegőre Horváth János esete. Ő volt az egyetlen, aki 1910-ben ADY ÉS AZ ÚJ [s a legújabb] MAGYAR LYRA című külön kis könyvben kiadott tanulmányában konzervatív szempontból, de a tények ismeretével és tárgyilagosan írt Adyról. A Budapesti Szemlében elismeréssel bírálta néhány, a Nyugat köréből való író novellás könyvét. Megpróbálta valódi kritikai szempontból értékelni az egész irodalmi mozgalmat egy a Magyar Figyelőben írt tanulmányában, keresve elvi alapjait, azokat az esztétikai és stíluskapcsolatokat, melyek a mozgalom különböző tagjait összekötik, s vizsgálódása eredményét a »stíli-romantika« fogalmában foglalta össze. Irodalmi színvonalú fejtegetését ugyane folyóirat következő számában maga Tisza István intette le egy Rusticus aláírástú kis cikkben azzal, hogy az egész mozgalom nem érdemli meg, hogy komolyan beszéljenek róla. Horváth aztán már – mint később megírta – nem kapott teret kritikai írásai elhelyezésére, s máskülönben is elkedvetlenülítették. A Nyugat e könyv írójának közvetítésével felajánlotta neki hasábjait azzal, hogy írhat szabadon, legfeljebb vitába szállunk vele – ez elől azonban kitért. Sikerült kikapcsolni az egyetlen kritikust, aki valóban írói kritikát volt hajlandó művelni, nagy kárára az irodalomnak, magának az új mozgalomnak is, amelynek csak hasznára vált volna a színvonalon álló konzervatív kritika.” (132.)

„Voltak-e olyan poétikai vagy stilisztikai elvek, melyek valamennyiükre nézve közösek és jellem-

zők? Ezt a kérdést az egyetlen irodalmi szempontból élő konzervatív kritikus, Horváth János vetette fel, s kísérletet tett ilyen közös stíluselv megfogalmazására a »stíli-romantika« szóval. Ennek érvényességéről és kifejező voltáról lehet vitatkozni.” (144–145.)

A konzervatív kritika mulasztásait „nagyon pregnánsan állapította meg a mai magyar irodalomtudomány legkiválóbb egyetemi művelője, Horváth János ARANYTÓL ADYIG című külön kis füzetben megjelent tanulmányában”. (148.)

„1923-ban Tormay Cecile megindította a Napkeletet, mely előbb kéthetenként, az utóbbi években havonként jelenik meg. Tormay Cecile, amíg élt, mint főszerkesztő irányította, a szerkesztés részletmunkáját előbb Horváth János, utóbb Hartmann János, Németh Antal végezte, legújabban Kállay Miklós végzi.” (267.)

„1923-ban kapott katedrát a budapesti egyetemen Horváth János, aki az ügynövezett szellemtudományi módszert honosította meg, éles elhatároló elmével megvédve magát e módszer túlzásaitól. Irodalomtörténeti munkáiban, különösen még be nem fejezett összefoglaló irodalomtörténetében az eddigieknél magasabb színvonalú szintézisig jutott el, egyes részletkérdésekre vonatkozó tanulmányaiban súlyos új szempontokra figyelmeztetett, általában odaállította a »szempontot« az adatkutató és közlés mellé. A magyar irodalmi népiességre és a magyar ritmusra vonatkozó tanulmányaival irodalmunk fontos kérdéseit helyezte új megvilágításba. Tanítása nyomán az ifjabb tanári nemzedék magasabb rendű irodalomszemléletre emelkedett. Az újabb és legújabb irodalom iránti érdeklődése segített áthidalni azt a szakadékot, mely a régi iskolai irodalomtanítás és az élő irodalom között hasadt – ennek máris mutatkoznak eredményei.” (271.)

10. Szekfű Gyula 1925-től volt az Akadémia levelező és 1941-től rendes tagja. Pekár Gyula levelező tagként halt meg 1937-ben. Róla lásd Schöpflin Aladár cikkét: *Nyugat*, 1937. II. 204–205.

LEKTORI JELENTÉS

Mándy Iván: A huszonharmadik [sic!] utca

Ezt a kéziratot szerzője közvetlenül hozzám hozta, én igazítottam útba, hogy nyújtsa be a Franklinnak. Biztosan meg is tette.

Mándy tehetséges fiatal író, különböző folyóiratokban és lapokban jó novelláit olvastam. Annak idején emlékezetem szerint a *Tükör*ben is jelent meg novellája. Ez a kézírata is félreismerhetetlenül magán viseli az írói tehetség bélyegét. Mándy jól tud írni, előadásmódjában van szín, és a képei sokszor frappánsul újszerűen hatnak. Úgy látszik, a fiatal szerző sajátos látásmódjából folyik, hogy a regény cselekménye fölött mintha valami állandó köd lebegne. Az alakok állandó félhomályban mozognak, nemigen látjuk az arcvonásaikat, és nem kapunk pontos képet egymáshoz való viszonyukról. Csupa bizonytalan helyzetű és bizonytalan sorsú emberek, maguk sem tudják, hova mennek és hova akarnak eljutni. Nem éppen züllöttek, de többé-kevésbé közel vannak a züllöttséghez. Attól tartok, hogy a közönségbeli olvasók kissé nehéz feladatnak fogják találni a könyv elolvasását.

Normális körülmények között szívesen pártolnám kiadását, de kételyeim vannak az iránt, hogy a Franklin és általában a könyvkiadás mai állapotában lehet-e kísérletezni egy, a nagyközönség előtt ismeretlen fiatal íróval, akinek művében kevés a biztosíték arra, hogy népszerűvé váljék.

Nem vagyok eléggé tájékozva a mai viszonyokról, és így nem tudok egész határozottan állást foglalni ebben az ügyben. Hogy kételyeimet kifejezzem, azt lelkiismereti kérdésnek tekintem.

Schöpflin Aladár

(Schöpflin Aladár lektori jelentése Vargha Kálmán hagyatékában maradt fenn. Ez a jelentés tulajdonképpen ajánlás, amelyet Mándy Iván kérésére írt A HUSZONEGYEDIK UTCA című regényéről a Franklinnak Schöpflin Aladár, ahol ő korábban vezető lektor volt, s a Franklin Társulat gondozásában megjelentetett képes szépirodalmi és ismeretterjesztő folyóirat, a Tükör szerkesztőjeként annak idején felfigyelt a pályakezdő Mándy Iván tehetségére, s közölte is novelláit. A magyar kritika feltétlen tekintélyű great old manje feltehetően 1948-ban írta ezt a keltezés nélküli pár sort, súlyos betegen már, a kézirat címét is eltévesztve. Csak a lényegben: Mándy Iván írói karakterének a jellemzésében és várható írói sorsának a megjövendölésében nem tévedett. – D. M.)

Térey János

SZABADÁLLAM

Mielőtt két országrész egyesülne,
Gyakoroljuk a közös anyanyelvet.
Parázs vita az ország fővárosáról.
Keressünk fejünk fölé vízhatlan tetőt!
Tető alatt a hozomány, és tizenegykor
Ránk csukódik a kapu, barátném.
Mielőtt otthonkába bújnánk, kapuzárás
Előtti pánik. Akarom, hogy lengőajtó
Se imbolyogjon közöttünk. Akarom, mert
Fázékony vagyok, akarom, mert izmaimban
Eleven emlék a mézeshetek lendülete.
Alvótársamhoz tíz körömmel ragaszkodom,
De arénázok, hogyha elszunnyad ruhástul.

Mikor a székházról vitatkozunk egész
Nap, nem beszélünk közös anyanyelvet.
Nem múlik el nap a haraggal,
De könyvjelzőm a mézeshét című fejezet
Végére kitéve. Érverés, ellenérverés.
Tiéd a másik ország. Ebben a lakásban
Én vagyok a bérlő, a tulajdonosi
Hatalmat gyakorlom. Senkié a dicsőség.

A székházról szavaztunk, döntetlenre állunk.
Hová lett kalitkából a madár,
Házadból a házirend, kezedből a póráz?
Baljós a refrén mamád altatódalában,
Álmában örvénybe kerültél,
Azt hitte, fuldokolsz a Vág-mederben.
A megállt órák legtöbbje
Miért mutat delet?

Megszédülsz az aszfalton üres gyomorral,
A böjti étlap: zöldborsó és zabpehely.
Szigorodik a kúra, ásványvíz meg alma,
a tündöklés ára ájulás a metrón.

Szavazásunk eredménye: egy az egyhez.
Izomláz hancúrozás után. Előszobámban
Megszűri a fényt a máriaüveg,
Mint a derengés akácmézzel teli üvegben,

Orkánerejű szellőkések, rázkódik
Csatorna és redőny. Pontos tízpercenként
Beborul és kisüt. Napos hideg,
Szárítson minket és fertőtlenítsen!
Átkarolják egymást a délutáni alvók,
Megállt órájuk delet mutat.

Peer Krisztián

KIKAPCSOLÓDNI

Mikor már eldőlt az esti program,
de addig még van idő, mikor pihenni kellene,
de aludni nem szabad, ledöglöm egy kicsit a TV elé.
Igényeim nincsenek, távkapcsolóm szintén,
nem csinállok sok csatorna műsorából egész estés mozit.
Valami ismétlés megy, már ismerem. Emlékezem
a régi éltre, és nem követem az egysíkú sztorit.

Aztán ráébredek: elaludtam, két snittet az agyam kötött össze –
ha ez még ugyanaz a film, időben vagyok,
ha egy újabb: felkelni, kikapcsolni, félalomban
babrálni a zárral. Megyek a készülékhez,
és az nem jön közelebb, mozgásomat víz gátolja,
borulnak a tárgyak. Csak jussak el az akvárium határáig,
ott majd elválnak, hogyan tovább. Üveg, víz vagy levegő,
és hol kezdődik a valódi szoba.

Tehát alszom. A beszűrődő hangok alá én vágom a képeket.
Szólnom kell, hogy verjenek föl!
Egyedül vagyok, végem, mire megtalálnak, szólnom kell,
az idegen hangra majd felébredek.
Álombeli akarattal kinyitom a szemem.

Várom a hangra, hogy szólítanak.
Hajszálaimat egyenként érzékelem, az égbolt
nem több, mint koponyatető.
Én a pontokat összekötöttem, fejjel lefelé felismertem
az eredeti ábrát. És íme a hang, és van rá magyarázat:
„A tested börtön, de te börtönőr vagy benne,
ráncaiddal számlálja napjait egy másik.”

A másodperc törtrésze alatt történik majd az egész.
A kérdés elvileg már kész van a fejemben.
Egy pillanat. Annyi, hogy a tekinteted egyszer elkapd,
mert visszanez. Egy megállónyi idő.
Mikor a felszínig eljut a mag,
és a csírának értelme és iránya lesz. Rájövök,
hogy figyelnek, míg alszom, de az álmom enyém.
Ott legyőzhetem a dobókockát, ott érthetetlen lény vagyok.

Felnyitom a szemem, és inkább folytatnám az álmot.
A szobában csontvázforma gépek. Monoton, működő anatómia.
Mozdulatlan ventilátor, legyek légiója.
Fekszem meztelenül, állig takarózva, úgy kúszik be
testembe a meleg, mint valami állat.

Egy gépben vagyok én is, jó a stratégiám.
A legjobb, amit ember alkotott. Hosszú távon
verhetetlen program, esélyük akkor van, ha időben
kikapcsolják a gépet. Ó, programozó!

Aztán felébredek. Ez az utolsó, még igazinak gondolt
világ. Szoba, TV, gombok, én.
Hajszálat csíptetek az ajtórésbe.
Rovom a köröket, lakhelyem egyre szűkebb. Legbelül öregszem.
Van még idő estig: egy megfejtett rejtvényben kitöltök
néhány üresen hagyott kockát.

Heimito von Doderer

VII. DIVERTIMENTO: JERIKÓ HARSONÁI

Bán Zoltán András fordítása

*„A szakállas már korán kitanítottatott,
mivel a »zsupsznak« lendületet adott.*

*Erőszak = ismeretlen elleni tett,
a tűz kihamvadt, mielőtt égetett*

*Az epigrammatikus ököl kézre áll,
hogy ne érjen minket később semmi kár.”*

Első rész

1

Mikor beléptem a kapualjba, noha félhomály volt, azonnal megismertem. Az a férfi volt, akinek az orra már a kocsmában feltűnt, akár egy obszcén kiszólás: csúcsosan állt, és úgy látszott, el akar csöppenni. Eltévesztettem a kaput, nem volt semmi dolgom abban a házban, de amikor észrevettem a nyugdíjas államvasutat, rögtön tudtam, mit művel itt: ám paradox módon nem is lett volna szükség arra a nyolc- vagy kilencéves kislányra, akit bekerített, hogy tudjam, egy ilyen orr ezen a mindenki számára könnyen megközelíthető, mégis rosszul megvilágított helyen nem is tehet mást, mint ami illik hozzá. Megfordultam, mivel észrevettem, hogy nem a megfelelő lépcsőházba nyitottam be, és rossz helyen járok. Hogy mit láttam, hogy felismertük-e egymást: mindez homályos maradt. Ámbár kétségtelennek tűnt, hogy a folyosó mélyéről felhangzó kiáltások és szitkok a nyugdíjasnak szólnak. Trágár szavak. Elcsipték. Már kinn is voltam az utcán, és továbbmentem.

2

Két nappal később a kis kávéházban tűnt fel, eddig még sosem láttam itt. Belépett, körülnézett, aztán felém indult, bennem pedig ugyanabban a pillanatban szünetelt és szilárdult meg az elhatározás, hogy valamilyen szokatlan módon meg fogom kínozni. A kocsmában soha nem váltottunk szót, de tudta jól, ki vagyok, mint ahogy tudtam róla én is, hogy kicsoda. És egy szempillantás alatt tudtam még többet is: hogy miért jött ide tulajdonképpen. Inni akart valamit, de a kocsmában nem mutatkozhatott. Rettegett. Így aztán hozzám lépett, a címemen szólított, kifejezte csodálkozását, hogy itt talál, megkérdezte, gyakran járok-e ide, s végül, hogy helyet foglalhat-e az asztalomnál. Kurtán biccentettem.

3

A jelenet a következő két héten többször megismetlődött: ha beültem a kávéházba, előbb vagy utóbb majd' minden alkalommal megjelent az orr. Ő vitte a szót is az asztalnál, persze általános dolgokról, ám ez a védőréteg lyukacsossá vált annak a folyamatnak a következtében, amit a fizikában diffúciónak neveznek. „A nyelv átkozottul hajlik az igazságra”, írja Gütersloh valahol. „Doktor úr – mondta a nyugdíjas –, maga sokfelé megfordult. Látott is jó pár dolgot.” „Jó párat”, feleltem kurtán. „És egy futó benyomás bizonyos körülmények között jelentőssé válhat.” „Így van – mondtam –, és ezek nem is mindig a legkedvezőbb benyomások.” „Maga bizonyára jó emberismerő – jegyezte meg rövid szünet után –, de a futó benyomások hatására hamis kép alakulhat ki a másik emberről.” „Nem, ha az ember a tények talaján marad”, mondtam kíméletlenül, és: „Tudni kell megkülönböztetni, amit *de facto* láttunk, és amit csak mintegy odaképzeltünk magunknak.” „És maga mindig képes erre, doktor úr?” „Igen”, fejeztem be röviden és kifejezetten hazugul (egyébként az ember többnyire túl nagy lélegzettel hazudik).

4

Állapota fokozatosan romlott. A legkevésbé sem állt szándékomban kiugrasztani a nyulat a bokorból. Körbetapogatta az asztalt. Arra az esetre, ha az állandó diffúzió miatt a beszélgetés védőrétege teljesen szétolvadna, azt terveztem, hogy kurta és szűkös válaszaim a tökéletes hallgatásba torkollanak, s egyáltalán nem felelek, ha többé-kevésbé egyértelmű kérdéseket tenne fel. A mindennapi érintkezésben nagyon is megfélemlünk erről a lehetőségről, minden kérdés felizgat bennünket, és máris válaszolunk. Pedig teljes mértékben a tetszésünktől függ, hogy felelünk-e vagy sem. Hogy szigorúan ehhez tartsam magam, rendkívül bonyolult gondolatfűzért tartottam készenlétben: akkoriban éppen ezen munkálgodtam, bár sikertelenül, ezért többnyire kínlódtam, vagy lelkifurdalásom támadt. Elhatároztam, hogy ezt a súlyt azonnal magamra zúdítom, és ezáltal lezárom ajkamat, miheyst megkísérli, hogy kikémleljen; ily módon egy megközelíthetetlen birodalomba visszahúzódva elvágom a beszélgetés fonálát.

5

Nem sok idő kellett, és eljutottunk oda, hogy óvintézkedéseim helyesnek bizonyultak. „Két hete, nem tűnt fel önnek valami, doktor úr?”, mondta. Már kaptam is a problémacsontot, hogy állati komolysággal visszakozzak vele a gondolkodás kutyaóljába. Mikor hozzátette: „Hiszen véletlenül már találkoztunk egyszer”, akkor szintet váltottam, és ama kényszerhelyzetbe keveredtem, amely a kutyaólból mindig is szorít. Kérdése túl gyenge inger volt ahhoz, hogy elérjen hozzám és átjárhassa odúmat. Ezért hallgatásom nem fáradásaim végeredménye, de sokkal inkább ama másik szint mellékterméke volt. A legkevésbé sem kellett tartani a számat. Csukva maradt magától is. Mégpedig oly módon, hogy elvette a hallgatástól annak lehetőségét, hogy válaszként vagy valami hasonlóként álljon ott. Egy hajszállal sem volt több, mint semmi – semmiféle válasz; egyszerűen semmi. Az akció – mert mindennek ellenére rászolgált erre a megnevezésre, hiszen egy másik síkon a legnagyobb erőfeszítést igényelte – túl sok volt az ő amúgy is szécincált és szétforgácsolódott erőinek. Összetört, vagyis minden kitört belőle az asztal kőlapjára, melyet így voltaképpen be kellett volna szennyeznie. Beszédmódja a lehető legnagyobb ellentétben állt korábbi hallgatásommal. Provokáltam, némán, egyetlen szó nélkül. Elmondott mindent.

6

Gyötrelmes töprengéseim közepette – mintegy azok dicsfényeként – világossá vált számomra, hogy már benne járunk az őszben, ama tiszta, nyíltan megmutatózó időben, mely előrelátó, akár az öregek, a tavasz ezzel szemben rögtön az első sarkon eszelős gyorsforralóra teszi a maga pszichológikus csuprát. Kint, a meglehetősen széles járdán, ott terpszkedett az ősz, bár még egyetlen sárguló levél sem mutatkozott. Ott támaszkodott, egy vándor szelleme, idegen a városban, hisz erdei kóborlásokhoz szokott. A párnázott székek huzata húsvörös volt idebent, csaknem üres a kávéház. Kint napos idő. Szóval a nyugdíjas államvasutas elmondott mindent. A kislány szülei végül – ők szitkozódtak és üvöltöztek a kapualjban – az anyagi és hallgatóságos ügykezelést

előnyben részesítették a beszédes és ráadásul rendőri ügyintézással szemben; mindamellert követelésük nem lépte át a nyugdíjas teljesítőképességének határát, mi több, azt bizonyos mértékig épp az ő méreteire szabták. Előszörre kétszázötven: október 20-án este nyolc óráig. Nem teljesítés esetén nyolc óra tizenöt perckor a feljelentés a postaládában.

7

Nos, megvolt hát az időpontunk, bár még csak délután négy órára járt. És kétszázötven már összeszedett. Házas emberként, behatárolt bevételekkel, teljes körű ellenőrzés alatt állt. A pénz most ott feküdt előtte az asztalon. Kétszer is átszámolta. Halántékán, homlokán – ha ugyan esetében lehet ilyesmiről beszélni –, pofacsontján lepedék: a gyengeség veritéke. Nagy élvezettel képzeltem el, hogy még a lába is izzad. Most került rá sor, hogy a saját nedveiben megpároljuk. Paravánként húztam magam elé az újságot, és anélkül, hogy beleolvastam volna, eltűntem mögötte a kutyaótlóban. Ez az akció is sikerült. Mikor darab idő múlva elővettem a jegyzetfüzetemet, és írni kezdtem, már el is felejtettem a nyugdíjasra vonatkozó szándékaimat. Semlegessé váltam. Végül valóban beleolvastam az újságba, és a korábbi fárasztó események oldott utójátékaként üdvözöltem, hogy ezúttal nemcsak ostobaságokat, de egy igazán remek tárcát is találtam benne. A teremben már régen kigyúltak a fények, és kintről a mélyülő alkonyat sötétlő csillámokkal tapadt az ablaktáblákhoz.

8

Biztos fedezékem legmélyéről most nagy lendülettel csaptam le a nyugdíjasra. Ő egyébként nemigen álcázta magát olvasással, és miután a kétszázötven megint zsebre tette, előredőlvén ült, az asztal lapját bámulva. „Rambauser úr – mondtam –, tőlem megkaphatja a hiányzó összeget, mégpedig rögvést.” Ő erre kifejezte feltétlen lojalitását a pénz visszafizetését illetően. „Szó sem lehet róla – mondtam –, viszont némi szolgáltatásra igényt tartok a pénz fejében.” „Mindenre kész vagyok”, válaszolta meglehetősen színtelenül, kimerültségében láthatóan minden bátorsága elszállt. „Egészen csekély dolog, amit végre kellene hajtania”, mondtam szándékos dagállal, mert ennek a beszédmodornak az ilyesfajta személyekre tett megfélemlítő hatásával most tökéletesen tisztában voltam. „Ugyanakkor a megvalósítás legyen korrekt, feleljen meg pontosan előírásaimnak. Maga most elhagyja a kávéházat, kis távolságból követni fogom. A kapualj előtt – persze tudja, melyikre gondolok, ahol a kocsmá van – megáll, és előrenyújtott karral három mély térdhajlítást végez. A gyakorlatot lassan kell kivitelezni. Gondoljon arra, hogy ott leszek maga mögött, és figyelem minden mozdulatát. A gyakorlat elvégzése után megelőzőm majd a járdán anélkül, hogy akár csak a legcsekélyebb figyelemre is méltatnám. Bemegyek az ugyanebben az utcában feljebb található Greilinger kávéházba, és ott megvárom. Ama feltételek mellett, hogy a három térdhajlítást lassan, mélyen és tökéletesen lesz kivitelezve, a kávéházban kifizetem magának a hiányzó összeget. És most kérem, ismételje el pontosan, mit kell tennie.”

9

Úgy tűnt, hogy ez az ismétlés szörnyű kínokat okoz neki, nem is vártam mást. Saját szavai nyúlósan, hidegen és zsirosan folyták körül, és mikor végül útjára bocsátottam a kivitelezéshez, szinte megkönnyebbültnek látszott. Haladéktalanul a nyomába eredtem. A kissé meredek utca népes volt, ilyenkor zártak az üzletek. Egy pillanatig lehetetlennek tartottam, hogy megteszi, amit kértem. Rögtön ezután meg átjárt a gondolat: egyszerűen elrohanok, továbbmegyek, eltűnök innen; de immár tökéletesen egymáshoz voltunk kötözve, mi több, láncolva. Elérte a kijelölt helyet, megállt, csendben állt. És aztán leguggolt. Előrenyújtotta a karját, ahogy a tornaórán tanulta az ember. Ez az előírászerű mozgás már-már abszurdul hatott. Ügyet sem vetettek rá, még a második térdhajlításnál sem, azt hitték tán, leejtett valamit, és éppen most emeli fel a földről. A harmadik guggolásnál eléje vágtam, és oly szorosan haladtam el mellette, hogy elvesztette az egyensúlyát, bal kezével meg kellett támaszkodnia a talajon. A nagy Greilinger kávéházban alig ült valaki, balra hátul tökéletes üresség lebegett a fotelek és vörös kárpitú székek ide terelt csordája fölött. Odakiáltottam a pincérnek a rendelésemet, majd beléptem ebbe a vákuumba, és leghátul helyet foglaltam. Már itt is volt Rambausek, közeledett. Ránéztem, teljesen össze volt törve, ezt első pillantásra láttam rajta. Egy karosszékből ültem, kezem a nadrágzsebemben, lábam kinyújtva. Most jött hát, a nyugdíjas. Hirtelen észrevettem, hogy két szeme szinte rám ugrik, mintegy fel-falta a köztünk lévő csekély távolságot, s a következő pillanatban mindkét kezével torokon ragadott. A gyors előrelépéskor kinyújtott két lábam a két bokája közé került. Szétterpesztettem a lábamat, és a nyugdíjas a szemben álló székbe zuhant. Szeme még tágra nyitva, de erekciója gyorsan lelappadt. Pillantása megtört. „Bocsásson meg, doktor úr – mondta –, megbotlottam a lábában.” „Nekem is úgy tűnt”, mondtam. A pincér éppen hozta a kávémat. Rendeltem Rambauseknek egy dupla konyakot szódával. Majd átadtam neki a pénzt. Gondosan zsebre tette, de előbb még egyszer átszámolta a teljes összeget. Aztán mohón ivott, szívta az odakinált cigarettát. „Sose tartóztassa magát, Rambausek úr – mondtam, miután felhajtotta az italt –, elégedett vagyok a dolog végrehajtásával, köszönöm önnek.” „Én még inkább köszönöm, doktor úr”, válaszolta, miközben fölemelkedett. Egy pillanatig habozott, de mindkét kezem a zsebemben volt, így aztán meghajolt (nem is csinálta rosszul), és indult. Elnéztem a hátát. Éppen feltette a kalapját, így megfigyelhettem haja tövét a nyakán, és egyáltalán a tarkóját. Most hirtelen megéreztem benne a kreatúrát. Túl messzire mentem. Mélyen elkomorultam ebben a pillanatban. Néhány nappal később tiszteletteljesen üdvözölt az utcán. És alig volt leplezhető, hogy éppen ezzel máris a fejemre nőtt.

Második rész

1

A város peremén, közel a parthoz egy gőzös roncsa fekszik a folyam vizében, a háborúban érte találat. Egy összegyűrdött fémdobozból – de alatta még mindig hajó, igen, és másképp aligha nevezhető! – a kémény fekete csöve rikolt ferdén az égre a folyó és a szürkészöld parti hordalék fölé: akár a hajókürt végső, bár néma, megdermedt füttyjele. A hajó alja alacsonyabb vízálláskor szárazra kerül, és belesüpped a földbe ama

súly által, melyet a folyó nem emel föl és nem hordoz többé. Az egykor halsima hajógyomorból hiányzik egy darab, éppen itt, a kerékdobok mögött tört be a rombolás. De elől a hajóorr a folyás irányába hasítja a vizet, az égre meredő kéményen kívül a roncsnak ez a része őrizte meg leginkább az aktív alakot.

2

Gyakran jártam ide akkor ősszel. Hosszan, figyelmesen tanulmányoztam a roncsot. Végül is furcsállottam, hogy a parton összevissza rohangáló gyerekek, mindenekelőtt a kisfiúk nem játszottak rajta: pedig az ilyesminek vonzónak kellene lennie. A rendőrség, érthető okokból, valószínűleg szigorúan megtiltotta: a szétroncsolódott fedélzet és az összetört hajótest hasadékain át a roncás belsejébe zuhanhatott volna egy kiskölyök; benn pedig zúgott és húzott a víz: nehéz lett volna kihalászni. A gyerekek a rakparton játszottak. A kislányok majdhogynem nagyobb lármát csaptak a fiúknál. Hangjuk bizonyos fokig érettebben, felnöttebben csengett, jobban hasonlított az asszonyok hangjára, mint a még mutálás előtt álló fiúk orgánuma a fiatalemberekéhez. A kislányok néha egy felnőtt nő szopránján szóltak. „Jó napot, doktor úr.” Ilyen hang volt ez is. Egyébként sem volt már olyan kicsi lány, legalább kilenc- vagy tízéves.

3

Bevallom, a kislány hangja valahogy felbosszantott, védekező állásba helyezkedtem, páncélt öltöttem. „Hát te honnan ismeresz engem?”, kérdeztem meglehetősen határozottan, miközben odafordultam, hogy szemügyre vegyem. A játék félbeszakadt. A barátnök figyelmesen mustrálgattak. A hozzám szóló kislány arckifejezésétől lelkem legmélyéig megrettentem; félrehúzott szájacskájú, csinos, ostoba, de dörzsölt kis nőszemély, aki, mondhatni, iskolás lányként futkos errefelé: mindebben volt valami élénken gusztustalan. Az arcocska éles és finom. „A szüleim abban a házban laknak, ahol a kocsmá van”, mondta, és megnevezte a kocsmárost is. Mindez csak most kapcsolódott össze a városnegyeddal, ahol laktam, egy jó órányi villamosútra ide. „És mit keresel te itt?”, kérdeztem szigorúan. Elcsodálkoztam nagy szemén, pillái hosszán; közelebből nézve rendkívül szép volt ez a kislány. „Most itt járok iskolába, és kint lakom a néninél.” „Miért nem anyádnál?”, kérdeztem. Kicsiny száját és vele együtt egész felsőtestét félrehúzta. A többi lány felnevetett, aztán elviharzottak.

4

Egyedül maradtam a hajóroncsnál. A kora délután valami neutrális csenddel töltött meg mindent; furcsamód ez a hangulat – mondhatni alapszövetében – ahhoz hasonlított, mint mikor az ember az iskolában valamilyen okból belép az üres tornaterembe, talán mert ott felejtette a zsebkendőjét. Ott hevert. A mászórúd mellett. Itt azonban a folyam szakadatlanul robajlott előre a hegy mögül, az üres ég alatt. Zúgott a roncsban. Fájdalom fogott el, lehetetlen megmondani, miért, lehetetlen megmondani, mitől: a bánat úgy mart belém, akár a mérge.

5

Fölpillantottam – és most megláttam: a víztömegén túl, arra kint, örömmel telt aranyoszöld kertként állt az elmúlt nyár, túl az erdőn, túl a hegy gerincén, melyet két alagúttal küzd le a nyugatra vezető vasútvonal. Mögötte a hely neve: Tölgyesárok. A második alagút után völgynek tart az út, más ritmus lükteti a kerekeket, csattog és cseng, a vonat megcsendíti az erdőt, most szünet, aztán szabadon a viadukt fölött, hogy hamarosan, a kis állomás előtt, megcsikorduljanak a fékek.

6

Hullámzó, meleg és tajtékos növényzet, a veranda a magasban, az erdő sokkal hatalmasabb, hogysen akár erről a kedvező pontról is átfoghatná a tekintet, de van még mélyebb pont: magam a völgy mélyén álló, a fenti villához tartozó kis kerti házat laktam, patak mellett, magasra nőtt fűben. Korán ébredtem, mivel a falak nagyrészt üvegből készültek. Madárcsicsergés. Kiugrottam az ágyból, ruhátlanul, ki a reggeli napra, át a harmatos mezőn. De most itt volt a kislány, még a folyamnál, a roncsnál is, éppen most. Lehorgasztottam a fejem, megint hallottam a zúgást a hajó gyomrából. Valami utánam jött ide, egy fonalat húztam magam mögött, az zavarta össze lépteimet. Rámeredtem a gőzös széttroncsolódott kerékdobjára, mintha képes lennék létem alapszövegében a dolgok állását e maradványokból kiolvasni.

Harmadik rész**1**

Röviddel a Rambauser-ügy után, sőt attól a naptól kezdve feltartóztathatatlanul csúsztam lefelé, bárhogy próbáltam is ellenállni, egyre mélyebbre és mélyebbre zuhantam. Mint a mesebeli moszattengerben Atlantisz előtt a hajó, munkaerőm megbénult, megdermedt, egy helyben forogtam, fáradoztam terméketlenül, naphosszat töprengtem elmerülten, csaknem szagolhatók lettek szellemi rothadásom kigőzölgései. A bor sem akart segíteni, rossz hangulattal keveredett és elpangott benne maga is. És csalóka ragyogásában csalfénnyé vált, a jobb állapotok délibábjává, és egyre erősebben, míg én, pórázára fűzve, rosszabb társaságban találtam magam, mint korábbi életemben valaha is.

2

A dulakodási kedv is feltámadt, és hamarosan akadtak hozzá megfelelő cimborák. Már nem a kocsmában, csakis a lakásomban ittunk, és már rég nem hazai, tiszteletre méltó borainkat, hanem üvegtiszta, átlátszóan illatozó italokat, amelyekhez csak a forma kedvéért fröccsentett egyet a jéghideg szódásüvegből az ember, azt is többnyire mellé. Gyakran úszott a padló. Vita, verekedés tört ki. Naphosszat részegek dülöngéltek előszobámon át. Akkoriban régi fegyvereket tartottam a falon, nyilat és tegezt, kardot és tört, de nem a dekoráció miatt: nem, ezek valódiak voltak. Mámorukban a dulakodók

letépték a kardokat – én is velük –, csörögtek a vasak, de nem pusztán tréfából, jóindulattal. Most a józanabbja is fölfegyverkezik, ugyancsak harcedzett fickók, közbevágának, de valakit már karon szúrtak, az egyik cimbora, egy sebész kötözte be aztán. Halálós döfés is eshetett volna, a kardokat szabálytalanul használták, a hegyüket védő golyócskákat, legnagyobb réműletemre, talán a részeket távolították el.

3

Így tomboltunk, nyakló nélkül fecsértük a pénzt, az időről nem is beszélve, lármáztunk éjjel-nappal, bömbölve énekeltünk. Talán azért váltunk egyre veszettebbé, mert hiányoztak együttléteinkből a nők s velük mindaz, ami enyhíthette volna az eldurvulást. Most persze joggal lehetne feltenni a kérdést: ebben a nagyvárosi házban, számtalan lakás szomszédságában, hogyan engedhettem meg mindezt? Mégis megtehettem. Fölöttem csak a lapos tető. Az alattam fekvő emeleten üzletek és irodák voltak, ezek elnéptelenedtek éjjel, amikor a legmagasabbra hágott nálam a rombolás és tombolás. Másrészt persze a nagy lakást nem egyedül laktam: két részre volt osztva. És most térek rá a szomszédasszonyomra.

4

A legbájosabb idős asszony volt – közel a hetvenhez –, akit láttam valaha is. Karcsú, mégis kerekded, fürgé és mégis méltóságteljes, cickányszerű arcocská szép ősz hajkezetben; okos, tettereje, szorgalma sosem lankad: ő vezette a háztartást fia és annak felesége helyett, akik nemrég házasodtak össze, és mindketten egész nap munkában, szolgálatban álltak. A lakás ragyogott a tisztaságtól (eltekintve persze a magam lakrésztől, ahol éveken át ugyanaz a személyzet slamposkodott). Ida asszony – hadd nevezem így, holott más nevet viselt – a szakácsművészetben alighanem egy *chef de cuisine*-t is lefőzött volna, ebben is a legnagyobb szorgalom és kitartás fűtötte: konyhája a gasztronómia kényes-fényes laboratóriuma volt. Gyakran fecsegtünk itt. Nyíltan megvallott rokonszenvem és tisztelem barátságos fogadtatásra talált ennél a remek asszonynál, így hamarosan a legjobb szomszédságba keveredtünk.

5

Abban az időben, amikor nálam elharapózott a garázdálkodás, Ida asszony épp egyedül maradt a lakásban. A fiatalok az idén csak később vették ki szabadságukat, és egy hónapra elutaztak Dél-Olaszországba. Szomszédasszonyom semmiképp sem tartozott a zajra érzékeny emberek körébe, egészen meglepő mértékben nem, gyakran ő maga is nevetve emlegette ezt a tulajdonságát. Mindamelllett a legkevésbé sem volt nagyot-halló. Nos, a tombolás kezdetén, tehát nem sokkal október huszadika és Rambausk három térdhajlítása után, a dolgok még nem fajultak a tébolyig. Persze üvöltöztünk. De hátsó szobámba behúzódva ittunk; ráadásul rögtön beköltözésem után nagy gondot fordítottam a megfelelő hangszigetelésre, nem az ivás és bömbölés, hanem akkori munkám miatt: de ami egykor jámborította az erényt, jól jött most a kicsapongáshoz is.

6

Mindamellettt éjszakánként részegek botorkáltak a közös előszobában, ez a vizelet miatt nem volt elkerülhető. Dűnnyögtek is a fickók, egymásba botlottak, összevissza dülöngéltek, egyszer pedig doktor Pretzmann – az orvos, aki a sebesült körül felcserkedett – fenékre rúgott valakit, mert az nem akart elég tempósan arrébb mozdulni a kagylótól. Azonnal kitört a verekedés; és a lárma, már az én szobáimból is érzékelhetően, feltartóztathatatlan sodrásban áramlott tovább az előterekbe, a dulakodás általános pofozkodásba torkollott, mintha az ember egyre több olajat öntene a tűzre, és végül húszan tépték egymást, mindenki azt csépelte, aki a keze ügyébe került, és senki sem tudta, miért.

7

Könnyen elgondolható, miért voltam gondban a nagyszerű asszony miatt. Másnap délelőtt udvarias „jó reggelt”-tel osontam el mellette fürdőköpenyemben, de a cicánka semmit sem szólt, friss volt és ropogós, mint mindig, barátságosan viszonzta üdvözlésemet. Ám felfoghatatlan volt, hogy éjjel nem tiltakozott és nem követelt nyugalmat: a lárma elviselhetetlenné fokozódott. Az alakok, akik olykor napközben is beestek hozzám, felhajtottak egy-egy pohárkával, és már tovább is botorkáltak, ha pedig a bájos asszonykával találkoztak, hülye vigyorral szerencsétlenkedtek előtte, hajbókolva, bizonytalan meghajlással. Nos, Ida asszonynak emiatt is észre kellett vennie, mi folyik nálam. De nem árult el semmit. Az éjszakai verekedés után a részegek most különösen alázatosan igyekeztek a tiszteletre méltó asszony kedvében járni, talán lelki-furdalásuk támadt. Egyre csak őt dicsérték a szobámban. Az asszonyka tetszést aratott. Kellemetlen előérzetem először akkor támadt, mikor egyszer délben az egyik másnapos cimborát – egyébként úri házból való, remek és sima modorú fickó, csak folyton részeg – igencsak kellemetes beszélgetésbe merülve találtam Ida asszonnyal az előszobában. Ekkor, furcsamód, már sejtettem, hogy baj lesz.

8

Ezekben a napokban mesélte Ida asszony, hogy öreg barátnője beteg, a hetvenöt éves hölgy egyedül él egy meglehetősen nagy lakásban, lábidegpanaszokkal küszködik, s ehhez szívgyengeség is társul, gyakran teljesen mozgásképtelen, de különös módon hallani sem akar ápolónőről. Így aztán magának Ida asszonynak kellett kézbe vennie a dolgokat, és erre hál' istennek van is most lehetőség, mivel a háztartás nem követeli meg állandó jelenlétét. Amikor lábfájdalmai felerősödnek, a beteg szorongani kezd, ilyenkor mindenekelőtt az egyedüllétől retteg. Így Ida asszony. Illedelmesen hallgattam; figyelmesen, mégis kelletlenül. A felszín minden lármája mellett a mélyben inkább holtam voltam, mint eleyen, és ez éppen most a konyhában, Ida asszony elbeszélése alatt tudatosult bennem. És még többet is éreztem: szorongást, félelmet a bosszúálló haragtól, mely hirtelen öregségbe és betegségebe taszíthat engem is, kilökve egész mostani életmódomból. Igen, úgy éreztem, miközben a bájos hölgy beszélt, hogy csupán vékony és véletlen fal választ el a haláltól.

9

Benn a szobámban folyvást szóba került a „bájós kicsike”, a „cickány” – már itt is így nevezték! A téma csak nem tágított. A szóvivő az a fiatal úr volt, aki Ida asszonnyal beszélgetett. Azt mondom, „szóvivő”, de legszívesebben „bajvivőnek” nevezném ma már. És úgy tűnt, doktor Pretzmann is állandóan szítja a tüzet. Ida asszony családnévénél kissé ótestamentumi íze fölöttébb izgatón hatott. De miután valaki kimondta a „Jerikó harsonái” szavakat – váratlanul történt, valamely szerencsétlen képzettársítással, ahogy az részegek közt gyakori – az egész helyzet hirtelen a fonákjára fordult, mint egy érme másik oldala: Jerikó harsonái. Ez volt a vész jelszava. Agyafúrt összeesküvéssel kellett szembenéznem, vad cselszövénnyel. A még habozó szellemeket a végsőkre tüzelte a társaság egyik tagja, amikor azt üvöltözte: most kell nagyunk bizonyulni, leküzdeni önmagunk, tegyünk férfimód szemléletessé valamit, álljunk készen valami rettentő dolog elkövetésére, mégpedig könnyedén.

10

Alig álltam ellen; zavart voltam és szinte bémúlt. Szívem mélyén azt reméltem talán, hogy mindennek révén, ami most a lehető legnagyobb sebességgel összesűrűsödött, és azonnal működni kezdett, kilöködhet az életem csermelyét elzáró dugó, hogy a dolog, mondhatni, hamarosan túlcsap minden határon. A korábban kétszer is említett fiatal úr haladéktalanul a városi zenei egylethez fordult: mert ott voltak a harsonák, három is belőlük: két tenor és egy basszus és a hozzájuk tartozó fúvósok. Legyen a bevonulási induló Verdi *Aidájából*. Felőlem legyen. Doktor Pretzmann szétozott húsz ismétlőpisztolyt, melyek szörnyűségesen durrogtak, többre nem tellett tőlük, hiszen játékszerek voltak. Mindenki egyszerre üvöltött, mindenki a cickányról beszélt. Milyen hercig lesz az ágyacskájában a harsonák zengésekor, a pisztolyok durrogása közepette: biztosan megbémul majd a rémülettől. Vajon visel-e éjszakára főkötőcskét? Milyen édes lesz a kicsike! Éjfél körül a legnagyobb csendben megérkeztek a zenészek. Tetemes tiszteletdíjat kaptak, részükről ezzel le is volt tudva a dolog, számukra minden egyéb közömbös, modoruk tökéletesen üzletszerű: játszanak egyet nekünk, magukkal hozták összehajtogatott kottaállványaikat, fekete tokban tartott drága hangszereiket gondosan elhelyezték egy biztonságos sarokban. Aztán ittak egyet velünk. A fúvósok szívesen isznak.

11

A fiatal úr sietve és gondosan megszervezett mindent, doktor Pretzmann támogatta. Utóbbi lelkére kötötte a zenészeknek: amikor mi mindannyian kivonulunk az előszobába, ők zárják magukra az ajtókat, ahogy mi is bezárjuk magunk mögött az ajtót; ezek után haladéktalanul fogjanak hozzá a zenéléshez, és nem törődve azzal, hogy mi folyik odakinn, folyamatosan és szakadatlanul ugyanazt az indulót fújják, és kezdjék megint előlről, ha véget ér. Már régóta gyanús volt nekem a doktor, mintha csak színlelné részvételét, megjátszaná mámorát. Néha ki is esett a részeg ember szerepéből; akkor is, amikor a sebesültet kellett bekötöznie, kötszerei, fölöttébb figyelemre méltó módon, rögtön kéznél voltak az előszobában egy bőrtáskában; véletlenül, mint mond-

ta. Nekem eközben úgy tűnt, hülyét akar csinálni mindannyiunkból, vagy netán az alkoholizálás hatását kívánja tanulmányozni? Utólag azt gyanítom, ő akarta az imént végsőkéig feszíteni a húrt, hogy lássa, valójában milyen messzire vagyunk képesek elmenni. Most éjjel, az akció előtt nem volt különösebben nagy ivás. Így képesek voltunk mind a húszan szinte hangtalanul kilopakodni az előszobába. Kint minden lámpa égett, a lépcsőház ajtaja kissé kitarva, és a folyosó is fényárban, mindezt – ahogy az a bizonyos üvöltöző makacsul állította, és ki is kényszerítette – a „helyzet nagysága” követeli meg, miként azt is, hogy bárki gond nélkül beléphessen: ama jelenethez, amelyet férfimód teszünk szemléletessé. Így álltunk hát Ida asszony ajtaja előtt lövésre tartott pisztolyokkal a kezünkben, szótlánul és mozdulatlanul, egymáshoz préselődve. Egy óra huszonöt perc volt.

12

Most megszólaltak a harsonák, a legtisztább intonációban, fényesen zengő hangon; Verdi valóban megható szépségű zenéje az alázatos-erős fúvóshangzásban teljes fénytel járta át az éjszaka csendjét. Kisvártatva üvöltözve és heves pisztolydurrogatás közepette betörtünk a cickány hálószobájába. Az ajtó melletti villanykapcsolót nem találtuk meg rögtön; a hátul állók közben szakadatlan lövöldözéssel nyomakodtak utánunk: még akkor is, mikor a fény már a szoba minden sarkát megvilágította, és láttuk, hogy a háló üres, a mahagóniágy bontatlanul áll, érintetlenül. Az előszobában még eldurrantak az utolsó lövések. De aki már látott, leengedte a kezét. Most hirtelen mind a húszan oly csendben és mozdulatlan álltunk, mint korábban az ajtó előtt. Megint Verdi akkordjai uraltak mindent, a harsonások szakadatlanul fűjtak. Amikor rövid időre megszakították, hogy aztán ismét előlről kezdjék a bevonulási indulót, gyors egymásutánban csattogó hangokat lehetett hallani, mintha valakit sebesen pofoznának (nos, közel álltunk hozzá, hogy így is érezzük magunkat): a házmester papucsja volt, ő maga rohanvást futott fel a lépcsőfordulóban, és a következő pillanatban, persze némiképp óvatosan, belépett a lőporszagú előszobába. Amikor odaért, dermedten megállt; magas, vékony ember, tágra nyílt szeme akár a világos céltáblácska. Zengtek a harsonák. A cickány hálószobájában a számtalan lövés füstje teljesen egyenes táblaként lebegett, és így ért ki az előszobáig.

13

Szakadatlan harsonazengés közepette jelent meg a rendőrség rohamosztaga is, a házmester rögtön a lövöldözés kezdetekor hívta ki őket telefonon. A már egyébként is megélenkült lépcsőházban most az osztag csizmái dübörögtek felfelé. A nagyvárosi bűnügyi rendőrségekre jellemző lefegyverző nyalkasággal – ezt az emberek megválogatásával, szigorú neveléssel érik el – vetette be magát a kommandó a lakásba a vezérrel az élen, hogy kisvártatva mindannyian felemelt kézzel álljunk ott (nevetséges módon maga a házmester is) az automata fegyverek torkolata előtt. Zengtek a harsonák. A földre kellett dobálnunk fegyvereinket. Most kiderült, mifélék. A géppisztoly-csőveket lefelé fordították, csattantak a závarzatok. Mivel a fúvósokat se dörömböléssel, se kiabálással nem lehetett elhallgattatni, néhányan betörték az ajtót: végre abba maradt a zene. „Ki a lakás tulajdonosa?”, kérdezte a szakaszvezető. Kénytelen voltam jelentkezni. Doktor Pretzmann ocsmányul vigyorgott. Ismerem-e a jelen lévő szemé-

lyeket? „A vendégeim”, mondtam, és: „ez meg a házmester”. A szakaszvezető persze már rájött, hogy itt valami veszett csínyről van szó. Nem tartóztattak le bennünket, csak név szerint azonosítottak és felírtak az igazolványaink alapján. A zenészeket is, három idősebb urat egyébként. Kissé meghökkentek. Az osztag lelépett. Az ügy mindannyiunk számára meglehetősen kínos következményekkel járt, enyhén szólva. Bár a jogtalan fegyverbirtoklás nem jöhetett szóba, viszont az éjszakai csendháborítás vádja a lehető legnagyobb mértékben. A „durva garázdaság” paragrafusa alapján szabták ki büntetésünket, bár büntetlen előéletünk miatt csupán feltételesen. A zenészeknek sikerült megúszniuk.

Negyedik rész

1

A dugó mégsem lökődött ki. Ebben tévedtem. Az imént elbeszélte esemény nem áll közvetlen összefüggésben azzal – ahogy hihetné az ember –, hogy rövidesen lakást változtattam, bár csak ideiglenesen. Egy barátom, Robert G., a festő néhány hónapra Párizsba utazott. Most én őriztem otthonát. Sürgős volt neki a dolog, ragaszkodott hozzá, hogy odaköltözzem. És nekem jól is jött kétes ügyleteim közepette. Komolyan hittem, hogy a dugó kilöködött, és úgy tűnt, a külső változás ezt üdvös módon hangsúlyozza. Ráadásul a házban, ahol eddig laktam, bizonyos fokig lejárattam magam, alkalmasint így lehet mondani. Lehetetlenül viselkedtünk. Jobb, ha feledésbe merül a dolog. Úgy terveztem, hogy új szakaszt kezdek az életemben. Tévesen hittem, hogy ez már meg is kezdődött azzal, hogy átköltöztem, hogy nem vedelünk többé (a rossz társaság közeléből a város legszélére menekültem, így aztán nehéz lett volna beugrani vagy kidülnöngélni hozzám). Az ember folyton abba a tévhitbe ringatja magát, hogy az életet a maga mértéke szerint szakaszolhatja: külső szervezés és morális csatornázás segítségével. Kitépjük magunkat valahonnan, és visszaesünk máshova.

2

Előreküldtem a bejárónőmet néhány holmimmal, és meghagytam, hogy fűtsön be estére; tél volt még, bár enyhe. Amikor beléptem, a műteremben sötét volt. A takarítónő a kellenél jobban végezte a dolgát, túlfűtötte a szobát, fűledt meleg uralkodott. Tudtam, hol vannak a ferde üvegfalba vaskerettel beágyazott nagy szellőzőablakok, kibillentettem mindkettőt. A beáramló levegő nedves volt. Közel tudtam magam a folyamhoz, a város peremén, bár magasan a víz fölött. Itt kell megemlíteni, hogy a festő nem tartozott az ivócimborák közé, ami egy művész esetében persze csaknem természetes. Az ablaknál álló, gyalulatlan deszkákból és négyszögletes fémrudakból készült hosszú munkaasztal kopott volt. Az egyik végén mondhatni katonás rendben a munkához szükséges tárgyak heverték (egyébként is rend volt mindenütt). Három ceruzát láttam, párhuzamosan feküdtek, tűhegyesre kifaragva. Aligha merészeltem volna odébbcsúsztatni őket, oly rendben sorakoztak. Képek nem voltak, sehol semmi. A barátom talán mindent elküldött vagy magával vitt a párizsi kiállítására.

3

Még le sem ültem. Kalapban, kabátban álltam. Még bennem volt a belépés, az első benyomás és behatolás, mely sokkal inkább hat ránk, mint maga a tér, amelybe belépünk. A ceruzákat szinte még észre sem vettem. Lakk és terpentín szaga érződött. Előbb már benn jártam az oldalt nyíló hálószobában. A fehérre mázolt fémágynál alacsony, de széles, világoskék asztal szolgált rakodóhelyül: katonás rendben vázlatkönyvek és tollak heverték rajta készenlétben. Elfogott az irigység. E pillanatban tökéletesen megfeledkeztem arról, hogy én magam is egy rendes és csendes, munkára és pihenésre igencsak megfelelő lakás tulajdonosa voltam. Magam előtt láttam most a padlót, rajta üvegcserep, a kifröcskölt szóda tócsái. Itt egy láthatatlan kristályfal előtt álltam, bűnösként, az időfecsérlés bűnétől mocskosan. A szoba sarkaiból roppant koloncként zuhantak vállamra a hamarosan véget érő téli hónapok. E pillanatban hangos röhögést hallottam, teljesen kitöltötte a teret: he-he-he-he-he-he. Nem belőlem jött. Kívülről jött. Mintha botot nyomtak volna a számba, úgy járta át mellemet a réműlet. Kívülről jött. A szellőzőablakok felé fordultam. Vonatfüty hallatszott, a röhögés abbamaradt. Rájöttem, hogy a pályaudvar odalenn van a folyamnál; a tolatómozdony hangját hallottam. Gyorsan egy zsámolyt rántottam magamhoz. Megértettem, hogy bár jó ideje egyetlen csöppet sem ittam, tökrészeg és elbárgyult vagyok. Bűneitől az ember egyetlen rúgással is búcsút tud venni, de a zavaroktól, melyeket okoztak, nem. Összeharaptam fogaimat, könnyek szöktek a szemembe. Aztán hangosan kimondtam egy szót, egyetlen szót. Egy pillanatig ott függött a mennyezetvilágítás alatt, majd letoccsant, és halk visszhanggal töltötte meg a teret. Azt mondtam: Rambausek.

4

Másnap lenn a parton. A folyamat köd burkolja be. Ameddig ellátni, hevesen áramlik a víz. Dermedt köd-úr. Zúg benn a roncsban, mely külsőleg már szétesett. A fedélzet eleje most mélyen a vízben, alacsonyabb vízállásnál nyalkán metszi a folyót. A fekete, magas, ferde kéménycső még most is a folyam fölé kiált: végső, a légben megdermedő, aztán elfúló gőzösfüty. Am még így sem táruul ki teljesen a folyó. A köd mindent levattáz.

5

Gyakran jártam oda ennek a télnek a végén, és tavasszal is. Minden alkalommal hosszan és alaposan tanulmányoztam a roncsot. Most, ködös és szomorú időben, nem játszottak itt a gyerekek. De két vagy három hét múlva megint feltűntek. Hátat fordítottam nekik, ügyet sem vettem rájuk. A széthasadozott hajótestet szemléltem, és elnéztem a folyam fölé. Most szabadon elláthattam a túlsó partig. Mindenütt szürkeség. A tél gyorsan vonult vissza. A neutrális csendben az idő a tél és a tavasz közt lebegett, élet és halál között mintegy. Heves undor fogott el az itteni ürességtől, amely semmit sem akart mondani nekem. Elmentem, nem jöttem ide többé. Amikor két hét múlva mégis visszatértem – valahogy úgy voltam e folyammal, mint a részeges a kocsmával, melyet szívesen elkerülne, ha képes volna rá –, tehát amikor két hét vagy még hosszabb idő múlva mégis visszatértem, sütött a nap, szélcsend volt, a víz kék, a he-

gyek rajzosak. Kiabáltak a gyerekek. Néhány csenevész, smaragdzöld pontot vettem észre a roncs tatján és fedélzetén: az első zöld az ott ragadt földön. Hosszan néztem e hevesen fénylő pontokat az egyébként szürkés, korhadó színek között. Mikor elindultam, öten jöttek felém, három nő és két férfi, üdvözöltek, aztán lassítottak. Megálltam. Most együtt voltunk.

6

Persze csak Rambauseket ismertem, de ő rögtön bemutatta a feleségét, egy voltaképpen szemrevalóan csinos, bár számomra semmitmondó, barna, vékony nőszemélyt. A másik házaspár fesztelenül üdvözölt, a férfit ugyan láttam már a kocsmában valamikor, de a feleségét még soha, mindamellett „doktor úrnak” szólítottak rögtön. Az embert felismerik, anélkül hogy ismernék, mindenkit ismernek, senki sem tudja, mennyire ismerik (ez réműletes). Ezzel az asszonnyal szemben azonnal zavarban voltam; nevemet tisztán ejtve mutatott be férje testvérhúgának; ő volt tehát a „néni”: most megtudtam, hogy kis unokahúga tavasszal megint nála lakik idekinn. Ez az egész társaság – Rambausekkel együtt – tökéletesen érthetetlen volt számomra. Zsarolták, és most itt sétálgatnak vele meg a feleségével. Talán még most is zsarolják, talán folyamatosan zsarolják. A kislány apját és nagynénjét képtelen voltam ebben az összefüggésben elhelyezni, jelentéktelen külsejű személyek voltak, úgy tűnt, abból a régen felismerhetetlenné vált szubsztanciából készültek, mely a külvárosok utcáin és lépcsőházaiban lebeg emulziós állapotban. De, vegyük csak észre, ezek a kispolgárok éppenséggel mindenre képesek, nincs arcuk, agyuk mélye rablóbarlang, melyben gyakorta egy gonosz, tébolyult majomház vert tanyát. Azt mondták, hogy a kislány ma nem játszik itt, kézimunkaórán van. Ettől megkönnyebbültem. Anyja, aki hozzám lépett, éppen elegendő volt nekem. Arcát és minden érdeklődését felém fordította. Mintha csak inná a számból a szavakat. Külsejében a kislánya roncsa, de ezt a roncsot friss zöld nőtte be mindenütt. Fénylő, trombitasárga tökvirágok egy trágya- és szemétdomb tetején. Kissé igénytelen ruhája alatt a teste részenként elkülönítette és kiemelte megnyilatkozásait: magas keblét, nem, azt kell mondani: két magas keblét; és a többit is mindenütt, jobbra és balra, elöl és hátul, alul és felül. Elhagytuk a vasúti pályát, így aztán eltávolodtunk a folyamtól. És itt, az utcán történt, hogy mi – vagyis Jurakné és én – hirtelen magukra hagytuk a többieket: a férjet, a nagynénit, Rambauseket és a feleségét. Kijelentettem, hogy nem akarok borozni, Jurakné egyetértett, ám úgy tűnt, a többiek azonnal és nagyon komolyan hozzá akarnak fogni az iváshoz. Jurak szinte lopva és halkán azt mondta, igen hálás lenne, ha egy darabon hazakísérném a feleségét, talán a villamosmegállóig. Egy pillanatra egymásra nevtünk, férfias egyetértésben, mondhatni. „Ne sokat, Karl”, kiáltotta még utána az asszony. A férj nevetve visszaintett, és eltűnt a többiekkel a lejtőn fölfelé. Jurakné meg én elindultunk.

7

Tíz perccel később egy kávéház legeldugottabb sarkában ültünk, azon a téren, ahol Juraknének villamosra kellett volna szállnia, húsz perccel később pedig már a harmadik pohár bor mellett. Valahogy az első perctől kezdve excedáltunk úgyszólván, két széles combja közelében testének egyéb ki- és behívó idomai azonnal a leghevesebben

nyomakodó fogásokat provokálták ki belőlem. Egyértelmű és meglehetősen közönséges kézimunkámat mindennemű ellentmondás és ellenállás nélkül tűrte, sőt a legcsekélyebb figyelmet sem szentelte neki, az időjárásról beszélgetett velem, miközben súlyos bal mellét a kezemben mérlegeltem. Akár a kislányáé, olyan volt a szeme: túlságosan tágra nyílt, túl szélesre vágott, túl nedves, csaknem csúszós. Elkésvé vettem csak észre, hogy az asszony messze megelőzött a fogyasztásban, ezt semmiképp se vártam, ráadásul az ivással szemben voltaképpen ellenállást éreztem. Igaz, először mintegy támadóan kiáltottam bor után; de most ő jött lendületbe, és már le is győztem a literes üveget az asztalon, miközben szakadatlanul töltöttem neki: Jurakné meg hagyta. Eközben a legkevésbé sem élénkült fel. Ott ült széles fundamentumán, közönyösen tűrte a csókokat, nem védekezett a fogdosás ellen, és ivott. De amikor kifogyott a palack, gyorsan felugrott. Bementünk a városba, elkísértem a házkapuig. Kezdttem rosszul lenni a bortól (amikor hazaértem, ki is hánytam aztán). Az asszony eltűnt a kapualjban. Itt álltam most, idegenként a saját lakónegyedemben, a ház előtt, a kocsmá mellett. Egy szót sem váltottunk arról, vajon akarjuk-e még látni egymást, és mikor.

8

Miután otthon behánytam a vécékagylóba – simán és tisztán kijött minden, hiszen a legkevésbé sem voltam részeg – leültem Robert ágyára az alacsony világoskék asztalka mellé. Úgy éreztem, beszennyeztem ezt a lakást, ezt a rendkívül tiszteletreméltó helyet, mivel egy művész négy falánál becsületesebb dolog aligha akad a világon: hozzá képest a legcsodásabb palota is nyomoronc viskója. Mindamellettt arról képzelegtem, hogy továbbhajtom a dolgot, már ott láttam magam előtt Jurakné, ringó tomporát, a legostobább kérdésekkel teli száját. Nem, ez itt nem történhet meg. Ez csakis a saját lakásomban történhet meg, mely különös módon most megint megjelent előttem, ahogy akkor télen: a padló teli üvegcserepekkel, a kifröccsent szóda tócsái – mintha nyomorúságom alapjaira pillantanék, és ez még nem is volt a legvégső okalap, az alapvető alap. Ezt képtelen voltam kiásni. Munkáim régóta teljes iramban haladtak megint. Az anyagi helyzet megnyugtató. Ott kinn, Nyugaton (most magam elé képzeltem a külföldet, mint Tölgyesárkon túl fekvő területet, melynek egyes részei zölden fénylenek, akár egy térképen) – szóval kinn, Nyugaton közvetlenül megjelenés előtt állt egy átfogó művem, amelytől joggal várhattam némi elismerést. De itt éltem kinn, a város peremén, egy kétségtelenül elbűvölő, amellettt otthonosan ismerős helyen és környéken, ahol egykor éveken át laktam; és most, különös módon éppen ezért, idegen voltam a saját házamban; ahogy tegnap este is idegenként álltam a saját lakónegyedemben, könnyű rosszulléttől környékezve, Jurakné háza előtt. Nem, immár sehol sem leltem alapot, immár sehol sem voltam otthon. A padló tutajként úszott a szorongás áradatában, és éppen tegnap még Jurakné is fölszállt e tutajra mellém. Semmit sem használt, ha azt mondtam magamnak, hogy egy előnyös helyzetet világosan kell felfogni, akár egy szép tájat, melyben az embernek nem úgy kell kóborolnia, hogy közben tönkreteszi. Mondjuk ki: egyenesen nyomasztó lehet a legkitűnőbb életviszonyok hatása is, ha az illető élet legbensőbb kamrájából hiányzik az erény, hogy kitöltse, és ezáltal végül is hasznára legyen.

9

Azon töprengtem komolyan, elmerülten és csökönyösen – ami a zavarodottságom nélkül persze teljesen felfoghatatlannak és tökéletesen aránytalannak tűnhet –, hogy ott lent, a hajóroncsnál sohasem volt mocsárszag: hogy is lehetett volna? Zúgott, örvénylett és húzott arrafelé a víz. Mégis, mihelyst gondoltam rá, ott volt a mocsárszag. Mint ha valamit kiemelt, kihalászott, kihúzott volna onnan az ember – akár limlomot a tó mélyéről, széttört edények cserepeit, fél pár csizmát –, ezek iszapos lomok voltak, átjárva szerves anyagokkal, habár ami sárszagúan fel- és kijött a vízből, az semmiképp sem volt zörgő limlom, ahhoz túl nedves volt, síkos, csúsztós, sikamlós, csöpögős, míg a limlom szónál a padlásra gondol az ember, ott pedig minden száraz. De az itteni maradványok nedvesek voltak, túlságosan is nedvesek. Nos, efféle képekben merültem el perceként át, Robert ágyán ülve, a világoskék asztalka mellett. Robert Tölgyesárkon túl volt, Nyugaton, Párizsban. Most megint hallottam a tolatómozdony zihálását. Az egyik szellőzőablak kicsapva, a műterembe vezető ajtó is nyitva állt. Milyen meghitt volt itt, milyen rettenetesen meghitt és szomorú. Az efféle lehangoltságból korábban, a saját lakásomból, talán lemenekültem volna a kocsmába; és ezen a környéken még sokkal több efféle kellemes borozó akadt, jól ismertem régebbiről mindet. De, jóllehet nemcsak ezen az estén, a Jurakné-féle találkozás után többször ültem szorongva az italom mellett: most eszembe sem jutott, hogy lemenjek. A bor nem segíthetett rajtam.

10

Átköltözésem óta nem jártam a régi lakásomban. Ha szükségem volt valamire, odaküldtem a bejárónőmet, akit megbíztam azzal is, hogy az esedékes számlákat intézze el. Szükség esetén kéziratokat és könyveket is kikeresett és kiszállított nekem; az évek során már az undorig fokozott pedantériám következtében a munkámhoz tartozó minden dolog beszámozva állt. Egyébként több hét is eltelt azóta, hogy utoljára odaküldtem az asszonyt. Immár egészen a régi lakónegyedemig elsétáltam, de a saját házamba nem léptem be. Ezek az utak – és most már villamosutak is voltak – a Liechtenwerd városnegyed (még ma is így hívják) eleinte valamiféle köztes állomásként szolgált. Ezt a városrészt mondhatni a legutóbbi időkben fedeztem fel. Elkerültem a roncsot, helyette ide jártam mostanában. A tágas kilátást kínáló tér, rajta kis kávéház, nagyjából félúton feküdt régi és új lakónegyedem között. Eleinte csak itt ragadtam; és otthonról jövet, ebéd után – mivel megszoktam, hogy ilyenkor sétáljak egyet – a Liechtenwerder tér és a kis kávéház úgyszólván úti célommá lett (persze hamarosan túllőttem a célon). Erről a magas, kedvező megfigyelőpontról messzire ellátott az ember, túl a csaknem áttekinthetetlenül elnyúló vasúti szerelvényeken, egymást metsző vágányokon, kocsiszíneken, vagon sorokon, melyek a távoli napfényben vörös dobókockáknak tűntek, túl a türelmes tolatómozdonyokból kibocsátott gőzlabdákon, a füstbe és párába burkolózó városrész mögött a folyamig; mindezt mintegy összekötözte és egybetartotta a magasvasút ferdén futó viaduktja. Lenyűgöző látvány volt egészében: afféle művilleg készült táj, elnyújtott, természetes, súlyos akkordba sűrítve össze korunk komolyságát, egész helyzetünket, vagy nevezzük, ahogy tetszik. De a kis kávéházban valóban elsüppedve és magamba temetkezve ültem, eloldva mindentől, különösen mindkét lakóhelyemtől, a folyamnál odakinn és a városban idebenn.

11

Mégis, nem sok idő kellett, és mintegy magába szippantott ez a városrész. Lakónegyedem utcáin csatangoltam. Az első ismerős, akivel találkoztam, doktor Pretzmann volt. Nem messze a kocsmától komótosan lépegetett a járdán, szép bőrtáskáját bal kezében himbálta. „Az öregasszony egyébként meghalt”, mondta, miután üdvözöltük egymást. „Kiről beszél, az isten szerelmére?” „Kiáltottam. „A maga háziasszonyának a barátnőjéről, a maga kedves Ida asszonyának barátnőjéről.” „Vagy úgy – mondtam –, aki a lábával betegeskedett?” „No, az csak járulékos ügy volt”, jegyezte meg mellékesen. „A maga Ida asszonyát az ősszel és a télen nagyon megviselte a dolog, persze csaknem két hónapon át minden éjszakáját a barátnőjénél töltötte, az én utasításomra egyébként; ápolónőről hallani sem akartak; végül aztán a beteget beszállítottuk a klinikára.” „Már megbocsásson, doktor úr, maga tehát tudta akkor... szóval, amikor Ida asszonyhoz betörtünk, maga tudta akkor, hogy nincs otthon?” „Természetesen”, mondta hanyagul. „Másképp soha nem egyeztem volna bele; a következmények, mondhatni, beláthatatlanok lettek volna; egyébként mindenki tudta, magát kivéve, természetesen... de most mennem kell”, tette hozzá, és egy túloldali házra mutatott. Elbúcsúztunk.

12

Lassan mentem az utcán lefelé. Lett volna még néhány kérdésem doktor Pretzmannhoz... túl gyorsan tűnt el. E pillanatban két dolgot kellett fölismernem, fájdalmas, mély vágás volt mindkettő, de magamon ejtettem őket. Először is, hogy aki szellemi dolgokkal foglalkozik, annak a züllés első jeleire, ha eluralkodik a túlzott szabadosság, azonnal föl kellene ismernie, hogy már régen kívül került önmagán – miközben a többieknek a maguk talaját ily mértékben nem kell elhagyniuk –, hogy tehát a cimborák közt mindig ő a legostobább; másodsor: őt, hogy egyáltalán effajta cimborává lehessen, már nagymértékben körülkerítette az elbárgulás, röviden, hogy csak elbukva képes ilyesféle cimboraként élni vagy megtenni azt, amit a többiek emelt fővel visznek végbe. A rendkívüli mértékű elbárgulás, amelyben régebben és még most is éltem, a legnyilvánvalóbban azzal illusztrálható, miszerint meg sem fordult a fejemben, hogy feltegyem a kézenfekvő kérdést: vajon hol is tartózkodott a bájos Ida asszony ama kritikus éjszakán? Erre a fel sem tett kérdésemre a választ most hát doktor Pretzmanntól kellett megtudnom. Aki elássa a táalentumát, nem tartja meg azt az egyet sem. A többiek, akik tudják, hol keressék, kiássák, és futballoznak vele. Könnyörtelenek az élet mechanizmusai. Idáig jutottam gondolataimban, útban a kis kávéház felé, ahol egykor Rambausekkel ültem, amikor szembetalálkoztam Juraknéval.

13

Jurakné föl akart szállni a villamosra, mivel megígérte a kislányának, hogy érte megy, és elhozza a játék után, de előbb még föl kell mennie a lakásba – megmutatta a linóleumszatyrát –, hogy a vásárolt holmikát lerakja; nincs-e kedvem elkísérni? Nos jó, a villamosmegállóig csak kibírom, rögtön jön. Azzal elsietett, hogy kisvártatva ismét megjelenjen. Félúton megálltunk, és indulásunk után húsz perccel úgyszólván térdig

ültünk a Liechtenwerder téri kis kávéházban. Itt is egy meglehetősen eldugott zugba telepedtünk le, a sarokba, de egyre sűrűbben érkeztek új vendégek – többnyire idősebb, igénytelen külsejű férfiak –, de nem maradtak itt, hanem átsiettek a termen, és hátul eltűntek, nyilván egy oldalszobában vagy klubhelyiségben. Megkérdeztem a pincért, aki a liter borunkat hozta, és megtudtam, hogy a bélyeggyűjtő egyesület gyűlekezik, hetente itt rendezik üléseiket és a zártkörű csereakciókat. Egyre csak jött az utánpótlás. A járkálás miatt kénytelen voltam némileg illedelmesebben viselkedni, de fogalmam sem volt róla, hogy az illetlenkedésen kívül voltaképpen mi dolgom és keresnivalóm lehetne ennek az asszonynak a társaságában, aki megint jó huzattal ivott; együttlétünket csakis és kizárólag a malackodás szentesíthette. Egy szempillantás alatt rájöttem erre, a felismerés csontként meredt ki a helyzetből, amely ekképp rémisztően lesoványodott körülötte. Miközben ezt többé nem tagadhattam el, kipillantottam az ablakon, és ráébredtem, hogy mélyen benne járunk már a tavaszban, csaknem a vad hőségben. Kint a most előtörő fényben élesen és keményen ragyogott fel a téren álló három fácska lombja, akár a festett papír, miközben a nap szétszórta mögöttük a vasúti táj fölött lebegő füst- és ködhalmokat: a távoli részletek és a rozsdavörös vagon sorok csillogva tűntek elő néhol a párából. Mivel úgy látszott, a bélyeggyűjtők immár teljes számban megjelentek, eloldottam magam pillanatnyi helyzetem kihalt partjáról némi kézimunka segítségével, mely a már jól ismert fogadtatásra talált. Közben még valaki jött, egy elkésett egyesületi tag. Mivel Jurakné félig háttal ült az átjárónak, én korábban észrevettem; hirtelen szétrebbentünk. Rambausek volt. Amikor eltűnt a sarkon, a tény kissé cseppfolyósabb lett, semhogy valóban tény legyen: akár Rambausek is lehetett. Utánasietni lehetetlen volt, arról már lekéstem. Akkor hát elcsiptek. Most úgy ültem, akárha ruhacsíptető lenne a nyakamon. Lógtam. Mint nem egészen tiszta ing. Olyannyira kínosan éreztem magam, hogy képtelen voltam többé összezsímászkozni Juraknéval. Abba is hagytuk hamarosan. Bealkonyult. A liter bor elfogyott.

14

Rambausek iránti dühöm nem ismert határt. Mit keresett ez az állat a kis kávéházban a Liechtenwerder téren? Minek gyűjt egyáltalán bélyeget! Vagy utánam osont? Ha megkísérelné, hogy megszaroljon – állok rendelkezésére, és micsoda hüvelykszorítóval! Így gondolkoztam a legmocskosabb dolgokon; meg hogy én aztán kiüzném belőle a bélyeggyűjtést, ebből a baromból, és ráadásul az egykori „kis üzelmei”! – Közben megérkeztünk, leszálltunk a villamosról, és átvágtunk a folyam felé vezető téren. Elhagytuk a vasúti pályát. Most megnyílt a kilátás a hatalmasan kiszélesedő, áramló víz fölött: sietett, sietett felénk, és tőlünk el. Mint éles, a zenekarból kiemelkedő fúvóshangzat, az itt nemrég még csak részben fénylő zöld immár csaknem a dominánsig hágott, igen, a mindenfelől előbukkanó zöld és arany orgonaponttá dagadt a tűző napon. A roncs ferdén lökte halott kéményét a kék ég és a vibráló nap felé. Mellettem Jurakné most hirtelen futni kezdett: nem valamiféle játékos szembefutás volt ez – a kislánya felé mondjuk –, hátsója fáradságosan és hevesen mozgott, mint a lovak tompora, ha hevesebb vágására tüzeli őket az ember. Egy szempillantás alatt maga mögött hagyott, egyetlen szó nélkül, mintha tökéletesen tárgyitalan volnék.

15

De most futni kezdtem én is, nem azért, hogy utolérjem, hanem mert észrevettem, hogy a parton, a hajóroncs mellett egy mentőkocsi áll, mellette embergomolyag hullámzott fel s alá, amely e pillanatban úgy festett, akár a vízből előmászott sötétlő szörnyeteg. Jurakné eltűnt ebben a gomolyagban, amelynek közepén valami világos dologgal hadonásztak. Odaléptem. A kis Jurak lányt, akit a roncson mázskálva egy résen át mintegy magába nyelt a hajó gyomra – a közvetlen életveszélytől az utolsó pillanatban egyébként nem más mentette meg, mint Rambaused –, miután nedves ruháját letépték róla, most törülközőkkel alaposan ledörzsölték. A lánykának nem volt szükségére úgynevezett újraélesztési kísérletekre (annál inkább Rambausednek, akit hátára fektettek a rakparton, és egy orvos irányítása mellett egyenletesen mozgatták a karját, „megtornáztatták”, mondhatná az ember inkább szabatosan, mint szépen). A kislány már régóta nem hányta magából a vizet, de mindkét szerencsétlenül nagymértékben fennállt a tüdőgyulladás veszélye – még nagyon hideg volt a víz. A kislányt berakták a betegszállító kocsiába, anyjának megengedték, hogy velük tartson a baleseti kórházba; az autónak azonnal vissza kellett jönnie, hogy elszállítsa Rambausedet, feltéve, hogy az újraélesztési kísérletek sikerrel járnak. Mert halottakkal semmi dolga az úgynevezett „mentőnek”.

16

Rambaused azonnal a kislány után ugrott, és a roncsot rohanvást megcsáklázó két rendőr rendkívüli erőfeszítéseinek segítségével sikerült kihúznia a vízből a már a sokktól is félig eszméletét veszített gyermeket; ugyanazon a hasadékon át, amely elnyelte, a kis Jurak lány hamarosan ismét a felszínre került. De Rambaused a kislány súlyától megbotlott a sárban, és a bugyborékoló víz magával rántotta a sötétbe. Szerencséjére ugyanaz a két bátor férfi azonnal készen állt a mentésre; haladéktalanul utánavetették magukat, de csak néhány perc elteltével sikerült egyáltalán megtalálniuk, mivel már csaknem teljesen elmerült; ha nem lett volna náluk elemlámpa, a vállalkozás kilátástalannak bizonyult volna. Végre kibányászták az ájult Rambausedet, és a legnagyobb erőfeszítéssel ugyancsak ők helyezték biztonságba. Így aztán ott feküdt a parton kitérítve. Két karját ritmikusan mozgatták. Még nem adott életjelt.

17

Szorosan mellültem, és szemügyre vettem, már amennyire a körülötte sürgölődő mentősök ezt lehetővé tették; a fejét mindenesetre jól megnézhettem. Ez tartalmazott mindent; a test rovarszerű függelék volt csupán. Ami itt a rakparton feküdt, csak egy hosszúra nyúlt orr volt, kicsúcsosodva és eltelve ama komolysággal, amellyel az ostobaság mindig beborította a maga undorító titkait. Ez az orr igen lényeges interpunkcióvá vált az életemben, és vele zárult, többek közt, az a kijelentő mondat is, amely alanyként a Jurak tulajdonnevet tartalmazta. Ám ez az ember legelőbb az orrával hatolt be az életembe, az orr jelent meg legelőször benne, nemcsak a félhomályos kapualjban, hanem már sokkal előbb, a kocsmában. Ez jelentette mintegy a Rambaused-

jelenség fogantyúját, vele lehetett volna megragadni, összefoglalni és végül elintézni. Ez elmaradt, helyette térdhajlításokat végeztem vele, és immár nem lehetett megállítani a lecsúszást, Jerikó harsonáit éppoly kevéssé, akár a pisztolydördüléseket.

18

De most hirtelen átvillant az agyamon, miről is van szó, és felizzott, felsugárzott a helyzet valódi és hathatós kulcsa: az ilyesmit persze mindig a múltból vesszük, egyedül csak általa nyitható fel a jelen kapuja. Éveket ugrottam vissza, egyenest ifjúkorom kelles közepébe. Magányos, tökéletesen elhagyatott utcán történt, a túlsó járdán egy nagyjából harmincas, vagyis korombeli, elegánsan öltözött férfi lépegetett, bárgyún hordozva rendkívüli mértékben kifejtett szakállát. Itt most kézre jött az apriorisztikusan kurta megoldás, valamiféle eleve sikeres epigrammatikus összefoglalása a fellépő jelenségnek, ráadásul szemléletesen elbeszélve a tettek nyelvén. És ekkor vált érthetővé, hogy minden élet csak azért tévelyeg egyre tova, mert képtelenek vagyunk megadni amaz átfogó definícióját, amelyre megváltatlanul várakozik; mi pedig hebegő szájjal, ügyetlen kézzel arra kényszerítjük, hogy tovább hánykolódjon egyik kövér krónikáskötettől a másikig. De ez most nemhiába várakozott, és legalábbis egy vékonyka részletben haladéktalanul elnyerte a választ felhívására. Átvágtam az utcán, oldalról közelíttem meg a férfit, és menet közben megelőzve erősen marokra fogtam a szakállát, megragadtam, és egy rövidet, ám oly erőset rántottam rajta, hogy a szakállas előrebott. Ezzel túlhaladtam rajta, hátam már sok négyzetméterrel magasabbá és terebélyesebbé nőtt, mintegy a merő elutasítás, a teljes részvétlenség és az abszolút biztonság tökéletesen sima, ám tovalépő falává; és valóban így is éreztem magam. A szakállas egy pillanatra köztem és a környező élet között széles hasadékot nyitott, melyet senki sem ugorhatott volna át, és ha ő mégis megkísérelte volna: arról az arkhimédészi pontról, amelyen álltam, könnyedén elbukathattam volna. De teljes maradt mögöttem a csend. És továbbmentem. Am ha nem lett volna ez a csend: udvarias meglepetésem minden tiltakozást semmissé tett volna. És minden további nélkül, sőt készségesen, némi iparkodást és elővigyázatos fontoskodást sem nélkülözve, elmentem volna a felháborodott vagy a dühtől tomboló szakállással a legközelebbi rendőrsre, hogy ott még udvariasabban és meglepettebben viselkedjem, és így – egy mellékesen a tisztviselő fülébe súgott megjegyzés révén – a szakállatépített embert, éppen határtalan dühére való tekintettel, végül bizonyosan beszállítottam volna az elmeosztályra, amelynek művészete köztudomásúlag abban áll, hogy a markukba került egészséges emberből *ad hoc* örültet faragjanak, így aztán szakvéleményük végelemzésben mégis helyesnek bizonyul.

19

Máskülönben a szakállas behatolt volna az életembe, éppúgy, ahogy az előttem fekvő orrnak sikerült; és talán még cudarabbul; ebben ma már a legkevésbé sem kételkedem. Ki tudja, vajon a dolog nem fajult volna valamiféle szőrös túlburjánzássá, amely beszötte volna egész létemet, amolyan szakállinfiltrációvá: egészen egy óriási szakállfonadék keletkezéséig; vagy én magam váltam volna rendkívüli mértékben szakállas-sá, visszafordíthatatlanul? Ám az epigrammatikus ököl – egyetlen valódi és tartósan

hathatós fegyverünk az emberek ellen – minden bajt már eleve összefoglalt és egyetlen erőteljes rántással elintézett: többé nem volt rá szükségem. De ennél itt, Rambauseknél, megint élnem kellett vele. Az orrhúzás nem sikerült – pedig szó szerint kézre állt, mi több, egyenesen követelően kínálta magát.

20

De immár el voltam szánva, hogy ezt legalább most felfogjam, megértsem és e megértést kifejezésre is juttassam: az értés végső, bár túl késői és így hiábavaló birtoklásáról, az „intellexisse”-ről volt szó, sőt tulajdonképpen arról, amikor e megértést magunkévá akarjuk tenni. Éppen magára hagyták Rambauseket. Már ott is voltam mellette. Megragadtam, marokra fogtam az orrát, és meghúztam erősen. A következő pillanatban kinyitotta a szemét; már fel is támasztották, már ült, köpött, hányta és öklendezte magából a vizet. Hadonászott a levegőben. Igen, ő élt. Azonnal otthagytam a csoportot, ráhagytam az orvosra, az ápolókra Rambauseket. A part mentén mentem, elhagytam a vasúti töltést, egyre csak mentem, a térig – ahol Juraknének fel kellett volna szállnia –, és itt, éppen amikor a visszatérő mentőautó szirénája megszólalt (a kocsinak most az élő Rambauseket kellett elszállítania, hulláknak kívül tágasabb!), valami lágyság csapott fel jobbról és balról, a kalapom fölött, a levegő meglibbent körülöttem, és azt láttam, hogy a mögöttem fölrebbenő galambraj éppen most lendül neki ferdén az égnek.

21

A még sűrűn vibráló esti napfényben értem haza, az ajtórésben Robert távirata várt: egy hét múlva érkezik. Legfőbb ideje volt. Elhatároztam, hogy kitakarítom a lakást; mivel a sajátomra, mondhatni, újra felnőttnak vagy méltónak éreztem magam. Ám ez itt most olyannak tűnt, akár a kilőtt patron: itt minden megtörtént, immár semmi nem maradt hátra. Ráadásul az utóbbi időben gyakran már hajnalok hajnalán a műteremben álló íróasztalhoz úzött valami – és a napfelkeltét megint szellemi munkához illő módon éltem át –: egyedül a violaszín kora hajnalban. Most hát a Rambauser-féle infiltráció elmaradt, még ugyanezen az estén, néhány óra múlva meggyógyultam. Immár tudtam, hogy végre elutazhatok, képes vagyok utazni, szabad utaznom: Nyugatra.

22

Sem Rambauseknél, sem a kis Jurak lánynál nem léptek fel komplikációk, a tüdőgyulladás is elmaradt; az előbbit még a baleseti kórházban is meglátogattam, ahová korábban háromszor vagy négyszer is elmentem, hogy tudakozódjam felőle. Ültem az ágya szélén, mint felravatalozott orra katafalkjánál. Az immár elkülönített infiltrátor csendben feküdt a hátán. Orra nagyjából olyan hosszúnak tűnt, mint az ágy, és ami még ebből a személyből rendelkezésre állt, jelentéktelennek tűnt számomra. De ebben tévedtem. Hallgatása hirtelen nagyon beszédessé és jelentéstelivé vált, egyetlen szó elhangzása nélkül. Kezemet az ágy peremén nyugtattam; ő meg némán ráhelyezte a tenyerét, és aztán egy kissé megkopogtatta vagy megpaskolta a kézfejem: ez csillapi-

tóan hatott. Kétségkívül szükségünk volt erre a végső interpunkcióra. Elmentem. A villamoson még magamon éreztem keze érintését, a magamét most az ülésen nyugtattam. A távollét olyasféle állapotában voltam, amely gyakran legjobb pillanataink közellétével kötődik össze. A tenyér érintésének emléke lágy volt és meleg, mintha egy kis madár felborzolt tollú bögye pihent volna a kezemen. Oly testivé vált ez az érzés, hogy oda kellett nézнем. Valóban valami meleg és lágy feküdt a kézfejemen, egy talán négyéves kislány tenyere ugyanis, aki fiatal édesanyja és köztem ülve önfeledt csodálkozással bámult ki a szemben lévő ablakon, ahol éppen az állami színház egyik rendkívül magas díszletszállító autója haladt el lassan, imbolyogva. Igen, a díszletek változnak. Halljátok a harangokat? A magamét már meghallottam, tudtam, hányat ütött. A gyermek keze az út nagy részén az enyémen pihent: égi madár időzött nálam.

23

Másnap kora reggel a nyugatra tartó gyorsvonat hosszú kocsisora mentén lépegettem. Kényelmes helyet találtam egy másodosztályú vagonban, aztán kimentem a menetiránytól balra fekvő folyosóra. A füstös csarnokban, amott elöl, kéklő aranyban ragyogott a délelőtt. Kinyitottam az ablakot. Nekilódultunk. Ez az út Párizsba vezet. Hamarosan emelkedni kezdünk, szépen ringatózva. Velünk ring a domb. A dombon házak ülnek, olykor igencsak sűrűn. A levegő most élesebb, a füst is karcosabb; a vonat csengése tisztábbá lesz, élénk tárul a völgyben az erdő. Távol vagyunk. A hegygerinc előtt vagyunk, amelyet két alagúttal küzd le a vasúti pálya. Kétszer öblíti át velünk a hegy a torkát, mintha üvegből bugyborékolna. A gurgulázás után lendületesebb lesz az iram, már völgymenetben. Ütemezés: *alla breve*; mindeddig, hegynek fel, kissé bonyolultabb, nagyjából 12/8. Cseng és siet: zárótétel. Most emelkedni kell: minek is élünk, ha legalább a zárótételben ne lehetnénk szabadok? Íme, elértük: jobbra-balra minden alásüllyed, elhagy minket, emelkedünk, mint a liftben, kinn vagyunk, túl vagyunk, fent vagyunk: a viadukt. Tölgyesárok. Ó, zöldellő völgy, hamarosan kitelik a fák koronája, az erdők tajtékja, a domb távoli pereme. Keblem mélyéről, akárha életem legbensőbb kamrájából, böggő, horkantó hang tört elő válaszként a völgynek siető vonat ritmikus lüktetésére: némely lovak hallatnak ilyet, ha galoppra vagy hevesebb vágtára tüzeli őket az ember.

(Köszönetet mondok Király Editnek a fordításban nyújtott segítségéért. – B. Z. A.)

FIGYELŐ

A LÉPCSŐ ÁLMA

*Heimito von Doderer: A Strudlhof-lépcső I–II.
Fordította Tandori Dezső. A fordítást az eredetivel
egybevetette Csordás Gábor
Jelenkor, 1995. 331, 523 oldal. 1400 Ft*

Több mint negyven évvel a német első kiadás után (1951) nálunk is megjelent Doderer egyik főműve – másik „bécsi” regényének (DIE DÄMONEN) magyar változata pedig, mint hírlík, előkészületben van ugyanennél a kiadónál. Szóval megjelent a magyar „Strudli”, de minden jel szerint rosszkor jelent meg. E cikk írásának idejéig (1997. január) egyetlen komolyabb írást sem láttam róla, még „zurnálkritikát” sem. Nem olvassák a regényt: az úgynevezett „magas irodalmi körökből” eddig egyetlen emberrel beszéltem, aki valóban végigküzdötte. Ez szomorú, mert hát A STRUDLHOF-LÉPCSŐ nagy, nagyon nagy mű, rendkívüli teljesítmény, az újabb kor egyik legeredetibb regénye, persze kétségtelen, hogy befogadása is igen nagy kitartást és koncentrációt, valóban „küzdelmet” követel, de az olvasók (és kritikusok?) ily mérvű elutasítása mindenképpen lehangoló. Talán nem ez a regény kell most a magyar szellemi életben? Talán későn (vagy túl korán?!) jelent meg? Talán a jelenkori magyar irodalmi közegben érthetetlenek szellemi dimenziói? Talán nem tudunk mit kezdeni vele, mert eszménye jelenlegi kánonunktól olyannyira távol áll? Talán vadul idegen immár, egzotikum a legjobb esetben is? Ugyanolyan ásatag itt is, mint a mai Bécsben? Vagy ekkora már nálunk a szellemi restség? Mindenki csak magára figyel? A visszhangtalanságban a kiadó is hibás kissé: semmiféle erőfeszítést nem tettek a magyar szcénában teljesen ismeretlen Doderer bevezetése érdekében, fülszöveg helyett mindössze egy rendkívül bonyolult, bár kétségkívül gyönyörű mondatfűzért közölnék a regényből, olyan komplikált s kifinomultan agyafúrt szöveg ez, amely megrémít-

heti még a legelfogulatlanabb olvasót is; valamiféle életrajzi ismertetés, netán pár mondatos utószó mindenképpen segítette volna a tájékozódást. (És a kiadó felelőssége az is, hogy szinte végtelen számú sajtóhiba található a könyvben, ez ugyancsak elidegenítően hat. De erről többet, ha majd rátérek a fordítás részletesebb taglalására.) Ezért kritikám nem is kezdődhet másképp, mint Doderer életének és művének legalább vázlatos ismertetésével. Ez más okból is gyümölcsözőnek bizonyulhat; Dietrich Weber, a regényíró életművének egyik legalaposabb ismerője szerint: „Doderer egész élete fellelhető regényeiben. Mint ahogy nincs regényeiben egyetlen figura sem, akinek ne lett volna valóságos modellje.”

Franz Carl Heimito Ritter von Doderer szülei utolsó, hatodik gyermekeként a Bécs-közeli Hadersdorf-Weidlingauban született 1896. szeptember 5-én. Testvérei közül két nővére, Astri (1893–1989) és Helga (1887–1927) (a regénybeli Asta, illetve Etelka) játszott fontos szerepet életében. A szélsőségekre hajlamos Helga Hauer Ernő (a regényben Pista Grauermann) budapesti osztrák konzulhoz ment feleségül, öngyilkosságának leírásában csak az időpontot változtatta meg öccse: Helga a valóságban 1927-ben és nem ’25-ben mérgezte meg magát. Írónk apai ágú ősei a németországi Heilbronnból származnak, az 1800-as évek közepén települtek át Ausztriába. A családban szinte mindenki építészettel foglalkozott, eleinte Doderer apja is, hogy később különösen a Keleti-tengeri-csatorna építésénél tüntesse ki magát, végül pedig ő lett a Monarchia egyik legnagyobb vasútépítési vállalkozója. Wilhelm Ritter von Doderer, ahogy akkoriban mondták, „kőgazdag” ember, aki azonban az 1918-as összeomlás után szinte teljes vagyonát elveszíti, ráadásul állandóan betegeskedik, végül megbénul. A romjaiban is autoriter, parancsolásra termett, hatalmas életerejű férfit érzékletesen ábrázolja fia A STRUDLHOF-LÉPCSŐ egyik jelenetében (a magyar kiadásban: II. kötet 68–70. o.). Heimito a gimnáziumban nem

mutat különösebb szellemi képességeket, elég rossz tanuló, de mégis sikerül letennie az érettségit 1914-ben. Még ugyanebben az évben megkezdji jogi tanulmányait a bécsi egyetemen. A háború persze az ő életét is alapjaiban rázza meg, 1915-ben egyéves önkéntesként vonul be, a következő évben már hadnagy, amikor orosz fogságba esik. Itt, a Habarovszk melletti Krasznaja Recskán kezd rendszeresen írni, eleinte „*a pillanat anatómiájának*” nevezett szövegek megalkotásával kísérletezik – ez nagyjából annyit jelent, hogy igyekszik mindent rögzíteni a papíron, ami a megírás pillanatában történik körülötte. Doderer a legkevésbé sem szenved a fogságban, ír, futballozik, tornázik, csellón játszik a tábori zenekarban. (Figyelemre méltó párhuzam, hogy egy másik dúsgazdag bécsi fiatalember, Ludwig Wittgenstein is a háború és a fogság éveiben kezdi el TRACTATUS-ának megírását.) Később e tábort „*eliziumnak*”, „*a boldog lelkek szigetének*” nevezte. Valami olyasmi történhetett itt vele, amit egy másik nagy író, az 1916-os év Brüsszelében ugyancsak tisztként élő Gottfried Benn ekképpen jellemzett később EPILOG UND LYRISCHES ICH című önéletrajzi esszéjében: „*Orvos voltam egy prostituáltkórházban, egészen elszigetelt poszton, egy lefoglalt házban laktam tizenegy szobát egyedül a tisztiszolgámmal, a szolgálat jelentéktelen, civilben járhattam, semmihez sem kötve, semmitől sem függve, alig érte a nyelvet; csatangoltam az utcákon, idegen nép; furcsa tavasz, három hasonlíthatatlan hónapon át, mit számított az Yser felől naponta felhangzó ágyúszó, az élet a hallgatás és az elhagyatottság szférájában lebegett, azon a peremen éltem, ahol a lét megszűnik és az Én kezdődik.*” Doderer bonyodalmas kalandok után, 1920. augusztus 14-én tér vissza Bécsbe, és akár jóval később a JERIKÓ HARSONÁI narrátora, teljesen idegenként találja magát szülővárosában. Ezt írja naplójában: „*Ott álltam angol katonai kabátomban, melyet lerongyolódottságom miatt Stettinben kaptam ajándékba, a szülői ház előtt, amelybe az időközben újonnan beállt házmesterné, mivel nem ismert, alig akart beengedni.*” Ismét egyetemre jár, ezúttal történelmet és pszichológiát tanul, utóbbi Otto Weininger barátjánál, Hermann Swobodánál (alakja feltűnik az I. kötet 252. oldalán). 1921-ben ismerkedik meg Gusti Hasterlikkel (a regényben és A DÉMONOK-ban ő Grete Schiebenstein modellje), egy zsidó fogorvos igencsak felvilágosult lányával,

akit a katonai kiképzés alatt szerzett barátja, Ernst Pentlarz (a regénybeli „*kis E. P.*”) mutat be Doderernek. Doderer gátlás nélkül elszeregeti barátja szerelmét, úgy érzi, megtalálta élete asszonyát, akit 1930-ban feleségül is vesz, de két évvel később elválnak, nem utolsósorban a hölgy zsidó származása miatt. És Doderer 1933. április 1-jén belép az akkor még illegális osztrák náci pártba, igaz, semmiféle politikai aktivitást nem mutat, mi több, az Anschluss után nem is jegyzik a párttagok között.

Bár a II. világháború kitéréséig több könyve is megjelenik, sőt megírja, de nem publikálja A DÉMONOK első változatát, íróként tökéletesen sikertelen marad. Aztán 1941-től ismét a háború, és ekkor, a franciaországbeli Mont Marsant-ban kezd hozzá A STRUDLHOF-LÉPCSŐ felvázolásához. Ismét hadifogság, ezúttal Norvégiában, miközben szakadatlanul dolgozik regénye kéziratán. A STRUDLHOF-LÉPCSŐ 1951-ben jelenik meg, és végre meghozza számára a döntő irodalmi áttörést. Ami ezután következik, sikertörténet: 1956-ban kiadja A DÉMONOK-at, 1958-ban a JERIKÓ HARSONÁI jelenik meg (baráti visszaemlékezések szerint ezt a novelláját tartotta legjelentősebb művének), 1963-ban négykötetesre tervezett regényfolyamának csodálatosan szép első tagja lát napvilágot (DIE WASSERFÄLLE VON SLUNJ); Doderer a Nobel-díj várományosa, de amikor kiderül náci múltja, természetesen elszállnak esélyei. 1966. december 23-án rákban hal meg Bécsben.

Hosszú, kitérőkkel teli, kalandos életpálya, amely csak majd' harmincéves folyamatos munka és fáradozás után találta meg a maga formáját a szó több értelmében is. A STRUDLHOF-LÉPCSŐ bizonyos értelemben Doderer első műve, a többi pusztán előjáték, fontos próbálkozás, ami csak a későbbi remekművek tükrében tarthat számot komolyabb érdeklődésre. Doderernek a LÉPCSŐ-ben végre sikerült unikális formát találnia, mely kielégíthette olthatatlan szomját a végigkomponált, a minden pillanatban uralt próza iránt. Elképesztően tudatos író volt, műveit rajztáblán vázolta fel, és csak a teljes struktúra tisztázása után állt neki a megírásnak. Így történt ez a JERIKÓ HARSONÁI esetében is, melyet a legtökéletesebb zeneiség hat át. Íme a négytétéles divertimento Doderer

által készített tematikus-formai vázlat: „I. rész: első téma és tempo, friss; II. rész: második téma és tempo – excentrikus belépés az első belépéssel szembeállítva; visszafogott; III. rész: harmadik téma és tempo – excentrikus belépés az első és második belépéssel szembeállítva; groteszk tétel; IV. rész: az első, második és harmadik téma és tempo; a belépések nem excentrikusak, hanem az egyes pontokra kell vonatkoznuk; ütemezés: *alla breve*; a negyedik rész tematikája csak járulékos, akcesszórius. A témák esszenciális jelentését vissza kell fogni a IV. tételig!” Amolyan négyteteles, a bécsi klasszikából közismert szimfóniaforma keletkezik így, mondjuk a következő tételsorrendben: Allegro ma non troppo; Andante sostenuto; Scherzo; Rondo, Alla breve. És a szöveg ismeretében könnyedén megfejthetjük immár az utalásokat: az első téma az I. részben: Rambauek orra; a kislány megkönyékezése; a térdhajlítások; a II. részben: a hajóroncs és a kislány alakja, továbbá a vasútvonal a viadukttal, előlegezve a finálét; III. rész: az Ida asszony elleni groteszk tréfa, „*Jerikó harsonái*”; IV. rész: minden téma együtt, ráadásul „*já-rulékosan*” Jurakné (mint „*kislánya külsejének roncsa*” – itt megcsodálhatjuk, hogy az abszolút tökéletesen átgondolt szerkezet birtokában hogyan képes egyetlen odavetett mellékmondatban három főtémát összekapcsolni Doderer); a szakállas elleni merénylet, amely egyben a Rambauek-jelenség megfejtése; a villamoson ülő angyali kislány mint Jurakné kissé szajhás lánykájának ellentéte; Rambauek „megtornáztatása” a mentősök által, amely a korábbi térdhajlításokra utal; Jurakné futása és a zárómondat lóhasonlata – a motívus (és nyelvi!) összefüggések felsorolása reggelig folytatható.

És nem vitás, hogy regényünk felépítése is a nagy szimfonikus formákat idézi. Szintén négy tételre tagolódik, ám ezek áttekintése, már a roppant terjedelem miatt is, korántsem olyan kézenfekvő, mint a novella esetében. Nem is vállalkozhatom részletesebb elemzésre. Az excentrikusság ezúttal is kulcsszó, már a regény első mondatának fő jellemzője: „*Mikor Mary K. férje még élt – Oscarnak hívták –, s ő maga még két igen szép lábon járt (a jobb lábát aztán, nem messze a lakásuktól, 1925. szeptember 21-én levágta térd fölött a villamos), feltűnt egy bizonyos doktor Negria, egy fiatal román orvos, aki itt Bécsben a híres fakultáción ké-*

pezte magát tovább, s a Közkórházban töltötte így az éveit.” Valóban excentrikus kezdet, ám mégis a regény centruma felé tart. És éppen az efféle expozíciókat kedvelte Doderer. Egyik legfontosabb esszéjében (GRUNDLAGEN UND FUNKTION DES ROMANS) a klasszikus elbeszélői expozíciót „*additív*nak” nevezi, ebben az esetben a későbbi elbeszélői főmederhez szükséges elemek az idő lefolyásának sorrendjében követik egymást: „*Ezzel szemben nagyobb tartalmi szabadságot tesz lehetővé, ha ezt a bizonyos főmedert egészen más elbeszélői kontinuum által vájjuk ki, amely a későbbi főmederhez szükséges összes elemet tartalmazza, csak hogy idegen összefüggésben: expozíció a megelőlegezett és heterogén cselekmény segítségével.*” A STRUDLHOF-LÉPCSŐ első mondataiban pontosan ez a fajta expozíciós technika üli narratív ünnept. Minden egyes rész excentrikusan kezdődik, távol a későbbi főmedertől, és újabb és újabb anyaggal, motívumhalmazzal gazdagítja a fősodort. Doderer ironikusan rá is játszik az olvasó érdeklődésére, mintegy kiszól a szövegből, és megfogalmazza az olvasó kis sé türelmetlen kérdéseit. (Hogy aztán ő maga gúnyolódjon az efféle kiszólásokon: „*Semmi elkalandozás. Minden avis au lecteur gyanús.*” I. kötet 80. o.) A második rész olvasó hangja nyilvánvalóan az intoleráns olvasó hangján szól, ám egyben reflektál az elbeszélő saját kételyeire: „*Nem kavaro dtunk-e el az 1911-es évből (de mennyire, jó messze előre!), 1911 májusából, mikor a még csak tizenhat éves gimnazista René Stangeler épp megismerkedett Paula Schachl kisasszonnyal?*” A harmadik rész még furcsábban indul, látszólag még messzebb a fővonaltól, mégpedig Julius Zihal adóügyi tanácsos házasságának és lakásváltoztatásának rövid ismertetésével. Így aztán a narrátor kénytelen ismét kiszólni: „*Türelem! Hamarosan Melzer hadnagnál vagy őrnagnál fogunk kilyukadni.*” A negyedik rész eleje pedig szinte teljes egészében megismétli az első bevezetését. És már az első részre is feltehetőek a kissé durcás olvasói kérdések. Ugyan mi köze a főmederhez Negria doktornak és az ő kised „*áttöréseinek*” a női ellenállások falán? Mi köze mindennek a szöveg centrális pontjaihoz: Melzer élettörténetéhez, a Stangeler család sorsához és egyáltalán a Strudlhof-lépcsőhöz? Látszólag nem sok, de később tapasztalhatjuk, hogy az „*áttörés*”, a „*Durchbruch*” egyike a regény

kulcsszavainak, a szövegben Doderer az elgondolható összes mellékjelentését kiaknázza e fogalomnak. Továbbá: az első mondatban említés történik Mary K. későbbi balesetéről, nos, ez a nap, 1925. szeptember 21. a regény kitüntetett napja, a negyedik részben ezen a napon kulminál a cselekmény, minden erre az egyetlen napra vonatkozik, a finálé napja ez, ekkor varrja el Doderer a regény összes szálát, mégpedig bámulatosan egyértelműséggel és eleganciával. Megteheti, hiszen vaskézrel uralja a formát. Annnyira így van ez, hogy egyik elemzője, a már említett Dietrich Weber egyenesen úgy véli, A STRUDLHOF-LÉPCSŐ bizonyos értelemben ennek az egyetlen napnak a története. Még egy jelentése van ennek a centrumtól távol eső expozíciónak: egyrészt megelőlegezi a regény negyedik részét, az eddigi három szakasz úgy hat, mint nagyjából hatszáz lapon bonyolított óriási, zenei szaknyelven szólva a teljes kvintkörre kiterjedő moduláció, amely az első rész alaphangneme felé tart, és előkészíti az egyetlen hatalmas akkordban és jelenetsorban kulmináló robbanásszerű csúcspontot. Ugyanakkor az első és negyedik rész egymásba hajlása a regény eposzi jellegét hangsúlyozza. Ugyanis az első mondatban fellépő Mary K. lakásának, pillanatnyi állapotának leírása, a helyzet, amikor lemegy a villamosmegállóba stb., szinte szó szerint megismétlődik a negyedik részben (II. kötet a 395. oldaltól), abban az állapotban, amely megelőzi a balesetet. (Kár, hogy Tandori nem vette észre ezt a lényegi azonosságot, és ezért eléggé eltérően fordítja a szöveget.) Semmi sem változott. „A szobák hosszú sora ugyanúgy terült el, mint korábban. A bútorok ugyanúgy álltak, mint egykoron.” És megint feltűnik Negria, azon a villamoson utazik, amely megelőzi a Maryt elgázoló kocsi. A regény egyik legfontosabb jelentése ez: csak az eposzok világában lehetséges, hogy ennyire változatlanok – mondhatni kortalanok – legyenek a szereplők, holott a szöveg nagyjából tizenöt évet fog át. Ám mintha senki sem öregedne, akár a homéroszi öreg Nesztór, aki már úgyszólván öregeen jött a világra, és öreg is marad az idők végezetéig. A figurákat mintegy a Strudlhof-lépcső szemzőgéből írta meg Doderer, a lépcső álmai ők, ez az építészeti remekmű pedig örök, ahogy azt megtudjuk a regényből. És örök nyár

uralkodik A STRUDLHOF-LÉPCSŐ-ben, minden nyáron történik, akárha a regényíró nem ismerne más évszakot, mintha megállt volna az idő. Mindebből következik – és erősíti a monumentalitás érzését –, hogy a szereplőknek nincs a XIX. századi regény értelmében vett pszichológiájuk, hanem – Dodererrel szólva – „*fatológiájuk*” van. Az a fatum, hogy Mary K. jobb lábát 1925. szeptember 21-én levágja a villamos. Ez nem történt meg az első részben, 1923 nyárutóján, bár minden jel szerint megtörténhetett volna. De a sors Doderer által választott útja csak kerülő utakon juthat el a céljig.

A kerülő út ismét kulcsszó Doderer regénypoétikájában. Maga a Strudlhof-lépcső is kerülő út, melynek dignitás és dekoráció, „*méltóság és dísz*” a legfőbb jellemzője. Idézzük fel a lépcső csodálatos leírásának, a regény szellemi középpontjának egy részletét: „*Itt több mint ékezzelőán, nevezetesen ékesen látszón megvilágosult, hogy minden út és minden ösvény (mégpedig a saját kertünkben is) több, mint két pont összekötése, ahol az egyiket elhagyjuk, hogy a másikat elérjük, sajátos lény, és több, mint a saját iránya, mely csak kijelöli, ürrügy, mely el is merülhet a kitartó haladásban.*” Ilyen ékezzelő regény A STRUDLHOF-LÉPCSŐ, rendkívül bonyolult időszerkezete is a lépcső leírásának jegyében fogant: jóval több, mint két időbeli pont összekötése a töretlen vonalban előrehaladó cselekmény által. A lépcső azt is mondja nekünk: „*íme, minden útnak megvan a méltósága, és mindenképp és mindig több az út, mint a célja*”. Maga a regény ez a sokjelentésű út. Formája, felépítése, egész jelentése azonos a lépcső jelentésével: hatalmas méretű, méltóságteljes és rendkívül gazdagon díszített kerülő út. És más értelemben is a lépcső a szellemi főhőse ennek a regénynek. Doderer így jellemzi ezt a kézirat lezárásakor a kiadónak küldött levelében: „*A könyv bemutatja, hogy mi minden tartozik egy viszonylag egyszerű ember létehez. És hogy milyen hosszú emelőkart – Konstantinápolytól Bécsig, Budapestől Buenos Airesig – kellett az életnek igénybe vennie, és mennyi erőt kellett ráfordítania, hogy akár csak egyetlen ilyen egyszerű férfit is sorsa korszakain át mozgasson; ez az élet oly sok más sors metszéspontjává válik, hogy eközben szinte azok összekötőjének tűnik: már-már azt hihetné az ember, hogy önmagában olyasvalami, mint a machi »menthetellen Én«.* Mégis átvérgődik, utat tör ma-

gának: aki oly szerényen kezdte a boszniai Trnovóban a 92-es számú önkéntes ezred császári és királyi hadnagyaként. Am több is történik: megismeri önmagát. De a genius loci, mintegy a helyi istenség Bécs egyik kerületében, a Boltzmann-gasse és a Liechtensteinstrasse közt található Strudlhof-lépcső a valódi főszereplő ebben a könyvben, ráadásul, eléggé különös módon, Dél-Amerikától Konstantinápolyig: az egyes személyekről, mihelyst csak fellépnek, nagyon is konkrét vonatkozásokban bizonyosodik be, hogy kapcsolatban állnak amaz öreg lépcsővel, amely a drámai élet terasz formájú színpadává válik, de ő maga is álmodik, az őszi és nyári ég alatt, nyugton a háború és a béke éveim át, egy déli város kertjei között.”

Még leginkább Melzer őrnagy, ez a „viszonylag egyszerű ember” pályázhatna jó eséllyel az említett (és elutasított) szerepre, és ilyesmit sejtet az alcím is, mely érthetetlen módon lemaradt a magyar kiadásról: „oder Melzer und die Tiefe der Jahre” („avagy Melzer és az évek mélysége”). De ő mégsem főszereplő, ez ellen Doderer rendkívül plasztikus hasonlattal tiltakozik: „Ha az őrnagyot főszereplőként vagy hősként próbálnák megnevezni, az obybá tűnne számomra, mintha valaki egy csomagban azt a spárgút tartaná a leglényegesebb elemnek, amely az egészet összetartja.” Igen, Melzer valóban spárga, és valóban összetartja a szétcsúszni látszó regényrészeket. Mindenütt ott van, ahol a leglényegesebb események történnek: ott áll a lépcsőnél 1911. augusztus 23-án, amikor lezajlik a botrány, a regény egyik csúcspontja, a *grande scène*; és itt van a vidéki vendéglőben is 1925. augusztus 29-én, a nagyjelenet szatirjátékszerű párdarabjánál, Etelka és Fraunholzer konzul botrányánál, és természetesen ő az egyik főszereplő ama sokat emlegetett végső napon, 1925. szeptember 21-én. És az elbeszélőn kívül ő az egyetlen, aki a regény teljes időspektrumában jelen van 1908-tól(!) egészen 1945-ig(!). Ily módon Melzer mintegy narrátorrá válik, nézőpontja eminenssé lesz a regényben, hasonlóan a másik potenciális főszereplőhöz, Doderer önarcképéhez, René Stangelerhez. A könyv a nézőpontok hihetetlenül ravasz, jelöletlen váltogatásának játéka, mindez tökéletes harmóniában áll az időszerkezet ugyancsak rendkívül szigorú és rafinált konstrukciójával. És mindez természetesen ismét a Strudlhof-lépcső felől van megírva. Mintegy a lépcső minősíti a szerep-

lőket és megszólalásaikat. Stangeler és Melzer e tekintetben kitüntetett szerepet játszik. Mondtam már, hogy ők bizonyos értelemben elbeszélők, és való igaz: nekik adja át Doderer a lehetőséget, hogy felfedezzék a regény alapját, a lépcsőt, a „drámai élet színpadát”. Stangeler teszi meg az első lépést, mondhatni véletlenül fedezi fel a maga számára azt a városnegyedet, amelynek a Strudlhof-lépcső a szíve. Felfedezi a maga és egyúttal a regény számára, mi több, meglátja, megálmodja itt azt a nagyjelenetet, ama *grande scène*-t, az 1911. augusztus 23-án lejátszódó botrányt, amely a könyv egyik központi eseménye. Íme a felfedezés öröme: „Az a kis meglepetés, melyet most Stangeler a Strudlhof-lépcső felső végén érzett, beleillett romantikus cókómókjába, mintegy feltette a pontot hangulatára, melyet a csekély alkalom aránytalanul felfokozott. Itt mintha az élet színpadainak egyike tárult volna elé, melyen egy maga ízlése szerinti szerepet eljátszani vágyott, és ahogya lépcsőfokok soráról és a rivaldaszerű teraszról lenézett, gyorsan és bensőséggel átélt máris egy fellépést, melyre itt kerülhetne sor, persze valami döntő fontosságút, leereszkedést és felhaladást, és találkozást közepén, teljesen operaszerűen.” (I. 120. o.) Nem kérdés, hogy a későbbi nagyjelenetet álmodja meg itt Stangeler. És amikor pár hónappal múlva valóban bekövetkezik, René elragadtatottan szemléli („Én itt egy rég sejtett dologra bukkantam, ez nagyszerű”), és a legkevésbé sem véletlenül jön az idevágó szerzői megjegyzés: „Csak Melzer figyelt fel rá, méghozzá nem csekély csodálkozással, hogy lent a lépcsőfordulónál az ismeretlen lány mellett álló René Stangeler karja mintegy elragadtatottan a levegőbe emelkedett.” (I. 273. o.) Így hát megteremtődött a kapcsolat Melzer és Stangeler között, és természetesen a lépcső volt a kerítő. De ez még csak a kezdet, hisz az őrnagy most még nem érti, miért tártá szét René elragadtatottan a karját. Emlegettem, hogy Melzer és Stangeler mintegy narrátorrá válik, továbbá, hogy a nagyjelenet Stangeler elképzelései szerint alakult. De magát a jelenetet, bár kétségkívül a szerzői szólam hatja át, mégis mintha Melzer szemszövegéből látnánk. Akár valami még megfejtetlen emlék, úgy ködlik fel az egykori őrnagy, ekkorra már hivatali tanácsos tudatában a botrányos szcena emléke, később, jóval később, miután valójában lezajlott. És ez az elbeszélői pozíció, az emlékezés tudniillik, nagyon is

megfelel Doderer regényelméleti elképzelésének. Így ír a már idézett esszéjében: „*Mert ami az elbeszélői állapot alapját képezi, az nem csekélyebb, mint egy dolog halála, ugyanis mindannak, ami szóba kerülhet, teljesen halottnak, tökéletesen elfeledettnek kell lennie, hogy egyáltalán feltámadhasson.*” 1925. augusztus 22. van, forró szombati nap (egy héttel a vidéki botrány, vagyis a Strudlhof-lépcsőnél lezajlott másik skandalum párdarabja előtt!), és Melzer, miután erős török kávét ivott, elszívott néhány bódító csibukot, könnyű mámorba, balkáni szakszóval „*kéfbe*” merül. És ekkor rémlik fel kábult tudatában a nagyjelenet. Ám mindezt igen fortélyosan találja Doderer, csak a jelenet hihetetlenül aprólékos (mintegy ötven oldalt kitevő) leírása után derül ki, hogy voltaképpen Melzer szemszögéből olvastuk (vagy legalább így is olvashatjuk) a szöveget: „*Melzer felriadt emlékeiből, és fellökte közben a kávéskészletet.*” (I. 276. o.) És ekkor indul el a Strudlhof-lépcsőhöz, hogy életében először komolyan szemügyre vegye, miután már felfogta a régi botrány jelentését, tizennégy év tapasztalatával a háta mögött: „*Először nézte most e művet – mert azért az ő egyszerű lelkének is olyasmi volt ez persze – legalább egy kis figyelemmel...*” (I. 309. o.) Ezzel a mondattal indul – mintegy Melzer szemszögéből, de René Stangeler nyelvhasználatával! – a lépcső megrendítően szép leírása, summája és eleven testként lélegző középpontja a regény cselekményének és világképének. Stangeler mellett Melzer is narrátor lett. Ráadásul sorsuk most kezd összekapcsolódní, és megint a lépcsőnél történik a fatolgikus találkozás. Két nap múlva, hétfőn itt futnak össze véletlenül, és ekkor Doderer maszkirozás nélkül, egészen nyíltan lépteti fel narrátorként Stangelert, aki Melzer érdeklődésére előadja az őrnagynak a lépcső építésének történetét. Sorsdöntő találkozás ez más értelemben is. A beszélgetés végén ugyanis megjelenik a lépcső tetején Editha Pastré (pontosabban ikertestvére, Mimi, ám Melzer ezt még akkor nem tudja), Stangeler titkos szeretője és Melzer elfogódott rajongásának tárgya. René megint szaval, operát játszik, mintegy fölfelé áriázik Edithának (Miminek), de ez már csak erőltetett zenedráma, nem oly spontán és természetesen kialakuló, mint ama régi botrány. (II. 129–138. o.) És Melzer ekkor kezd rádöbbenni, mond-

hatni Stangeler elbűvölő monológjától megigézten, hogy fülig szerelmes a hölgybe. Stangeler nyelvet ad Melzer dadogó érzéseinek. De túl keresett, túl pretenciózus, Melzer egyszerű lelkéhez túlságosan is retorikus ez a nyelv. Természetes hát, hogy kétszer is elkerüli az Edithával (Mimivel), a „*csibészégek dilettánsnőjével*” megbeszélt randevút. Az őrnagy sorsának valódi intézője Paula Schachl, a kis driád, a köznapi, a „*spontán zsenialitás*” istennője. Aki mögött ott áll apja, a korán elhunyt Ferdinand Schachl, a folyamemester, aki természetesen amolyan folyamistenné alakul át Doderer görögös szellemű mitológiájában. (II. 26. o.) Paula hellén derűje a regény derűje egyben. Említettem, hogy a Strudlhof-lépcső minősíti az embereket, Edithát (Mimit) is természetesen, aki mit sem tudva a mű jelentőségéről, amolyan nagyvárosias frivolitással tapodja a lépcsőfokokat. Ezek az ikerlányok méltatlanok a lépcsőre. Akár Eulendorf, a lovaskapitány, aki egyszerűen csak kerülő útnak nevezi. Szájából e szó lekicsinylően hat, holott Doderer szemléletében éppen a kerülő utak rendelkeznek a dekoráció és dignitás tulajdonságaival. Hisz éppen e kerülő út maga a regény. Bár Melzer és Stangeler áll a legintimebb, úgyszólván fatolgikus viszonyban a lépcsővel, mégsem tekinthetjük főhősnek őket. Sőt azt sem mondhatjuk, különösen Stangelerről nem, hogy úgynevezett fejlődési regényüket írta volna meg Doderer. A már említett eposzi világlátás ezt nem is tenné lehetővé. Mindamellettagadhatatlan, hogy Melzer „*fejlődik*”. Emlékezik, elmerül az „*évek mélyében*”, és gondolatvilágában ama régi, katonai észjárás után kezd felderengeni a „*civil értelem*”. Hogy egyáltalán képes megérteni a lépcső jelentőségét, már ez is hatalmas előrelépés. Hisz az első és döntő látogatás után aznap éjjel még egyszer odamegy, mondhatni elzarándokol a grádcsokhöz. És tanácsot kér, a lépcsők elé tárja élete összes kínzó és megoldatlan gyötrelmét. A regény egyik legátszellemültebb pillanata ez: „*Éji lépcsőlátogatása nem olyasmi volt, mint amikor lefekvés előtt szívesen járunk még egyet; és fájdalmasan vágyó emlékezés sem vagy ilyesmi. Annak a valaminek az utolsó, belemetett maradványa űzte, ami egykor a hívő, pogány zarándokokat Delphibe vitte. Ide, a genius locihoz. S az hallgatótt: ezúttal. Fejcskáját lehajtva aludt a Strudlhof-*

lépcső driádjá, mélyen egy fatörzs gyűrűiben vagy másutt.” (I. 332. o.) A kis driád, Stangeler interpretációjában persze, melyet maga az elbeszélő is magáévá tesz, nem más, mint Paula Schachl, akinek révén Stangeler 1911-ben megismerte a lépcsőt. És ő lesz az, aki összehozza majd Melzert későbbi feleségével, Thea Rokitzerral. Most még hallgat a kis driád, aki később majd oly beszédessé lesz, és mintegy kiházasítja Melzert. És Melzer odáig „fejlődik”, hogy végül emberré válik, kilép az irodalom világából, és megdicsőül a „valóságban”. Doderer e döntő ponton bevallja, hogy nem ismeri az egykori őrnagy keresztnévét. „A »Melzer«, egyszerűen ez volt ő mindig. Miért kellett volna neki keresztnév? De most kellett, hogy a Thea Rokitzer kimondhassa, így szólíthassa, mégpedig, hogy ez a két-három szótagnyi hártya megpuposodjon ettől, csaknem pattanásig feszüljön egy egész másik élet nyomására, mely be akar hatolni rajta át. Thea úgy fogja kiejteni ezt a nevet, ahogy mostantól senki más nem is tudná, mert Thea beletorkollik ebbe a névbe. Így kapja meg Melzer végre jogosultan a nevét, azt, amelyik a keresztlevelébe került, s amely a szerző számára ismeretlen. Ekképp lesz Melzer végre személyé, mi több, emberré. [...] Számunkra ez az ember megszűnik alaknak lenni. Ezek után ő legföljebb maga is szerző lehetne még, egy önéletírás szerzője. De ezt már elvégeztük helyette.” (II. 508. o.) Melzer felbukott az évek mélyéből, és szertefoszlott a felszínen. Szerző így nem lehet, csak spirituális narrátor, hiszen Doderer már többször is idézett esszéje szerint az írói lét lényege „nem alakká válni, de alakokat látni – ez életformája. És leglényegibb áldozata, hogy befejezetlenül, kitéjesztetlenül hagyja önmagát”. Stangeler a legesélyesebb az író szerepére, nem is lesz alakká, hanem továbbmegy a következő regénybe, a DÉMONOK-ba. Nem válik emberré. És szerzővé sem, hiszen az író: „Semmi, egyáltalán semmi, és ne is keresztnék semmit a háta mögött. Ő az a meghatározatlan korú úr, akivel hébe-hóba a lépcsőházban találkozik az ember.”

Az évek mélysége. „Az évek sírja”, írja mást Doderer, ama nyughely, hol a dolgok megtisztulnak, hogy elbeszélhetővé legyenek. Mintegy e sír feltárásának története a regény. Vagy – Kálnoky emlékezetes versének címével szólva – „az Idő szintjeinek” szétválasztásáról van szó. Újabb óriási moduláció ez, mindazoknak az eseményeknek a végig-

elemzése, amelyek az első részben megelégelt Doderer. Ezért természetesen, hogy az első rész a legsűrűbb, ez tartalmazza az összes későbbi történet, bár többnyire csak utalásszerűen. És e rész fogja át a legnagyobb szintet az Időből: a központi jelentőségű 1923-as évből számtalan előre- és visszautalás ágazik ki 1908-ig vissza és 1945-ig előre. A második rész kevesebbet markol, jórészt 1911 nyarán játszódik, de már láttuk, hogy 1925. augusztus 22. szemszögéből, Melzer emlékezete szerint előadva. A harmadik és negyedik rész már a cél felé tart: szinte kizárólag az 1925-ös év nyarának (és kora őszenek) eseményeit taglalja napról napra, óráról órára. Egyrészt tehát a végtelen sűrítés, másrészt a végtelen bővítés határozza meg az időszerkezetet. Az igen finom és a legvégső részletekig kidolgozott utalásrendszer állandó feszültségben tartja az olvasót. És persze a felépő szereplőket is. Mintegy a folytonos elemzés és emlékezés állapotában élnek. Mintha az Idő szintjeinek megfejtése, az „évek sírjának” kihantolása lenne fő feladatuk. Hogy megértsék életüket. Hogy felfogják sorsukat. Fátumuk az emlékezés. És ha belép a regény világába, ez lesz az olvasó sorsa is, hisz folytonosan emlékeznie kell, hogy követni tudja a látszólag kaotikusan felmerülő motívumokat. Hogy a szereplőkkel együtt értse meg a genius loci titkát, a lépcső álmát, magát a regényt. Tévedés lenne mindamelllett azt gondolni, hogy A STRUDLHOF-LÉPCSŐ komor vagy amolyan súlyos, nehézkes, bölcselkedésekkel telezsúfolt mű. Bár belső intellektualitása valóban lenyűgöző, ami most annyit jelent, hogy mellékjelentésekben, szituáció-érzékenységben rendkívül gazdagon szövött anyag, az egész inkább amolyan *opera buffa* benyomását kelti. Esendők, kicsit komikusak, kissé bumfordiak, kicsit a szerző fölényes beszédmódjának játékszeri ezek az alakok. Két világháborúval, a Monarchia összeomlásával a háttérben, mégis az a legfontosabb, hogy Editha (Mimi) Pastré odaadta Melzernak a töltőtollat, hogy javíttassa meg a Grabenen. Mert, hogy a szöveg egyik visszatérő mondatát idézzem: „alapjában véve mindez merő röpökség”.

És ezzel eljutottunk a fordításhoz. Tandori sok tekintetben bámulatos munkát végzett, néhány megoldása a tőle megszokott utolérhetetlen zsenialitással szól. És ha most né-

hány problémát is megemlítek, elsősorban azért teszem, hogy felhívjam a figyelmet arra az egykor közismert tényre: ilyen terjedelmű és fajsúlyú szöveget csak a legnagyobb elővigyázattal szabad közszemlére bocsátania egy könyvkiadónak. Lektor, korrektor nélkül még egy lektúrt is tönkre lehet tenni, nem-hogy korunk egyik nagyszabású regényét. Bár Doderer szövege kétségkívül pokolian nehéz, többnyire a lefordíthatatlan határán, gyakran messze túl azon. A fordíthatatlan kifejezést most kettős értelemben használok: egyrészt olyan passzusokra, szójátékokra, trükkökre értem, amelyek *ab ovo* lefordíthatatlanok (pl. a játék a Scheuchsbeutel és a Wedderkopp nevekkel, hogy csak a legkézenfekvőbb példákat említsem), ilyesmi persze szinte minden idegen nyelvű regényben fellelhető. A másik jelentés kissé bonyolultabb: Doderer szövegének nincs semmiféle tradíciója sem nyelvünkben, sem regényirodalmunkban. A fordítónak mintegy a semmiből kell dolgoznia, hogy elérje azt a bizonyos nagy stílust, amely annyit jelent: minden nyelvé, minden formává vált a regényben. És ami a legkülönösebb, tévedései, túlfordításai ellenére Tandori szövege többnyire ebben a nagy stílusban szól, a fordításnak van egységes intonációja, és ez a tény néha elfogadtatja az olvasóval a legvalószínűtlenebb tévedéseket is. A DIE STRUDLHOFSTIEGE olyan most, mintha magyarul írott regény volna, része Tandori Dezső életművének. Tandori – mintegy huszárvágással – a saját régebbi Musil-fordítását tette meg a maga és Doderer hagyományává. De már az a fordítás sem volt teljesen megnyugtató, és a mostani még sebezhetőbb. Hangsúlyozom, a káprázatos megoldások mellett egyrészt átköltésekkel, túlfordításokkal kell számolnunk, másrészt vaskos tévedések is akadnak a könyvben. Hangszerelés kérdése az egész, és ebben az aranzsirozásban Tandori sokszor valóban lenyűgözően leleményes. És ki tagadná, hogy az átköltések közt vannak igencsak sziporkázók is. Ilyen szellemes és mély értelmű átköltés a következő: „Nyugtával dicsérjük a napot – de ugyanígy is szidjuk, mert végig hátra lehet még a feketébb leves.” (II. 221. o.) Vagy a következő erősen áthangszerelt kijelentés a Pastré ikrekről: „Látjuk, egészében: a Pastré gyerekek már csak ilyen dohányosak voltak. És bírták az erős szortékat is.” (II. 236. o.) Meg-

említhetem még az élethazugságokról szóló abszolút lángelméjűen magyarított passzust az I. kötet 112. oldalán, vagy a II. kötet 333–336. oldalain lezajló jelenetet, amikor a „zihaloid” hivatalosolga a tébolyig gyöttri Melzert egy eltűnt akta miatt. Az ilyesmire szokták azt mondani, hogy jobb, mint az eredeti. Egész pontosan arról van szó, hogy a fordító ilyenkor pótolja azt, amit más helyeken nem volt képes visszaadni. És ezek az átköltések ragyogóan illenek Doderer fölüenyeg nagyszájúságaihoz, groteszk nyelvkezeléséhez. Ám az ilyesfajta átírásokkal már nem tudtam mit kezdeni: „Az ilyen hűség nem stabil egyensúlyú és tulajdonképpen a nevét sem érdemli meg, nem érdemleges, épp mert csak érdem-jegyű, hanem bizonyos körülmények között igen súlyosan feladatlik, s ha ezek a feladat-körülmények láthatatlan falaként kísérik éveken át az utat, nos, akkor a dolog az említett meritum-jellegnél marad meg.” (I. 10. o.) Ez pedig így hangzik németül: „Eine solche Treue ist nicht stabil im Gleichgewicht und verdient eigentlich nicht ihren Namen, sie meritiert ihn nicht, eben weil sie nur meritorisch ist, aber sie wird unter Umständen sehr schwer aufgegeben, und wenn diese Umstände als unsichtbare Mauern, die aber gleichwohl den Ausblick verengen, als lange Mauern durch die Jahre den Weg begleiten, dann bleibt es beim gedachten meritum.” (Az általam használt kiadásban a 11. oldalon.) Na már most készséggel elismerem, hogy ördögien nehéz, szinte lefordíthatatlan szövegről van szó. De Tandori mondata sajnos zavaros, mást is jelent: Doderer éppen azt írja, hogy bizonyos körülmények közt nagyon nehéz feladni ezt a fajta hűséget; és akkor még nem is beszéltünk arról, hogy egy fontos (és persze fölöttébb trükkös) mellékmondatot egyszerűen kihagyott a fordító, azt a ravasz megjegyzést, amely arról szól, hogy a láthatatlan falak arra azért mégis alkalmasak, hogy igencsak korlátozzák/beszűkítsék a tekintetet/a kitekintést. A fordítói tévedések felsorolására nincs itt helyem, ez egy külön cikk tárgya lehetne. (E munkát – megjegyzendő, igencsak iskolamesteri módon – részben elvégezte V. Horváth Károly a *Jelenkor* 1997. májusi számában.) De annyit azért meg kell jegyezni, hogy az öreg Stangler nem „tisztessége”, hanem „házassága” ellenére sem tekintette Asta lányát felnőttnek, ő kívül esett az apa által felnőtteknek tekintett emberek körén (II. 70. o.); itt Tandori egyszerűen összecserélte

az *Ehe* és *Ehre* szavakat. („*Nur Etelka befand sich einigermassen ausserhalb dieses Radius, Asta aber trotz ihre Ehe innerhalb...*” 426. o.) Egyébként nem mindig tudni, hogy egyszerűen csak sajtóhibáról van-e szó, vagy tényleg tévedés került a fordításba. Szép példa erre a II. kötet 258. oldalán található mondat: „*Alkalmad épp elég adódhatott, mondjuk, mikor szunyókáltok délután, a Mimi odabent, de itt a díványon...*” Világos, hogy a „*de*” helyett te olvassandó: „*Mimi drinnen und du hier auf dem Divan*” (625. o.), másképp értelmetlen a szöveg. A túlfordítás, pontosabban téves hangszerelés általam legvitathatóbbnak tartott példája a fentebb már említett kijelentés: „*alapjában véve mindez merő ripókség*”. Julius Zihal tanácsos mondata ez, Doderer számtalan helyen idézi a regényben, egyike a könyv legfontosabb szövegeinek. Így szól németül: „*im Grunde sind das lauter Gemeinheiten*”. Először a következő szövegösszefüggésben hangzik el: „*Láthatjuk már e pár felvonultatott banalitásból (alapjában véve mindez merő ripókség, nyilatkozta egy alkalommal a segédhivatali főigazgató)...*” (II. 6. o.) Feltételezem, Zihal valami olyasmire gondol, hogy az élet mindennapi ügyei voltaképpen közönséges dolgok, csupa banalitás, és ezért nem is érdemelnek különösebb figyelmet. Jól illik e szemlélet az uralkodó halála után is császárhű k. u. k. államhivatalnokhoz. Viszont Doderer véleménye éppen az, hogy e közönséges dolgok játsszák az életben (és egy regényben!) a főszerepet. (A *WASSERFÄLLE VON SLUNJ* című regényben kijelenti, hogy a bájos, szelíd felület [*holde Oberfläche*] igenis magába foglalja a világ egészét.) Doderer naturalistának tartotta magát, és Zihal dölyfös mondatát többértelműen, sokszor egyetértve vele, de többnyire ironikusan idézi. Épp ezért tartom tévesnek és félrevezetőnek a „*ripókség*” szó használatát, túl erős, és mást jelent, mint amire Zihal (és Doderer) gondolt. Ez túlhangszerelés, hiszen alapjában véve egyszerű mondat ez: „*valójában mindez csupa közönséges dolog*”. Cos fan tutte – hogy egy másik nagy osztrák *opera buffa* címét idézzem. És ez a lényege, merituma(!) Doderer világlképének A STRUDLHOF-LÉPCSŐ-ben.

Eposzi jelleg és mindennapiság, világtörténelmi háttér (két világháború) és banalitás – hogyan egyeztethetők össze? Nem egymást kioltó fogalmak ezek? Nem túlságosan nagy-

szabású az egyik, nem túlságosan kisszerű a másik? Hegel hívom most segítségül, aki ESZTÉTIKÁ-jában oly mélyértelműen világitotta meg Goethe HERMANN ÉS DOROTHEÁ-ja világlátásának lényegét. „*Mert az egész mai világlálatot olyan alakot vett fel, amely prózai rendjében egyenesen ellenkezik azokkal a követelményekkel, amelyeket elengedhetetlennek találtunk az igazi eposz számára, míg azok az átalakulások, amelyek az államok és népek valóságos viszonyai átmentek, még túlságosan valóságos élményekként vannak az emlékezetben, hogysen elbírhathák az eposzi műformát.*” (NB. Szemere Samu félrevezető fordítását az utolsó mellékmondatban módosítanom kellett.) Így a történelem nagy eseményei csak mintegy háttérként ábrázolhatók, mintegy orgonapontként; Goethénél a francia forradalom, Doderernél a világháború hatalmas kulisszája előtt játszódnak az események, de a történelem nem válik közvetlenül az ábrázolás tárgyává. Csak dereng, csak az évek sírjának, az emlékek tisztázó kémiájának egyik fontos, de korántsem legfontosabb alkotóeleme. Emlékezés a regény, de nem a történelem feltárásának, hanem a szereplők saját élete megértésének regénye. „*Mert Goethe mesterien egészen a távolba tolt a forradalmat, habár a legszerencsésebben fel tudta használni a költemény bővítésére, s a forradalomnak csak olyan állapotait szötte be a cselekménybe, amelyek egyszerű emberségükben egészen könnyedén csatlakoznak ama házi és városi viszonyokhoz és helyzetekhez.*” (Hegel: ESZTÉTIKAI ELŐADÁSOK. III. kötet. Akadémiai Kiadó, 1980. 319. o.) És nem tett mást Doderer sem. „*Csak az képes visszatérni, ami elmúlt, csak az múlt el valóban, ami visszatér; szem az író, számára csak az jelenik meg szemrevételezésre méltónak, ami spontán a történelmi távlatba került*” – írja saját regénypoétikájáról. Az *opera buffa* után idilli eposznak láthatjuk ekkor A STRUDLHOF-LÉPCSŐ-t, amelynek bécsi világlépcsője fölött örökké csillogó aranyharangként áll a soha nem múltó nyár.

Doderer szövegeit a következő kiadások szerint idéztem:

- DIE STRUDLHOFSTIEGE ODER MELZER UND DIE TIEFE DER JAHRE. Biederstein Verlag, München, 1962.
DIE WIEDERKEHR DER DRACHEN. C. H. Beck Verlag, München, 1966.
DIE ERZÄHLUNGEN. C. H. Beck, München, 1995.

A szakirodalomból az alábbi könyveket forgattam a legnagyobb haszonnal:

Dietrich Weber: HEIMITO VON DODERER. Studien zu seinem Romanwerk. C. H. Beck, München, 1963.

Wolfgang Fleischer: DAS VERLEUGNETE LEBEN. Die Biographie des Heimito von Doderer. Kremayr-Scheriau, Wien, 1996.

Lutz-W. Wolff: HEIMITO VON DODERER. Rowohlt Monographien, Hamburg, 1996.

Bán Zoltán András

AZ ÉRTELEM FELÁLDOZÁSA

Rudolf Bultmann: *Jézus Krisztus és a mitológia*
Fordította: Takácsné Kovácsné Zelma
Teológiai Irodalmi Egyesület, 1996. 95 oldal,
288 Ft

I

„A mai ember számára megszűnt és egyszer s mindenkorra idejétmúlttá vált a mitologikus világkép, a világ végéről, a megváltóról és megváltásról való elképzelés. El lehet-e várni a sacrificium intellectus annak érdekében, hogy el tudjuk fogadni azt, amit őszintén nem tudunk igaznak tartani, csak azért, mert ezek az elképzelések benne vannak a Bibliában? Vajon át kell siklanunk az Újszövetségben az olyan mondatokon, amelyek mitológiai képzeteket tartalmaznak, és olyanokat keresniünk, amelyek nem okoznak megütközést a modern embernek?” (17.) Rudolf Bultmann imént idézett sacrificium intellectusszal – vagyis az értelem feláldozásával – kapcsolatos kérdése nem elsősorban újdonságával kelt megütközést, hanem inkább a bátorságával; akad valaki, aki ráadásul századunk egyik meghatározó protestáns teológusaként ki meri mondani azt, ami a kereszténység történetében kimondva-kimondatlanul, de mindig is jelen volt: vajon a filozófiára, klasszika-filológiára, vallástörténetre alapozott teológiai gondolkodás mit tud kezdeni például azokkal az evangéliumi elbeszélésekkel, amelyek erősen korfüggőek, s az úgynevezett „modern ember” számára távolba vesző anakronizmusnak tűnnek?

Az Evangélikus Teológiai Akadémia gondozásában nemrég napvilágot látott kis kötet

– hasonlóan a TÖRTÉNELEM ÉS ESZKATOLÓGIA (Bp., 1994) címen megjelent magyar nyelvű Bultmann-mű anyagához – az öreg Bultmann angol nyelven tartott előadásainak szövegét tartalmazza; a TÖRTÉNELEM ÉS ESZKATOLÓGIA az Edinburghi Egyetemen 1955-ben, míg a JÉZUS KRISZTUS ÉS A MITOLÓGIA 1951-ben az Egyesült Államokban tartott előadások írott változatát. Amit Bultmann amerikai hallgatósága előtt elmond, rövidített foglalatla mindannak, ami a marburgi teológus gondolkodását a húszas évek vége óta jellemezte. Természetesen ezek az előadások olyan elemi hatást már nem fejtettek, nem fejthettek ki, mint például a JÉZUS KRISZTUS ÉS A MITOLÓGIA középponti teóriáját jelentő „mitológiátlanítás” (*Entmythologisierung*) programja egy évtizeddel korábban. Amikor a ZUM PROBLEM ZU DER ENTMYTHOLOGISIERUNG című írás 1941-ben megjelent, akkora botrányt kavart, hogy szerzőjét egyenesen a Lutheránus Egyházból való kizárás veszélye fenyegette!

A szerző, aki a húszas években Marburgban „együtt gondolkodó” szemináriumokat tart Heideggerrel (ezen a szemináriumokon a hallgatók között találjuk – egyebek között – Hans-Georg Gadamert, Karl Löwithet és Hans Jonast), s aki Karl Barth, valamint Friedrich Gogarten mellett a legmaradandóbb nyomokat hagyta maga után nem csupán a német nyelvterület protestáns teológiájában, saját SZENTÍRÁS-interpretációjának és ige hirdetésének fókuszába az I. KORINTHOSZI LEVÉL aktualizált mondanóját helyezi a „keresztről való beszéd” (*logosz tu sztauru*) „boldogságáról” (*mória*). Innen pedig egyenes út ível a sacrificium intellectus feltételes kívánalmáig; ha azonban ezen a ponton állnánk meg, a bultmanni életműnek csak egészen töredéknyi területét lennének képesek átlátni. Kétségtelen ugyanis, hogy a „keresztről való beszéd” talán egyetlen jelentős XX. századi teológusnál sem hangzik olyan elvont, spekulatív formában, mint éppen Bultmann-nál. E paradox helyzetet szemlélve mit is jelent voltaképpen a sacrificium intellectus a mindenkori uralkodó koreszmékhez viszonyítva, különösen ha számításba vesszük azt, hogy a radikális (neo)protestáns mozgalmak gyakori tudomány-, illetve filozófiaellenessége Bultmann – érthető okokból – soha meg sem érintette!

Rekonstruálva a mű gondolatmenetét, elsősorban arra keresem a választ, hogy Bultmann az „öreg Heidegger” vitalitásához és termékenységéhez hasonló módon valami egészen új perspektívából engedi megpillantani mindazt, ami egy krízis sújtotta korban, a náci Németországban, a negyvenes évek elején gyökeresen másként hathatott, avagy csupán saját legfontosabb gondolatainak tradícióföggöttesít teremt meg? Másodsorban – és főleg! – pedig arra: vajon Bultmann személyes „sacrificiuma” mit hagyott hátra a múltó idő prédájául, s mi az, amit szellemi örökségként ajánlott fel az eljövendő Krisztus-hívőknek, illetve BIBLIA-olvasóknak?

2

Bultmann életútján – nemcsak kronológiai, hanem tematikai értelemben is – azok a művek tekinthetők határköveknek, amelyek a XX. századi német szellem történetének törésvonalain helyezkednek el. A közvetlenül az I. világháború után megjelenő, nagy jelentőségű teológiai, vallástörténeti művek – miként például Rudolf Otto: DAS HEILIGE, Karl Barth: RÖMERBRIEF (második, átdolgozott kiadás), Friedrich Gogarten: ZWISCHEN DEN ZEITEN című munkái – „főáramába” illeszkedik az 1921-es DIE GESCHICHTE DER SYNOPTISCHEN TRADITION. Hasonlóképpen a II. világháború kezdeti szakaszának krízishelyzete is megbújhat Bultmann talán legjelentősebb, legismertebb összefoglaló jellegű művének, a DAS EVANGELIUM DES JOHANNES (1941) megítélésében. A háború után rövid időre különösen megélenkülő patrisztikai, illetve antik vallástörténeti kutatások inspiráló hatása érezhető az egyébként szintén több évtizedes kutatómunka összefoglalásának számító DAS URCHRISTENTUM IM RAHMEN DER ANTIKEN RELIGIONEN című könyvben (1949).

Csakúgy, mint a JÉZUS KRISZTUS ÉS A MITOLÓGIA olvasván, az ímént felsorolt és bő negyed évszázad tudományos eredményeit felsorakoztató művek esetében is, Bultmann hosszú időn át érlelődő, legsajátabb gondolatai jelentik azt a logikai vázat, amely a múltó időtől függetlenül napjainkban is – amikor a marburgi teológus hatása már távolról sem mérhető a fél évszázaddal ezelőttihez – Bultmann írásait mind a spekulatív, mind pedig

a gyakorlati teológia művelői számára aktuálissá teheti. Ezek a legsajátabb, valamilyen formában mindig visszatérő elgondolások: az eszkatológia, valamint a mitosz, mitológia sajátosan értelmezett fogalmainak együttes alkalmazása, a „mitológiátlanítás” már említett programja, harmadsorban pedig – Heidegger elementáris hatásaképpen – az egzisztenciálfilozófia teológiai alkalmazása. Az ötvenes évek elején tartott amerikai előadások ezt a bizonyos gondolkodástörténeti utat rekonstruálják, illetve építik fel újra a szemünk előtt.

A JÉZUS KRISZTUS ÉS A MITOLÓGIA kiindulógondolata értelmében a Megváltó igehirdetésének középpontjában az „Isten országáról” (*malkut JHWH, hé baszileia tu theu*) szóló tanítás áll, mely tanítás szükségképpen eszkatologikus jellegű. Mindez lényegében véve annak a történetfilozófiai jellegű teóriának az éppen csak érintett elővezetése, amelyet Bultmann részletesen a TÖRTÉNELEM ÉS ESZKATOLÓGIA első előadásában fejt ki a legrészletesebben, s amelyet a legrövidebben talán úgy lehetne jellemezni, hogy az őskereszténységben – vagyis az első nemzedék idején – az eszkatológia – úgymond – „*elnyeli a történelmet*”. (48.) Míg az alapítás mozzanatától eltávolodva egyre inkább ennek az eszkatologikus szemléletnek a fokozatos „*semlegesítése és historizálása*” lesz a jellemző. Mennyiben ragadható meg azonban az Isten országáról szóló eszkatológiai jellegű üzenet akkor, ha – két évezred múltán – az eredeti jézusi példázatok megpróbáljuk elvonatkoztatni attól a *történeti* – illetve, ahogy Bultmann fogalmaz: *mitologikus* – háttértől, ahol elhangzottak? Bultmann a *világtörténelem* aufklárista jellegű fogalmával szemben értelmezi a maga saját mitológiafelfogását; álláspontja szerint a XVIII. század végi világtörténelem-értelmezés nem sokban különbözik például a goethei *világirodalom* (*Weltliteratur*) jelentésétől, azaz egyfajta adminisztratív módon létrehozott, összefüggés nélküli elemek halmazához hasonlítható konstrukciótól. Mindenesetre az így felfogott világtörténelem-fogalom jellemzője az, hogy a történész *egységben* látja ugyan, ám a tudományosan igazolhatatlan „tények” – lazán vagy éppen sehogy sem összefüggő – halmazát ugyancsak valamiféle egység gondolat fogja át; nevezzük bár ezt akár *prehistóriának* vagy ahogy Bultmann (is) teszi: *mitológiának*.

Bultmann érvelése – egyetlen enigmatikusnak tekinthető mondatot nem számítva, miszerint „*Lehetséges, hogy újra feléled a bibliai eszkatológia*” (25.) – a mai ember egzisztenciáfeltételeinek analizésére összpontosít, s ebben a vonatkozásban a mitológiát is úgy fogja fel, mint „*az emberi egzisztenciának egy bizonyos értelmezését*”. (19.) Másfelől viszont alapvető kérdést jelent annak a tisztázása, vajon az úgynevezett „*eszkatologikus ígéhirdetés*” valamiféle „*mélyebb jelentését*” nem takarja-e el az ÚJSZÖVETSÉG úgymond „*mitologikus nyelve*”. (18.) A „mitológiátlanítás” programját – úgy tűnik – voltaképpen e mélyrétegek feltárása indokolja. De hogy mit is jelent pontosan Bultmann saját nyelvén a *mitosz*, illetőleg a *mitológia*, arra vonatkozóan azon példák egyike-re hivatkozom, amelyek – éppen a megvilágosító magyarázat szándékával – kilépnek a bibliai kontextusból. Ilyen értelemben tekintem paradigmaticusnak a következő mondatot: „*Mitologikus a platóni elbeszélés arról, hogy az üdvösség filozofikus párbeszédekből fog állni. És mitologikus az a keresztény elképzelés is, miszerint az üdvösség istentisztelet lesz.*” (30.) Ez az egészen sajátos Platón-interpretáció nyilvánvalóan a JELENÉSEK KÖNYVE utolsó részéhez szánt szemléletes hasonlat gyanánt az „*üdvözült örökkévalóság*” olyasfajta képét tárja elénk, amely voltaképpen szegényesebbnek tűnik, mint az eszkatológia végső „programja” értelmében felszámolni kívánt idő! (Lásd erre vonatkozóan J.-L. Borges szellemes okfejtését AZ ÖRÖKKÉVALÓSÁG TÖRTÉNETÉ-ben, in: AZ IDŐ ÚJABB CÁFOLATA, Bp., 1987.)

Mindamellet a bultmanni hasonlat a keresztény alaptanítás eresztékeit is „megropogtatja”; a példa nem egyszerűen frivol vagy költői. A „mitológiai eszkatológia” korának – magyarán: az ÚJSZÖVETSÉG-ben rögzített *történeli* események idejének – és az értelmezés mindenkori jelen idejének horizontját egy és ugyanazon Nap fénye ragyogja be. S ennek az egyetlen Napnak – a bibliai teremtés Napjának – déli fényében éppen azok az események, tanítások tűnnek elő, amelyekre vonatkozóan Bultmann a „mitológiátlanítás” programját meghirdeti. Ám az is nyilvánvaló, hogy a JÉZUS KRISZTUS ÉS A MITOLÓGIA szerzőjének ez irányú elgondolása – amint azt maga is hangoztatja – nem egyenlő a modern Biblia-tudomány egyik jellemző irányának

bevett eljárásával, vagyis az evangéliumi történetek és példázatok *racionalizálásával*. Hiszen Bultmann erőfeszítései – ahogyan én látom – végül is nem a teológuséi vagy a valástörténészéi, hanem sokkal inkább a filozófuséi, olyasvalakiéi, aki egészen mélyen gyökerezik az újkori német filozófiai hagyományban. Ebben az értelemben a mítosz aktualizálható fogalma Bultmann-nál elsősorban a *világnézet* (*Weltanschauung*) modern fogalmára épül. A „mitológiátlanítás” igazából *világnézellenesítést* jelent, a tudományos, illetve a mitikus előfeltevések egész sorának redukcióját. Ám meglepő módon a könyvecske vége felé azt olvassuk, hogy ez a redukció voltaképpen nem más, mint a *dikaioszüné*, a „megigazulás” páli fogalmának alkalmazása a bultmanni filozófia-teológia nyelvére. „*A mitológiátlanítás nem más, mint a hit által való megigazulásról szóló tanítás radikális alkalmazása a tudás és a gondolkodás területére*” – írja Bultmann. (83.) Azaz a megigazulás tekintetében az ember kizárólag csak a *hitre* (pisztisz) építhet, a *törvényre* (nomosz) nem. Talán így is lehet értelmezni Bultmann-nak azt a dermesztő kijelentését, amelyet kitűnő áttekintő tanulmányában Fabiny Tibor idéz: „*keresztény hit számára az Ószövetség már nem kinyilatkoztatás, az Ószövetség már nem tekinthető Isten igéjének*”. (THE SIGNIFICANCE OF THE OLD TESTAMENT FOR THE CHRISTIAN FAITH. In: B. W. Anderson [ed.]: THE OLD TESTAMENT AND THE CHRISTIAN FAITH. New York, 1963. 31. Id. Fabiny Tibor: BIBLIA TIPOLÓGIA – TÖBBFÉLE ÉRTELMEZÉSBEN. In: TIPOLÓGIA ÉS APOKALIPTIKA. HERMENEUTIKAI FÜZETEK 11. Bp., 1996. 6.) Persze, jobban belegondolva, be kell látnom, hogy az imént javasolt „elnéző” értelmezéshez akkora adag elfogultság lenne szükséges, amellyel e recenzió szerzője még csak töredékeiben sem rendelkezik...

Amennyiben tehát, ha jól értem, a „mitológiátlanítás” ugyanazt a logikait mintát kell hogy kövesse, mint a RÓMAI LEVÉL teológiájában – s egyúttal a lutheri teológiában is – kulcsfontosságú mozzanat, a *hit általi megigazulás*(?), akkor – történeli analógiaképpen – nyilvánvalóan a korai reformáció radikalizmusának kellene áthatnia Bultmann gondolkodásmódját is. Ennek azonban sem az ismertető könyvecskeben, sem pedig mástutt nincs nyoma. Az eddigiek során rekonst-

ruált gondolatmenet egyfajta logikai patt-helyzetig vezetett el. Ebből a patthelyzetből, legalábbis ami a „mitológiátlanítás” kérdéskörét illeti, úgy vélem, az a megfontolás vezethet tovább, amelyet Bultmann a BIBLIA személyes Istene köré szövődő „mitoszok” abszurd voltával kapcsolatban ír: „Isten láthatatlansága minden mítoszt kizár, amely Istent és Isten cselekvését megkísérlti láthatóvá tenni.” (83.) Íme, itt van az előbb hiányolt radikális protestáns mozzanat! – mondhatnánk erre; de a helyzet ezzel nem intézhető el, hiszen a másik oldalon a BIBLIA Istenének az európai filozófiai hagyomány által a gondolati rendszerépitmény oromzatára helyezett „igazi Létező”, „legfőbb Jő”, „első mozgató”, „tisza Lét” stb. formában megjelenő „képe” áll; s ez a „kép” – az imént idézettekben foglalt szándékkal egyetemben – Bultmann gondolkodásában nagyon is jelen van.

3

Hogyan egyeztethető tehát össze a bultmanni „mitológiátlanítás” programja, valamint az eszkatológiafogalom sajátos értelmezése a BIBLIA személyes Istenének alakjával? Az előbbi mozzanat ugyanis az újszövetségi üzenet *jelen idejébe* való visszatalálást sejteti, míg az utóbbi a vég immáron kétezer éves, felfüggesztett pillanatára épít, mely pillanatnak a hívek – a történelem bármely pontján – „kortársai”. Bultmann azt a megoldást választja, hogy önnön értelmezői horizontját visszafelé tolja az időben; álláspontja szerint a „mitológiátlanítás” már Pálnál, illetve Jánosnál megkezdődött. Túl azon, hogy a „betelt idő” (kairosz = rendelt időalkalom) a világ számára egyfajta *haladéknyi* történelmet hagyott hátra mindmáig – e felfogás egyébként teljességgel biblikusnak tekinthető –, Bultmann eszkatológiaértelmezése, sőt evangéliuminterpretációja is összekapcsolódik egy másik, a Biblia-tudomány által folyamatosan kárhozott gondollal. A TÖRTÉNELEM ÉS ESZKATOLÓGIÁ-ból idézve: „Jánosnak inkább az egyes hívő földi élete utáni jövő lebeg a szeme előtt, s az evangélista itt a gnosztikus eszkatológia szellemében beszél.” [Sic!] (61.)

A „mitológiátlanítás” programja – mind filozófiai, mind pedig teológiai előfeltevéseit

tekintve – igazából csak annak a rendkívül szerteágazó szellemtörténeti háttérnek a felderítésével érthető meg, amely a XVIII. század végétől ívelő, elsősorban német filozófiai és vallástörténeti hagyomány együttese – Heyne, Eichhorn, Bauer, másrészt Voss, Creuzer, Herder, Schelling stb. – jelent. (Ezt a háttérrel, együtt a két háború közötti protestáns teológia uralkodó tendenciáival, deríti fel példamutató módon a francia jezsuita, R. Marlé könyve, BULTMANN, ET L'INTERPRÉTATION DU NOUVEAU TESTAMENT [Paris, 1955], az egyik legjobb munka, amelyet Bultmann-nal kapcsolatban írtak.) Szűkebb értelemben pedig ugyancsak roppant fontosak a századelő uralkodó teológiai irányzatai által kiváltott – jobbára szembehelyezkedő – reakciók. Elsősorban is az úgynevezett „Vallástörténeti iskola” (*Religionsgeschichtliche Schule*) képviselőinek a hatása említendő; közülük elsősorban W. Bousset Bultmannra gyakorolt befolyásával számolhatunk; a JÉZUS KRISZTUS ÉS A MITOLÓGIÁ-ban azt olvashatjuk, hogy Bousset KYRIOS CHRISTOSA (1913) „*mérföldkő az Újszövetség-kutatásban*”. (46.) De ugyancsak itt említhetők például Bultmann-nak Karl Barthról, valamint a „liberális teológiáról” még a húszas években írott kritikái; a RÖMERBRIEF kapcsán: DIE LIBERALE THEOLOGIE (1922) (in: GLAUBE UND VERSTEHEN I. Tübingen, 1933); a DIE AUFERSTEHUNG DER TOTEN című rövidebb Barth-mű kapcsán készült írás; továbbá a DIE BEDEUTUNG DER „DIALEKTISCHEN THEOLOGIE” FÜR DIE NEUTESTAMENTLICHE WISSENSCHAFT. (Mindkettő in: GLAUBE UND VERSTEHEN I. i. m.) Természetesen Bultmann jó néhány elgondolása az imént éppen csak felvázolt szellemi-ideológiai háttérrel segítségével sem magyarázható meg. Miként például az imént idézett megállapítás a „gnosztikus eszkatológia szelleméről”.

Az evangéliumi történetek és példázatok bultmanni „mitológiátlanításának” legfőbb akadálya ugyanis éppen a Biblia-tudomány-nak csak egy egészen szűk területét érintő előfeltevés, a „kereszténység előtti gnózis” teóriája. Másokhoz hasonlóan Bultmann is feltehetőleg Mark Lidzbarskinak a húszas években megjelent két nagyszabású fordítói műve, a GINZÁ-nak és a mandeus JÁNOS EVANGÉLIUM-nak németre történő átültetése nyomán fordult a mandeus iratokhoz. Minden-

esetre az 1925-ös DIE BEDEUTUNG DER NEUERSCLOSSENEN MANDÄISCHEN UND MANICHÄISCHEN QUELLEN FÜR DAS VERSTÄNDNIS DES JOHANNES-EVANGELIUM (In: *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft*, 1925/1–2.) című tanulmánytól a JÁNOS EVANGÉLIUM-könyvig (1941), de természetesen később is, Bultmann úton-útfélen visszatér egy feltételezett mandeus/gnosztikus megváltásmítosz-nak a JÁNOS EVANGÉLIUM-ra gyakorolt hatására. Ha tehát elfogadjuk – s miért ne tennénk! –, hogy a keresztény hit nem más, mint az egyes embernek Isten által történő meg-és elszólítása, amely nem az intellektust érinti meg elsősorban, hanem – a BIBLIA nyelvén – az ember szívét; akkor mit kezdjünk itt az egész bultmanni exegézist befolyásoló „mitológémával”, a prekrisztianus gnózzissal vagy/és a mandeus megváltásmítoszzal?

„Isten ígéje azonban igazi szabadságra hívja az embert. Szabad engedelmisségre. És a mitológiátlanítási munkának nincs is más célja, mint hogy Isten ígéjének ezt a hívását világossá tegye. A mitológiátlanítás a Szentírást magyarázza, mivel a mitológiai szemlélet mélyebb értelmé felől kérdez. S e munka során Isten ígéje megszabadít az elavult világhéptől.” (41–42.) A szabadság kérdése, annak páli értelmezése ugyancsak egyike a visszatérő bultmanni problémáknak; például a szintén a húszas évek elején írott DAS PROBLEM DER ETHIK BEI PAULUS. (In: *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft*, 1924/1–2.) De túl ezen, az Isten-ember viszonyának az újszövetségi szabadságfogalmon keresztül történő feltárása olyan terület, ahol Bultmann munkásságában döntő súllyal esik a latba az a néhány esztendő, amelyet a húszas években Bultmann Heideggerrel együtt tölt el Marburgban. A JÉZUS KRISZTUS ÉS A MITOLÓGIA szerzője a „mitológiátlanítást” – egyebek közt – az „egzisztencia interpretációjának” is nevezi; s ez az elgondolás egészen szorosan kötődik Heidegger háború előtti munkásságához. Úgy is mondhatnám: a Heideggerhez való kötődés – még akkor is, ha természetesen nem egyenrangú gondolkodó felek kapcsolatáról van szó – Bultmann teológiájának másik (sokadik?) botrányköve.

Az egzisztenciálfilozófia és a bultmanni teológia legfontosabb kötődési pontja hermeneutikai (interpretációs) jellegű. A bibliai szövegek megértését az ember saját egzisztenciájára vonatkozó kérdések irányítják. „Az Is-

tenre és a saját magamra vonatkozó kérdések azonosak” (52.) – írja Bultmann. Így a bibliai szövegek az emberi egzisztencia megértésének – úgymond – kulcsfontosságú dokumentumai. Heidegger munkássága mint valamiféle „orthé philosophia” kerül szóba; ha tetszik, valami hasonló funkciót tölt be, mint a jesiva növendékek számára a TALMUD. (A különbség mindössze annyi, hogy a TALMUD ritkán szokott fellázadni a jesiva növendékek ellen, viszont mindkettejük hosszú életpályájának későbbi szakaszaiban, amint ezt a rendelkezésre álló dokumentumok is bizonyítják – Heidegger nem mindig volt felhőtlenül boldog, amikor Bultmann interpretációs kísérletei szóba kerültek...) Mielőtt azonban az egzisztenciálfilozófiára alapozott bultmanni interpretációs módszer rövid ismertetésébe fognék, mindenképpen szükségesnek tartom a következő kérdés ideiktatását: vajon Heidegger, akivel Bultmann egy időben szombatoként együtt olvasta a JÁNOS EVANGÉLIUM-ot (O. Pöggeler: HEIDEGGER ÉS BULTMANN: FILOZÓFIA ÉS TEOLÓGIA I., in: *Vigilia*, 1996/12. 920.), s akinek a gondolkodása szinte stigmaszerűen mutatkozik meg Bultmann eszkatológiáfelfogásán, a legalkalmasabb kütöfönek bizonyul(t)-e arra, hogy belőle az éppen üdvözítő bibliai hermeneutikai módszer eredjen? Különösen, ha számításba vesszük az imént említett idegenkedést, valamint azt a tényt, hogy a harmincas évek elejétől fogva kettejük pályája végérvényesen elvált egymástól. Igaz, hogy (Gadamer közbenjárására) Heidegger egy rövid írásával jelen van a Bultmann 80. születésnapjára készült s a tisztelők népes gárdájának nevével fémjelzett Festschriftben (ZEIT UND GESCHICHTE, Tübingen, 1964), ám maga Heidegger a harmincas évek elejétől fogva több alkalommal is expressis verbis kifejti a teológia és a filozófia teljes összeegyeztethetlenségével kapcsolatos álláspontját.

Nem meglepő tehát, hogy Bultmann a JÉZUS KRISZTUS ÉS A MITOLÓGIA alapját jelentő előadásokban is védekezni kényszerül ama vádak ellen, miszerint a „mitológiátlanítás” filozófiává alakítaná át a keresztény alaptanítást. „Védekezésül” Bultmann arról beszél, hogy az egzisztenciálfilozófia olyasfajta hermeneutikai módszert kínál, amely a SZENTÍRÁS-exegézis egyik neme. S miután már szó esett róla, hogy az ilyenfajta exegézis az em-

beri egzisztencia legátfogóbb analizisét jelenti a szerző számára, a bultmanni magyarázat egy, mondhatni az egész „mitológiátlanitási” programot átszövő „fundamentális tautológiához” jut el: „...az egzisztencialista filozófia megfelelő fogalmakat képes kínálni a bibliamagyarázathoz, mivel a bibliamagyarázatban éppen az egzisztencia értelmezéséről van szó” – olvashatjuk az ismertető könyvecskében. (56.) Ebből a tautologikus körforgásból – ha tetszik: hermeneutikai körből – a (hívó) embernek önmagába tekintő egzisztenciaértelmezése révén – megítélésem szerint – nem vezet semmiféle kiút. Talán nem véletlen, hogy a JÉZUS KRISZTUS ÉS A MITOLÓGIA V. része, az eddig érvényesített nézőpontot megváltoztatva, a „cselekvő Istenről” szól. S ezen a ponton Bultmann teljesen világosan fogalmazza meg a nézőpontváltás szükségességét: „Az egzisztencialista filozófia nincs tekintettel az ember és az Isten közötti kapcsolatra. Ebben benne van annak beismerése, hogy én nem tudok úgy beszélni Istenről, mint az én Istenemről, ha saját magamba nézek. Istennel való személyes kapcsolatomban csak Istentől kiindulva valósulhat meg. Attól a cselekvő Istentől kiindulva, aki igéjében találkozik velem.” (58.) Kérdéses mindamellett, hogy az olyan extrém eseteket nem számítva, mint amilyen a filozófus Kierkegaard (a VAGY-VAGY szerzője) és a megtért Kierkegaard (számos prédikáció szerzője) közös életműve, „a” teológus életpályája szükségképpen a fenti két pólus között ingadozzék, anélkül, hogy igazából bármelyiket is elérné.

4

Amikor az egzisztenciaanalízis jellegéről beszél, Bultmann azt állítja, hogy e módszer „...nem tud többet tenni, mint hogy megmagyarázza és megmutatja nekem, hogy a szeretetet csak szeretve érthetem meg. Tehát ha én magam is szeretek. Semmiféle analízis nem képes az én kötelességem helyére lépni”. (57.) Az érvelés, amelyik kísérletesen hasonlít Ágoston CONFESSIO-NES-ének híres szöveghelyére, a „Nondum amabam, et amare amabam...” szójátékokból felépített vallomására, a szeretve szeretés legmélyebb analizisére, mindenesetre az „egzisztenciálteológia” halmozott paradoxonaihoz mérten izgalmas látásmódot kínál fel a könyvecske eme bizonyos V. részében. Mit je-

lent valójában és mennyit ér a cselekvő-megváltó Istennel szemben mindaz, amit a „mitológiátlanitási” programba foglalt egzisztenciaanalízis feltár? Bultmann leelőször is azt állítja, hogy a cselekvő Istenről való beszédmód analogikus, és nem szimbolikus; továbbá: „Amikor a cselekvő Istenről beszélünk, akkor nem objektiválható értelemben beszélünk mitologikusan.” (61.) Ez az enigmatikus mondat kiegészíthető a sacrificium intellectus-kérdés egy másik – úgy vélem – szintén kerülő útra kényszerített megoldásával. Bultmann ugyanis később azt írja, hogy az egzisztencia megértésének nem kell szükségképpen a „tudat síkján végbemennie”. (73.) A hirdetett és hallgatott, netán meghallgatott ige, a hitét cselekvő módon megélt egyház Bultmann szerint (is) kívül van a filozófiai megismerés kompetenciakörén csakúgy, mint a tudományosnak nevezett világnézet még kifürkészhető határain. A teljes megértés igényének ily módon történő visszavonása az egzisztencia fogalmát is abban a komplex kérdéskörben helyezi el, amely visszavezet bennünket Bultmann gondolatmenetének kiindulópontjáig, az eszkatológia problémájáig. „...hűben élni azt jelenti, hogy eszkatologikus egzisztenciaként élni ezen a világon túl, és mint aki átment a halálból az életbe”. (80.) Mindaz, ami ily módon személyesen megélhető, vonatkozik az egyházra is, a hívek „eszkatológiai közösségére”. Az egyház ugyanis „csak paradox módon azonos azzal az egyházi intéccióval, amelyet a világtörténelemben társadalmi, szociális jelenségként figyelhetünk meg”. (82.)

A bultmanni „mitológiátlanitási” programjának e könyvecskében kifejtett végső, radikális következtetése: „akiknek modern világnézetük van, éljenek úgy, mintha nem lenne” (85.) – legalább egy költői imperativus erejéig közel enged bennünket mindahhoz, ami az ismertetés elején a sacrificium intellectus, az értelem feláldozása kérdése kapcsán szóba került. Bultmann rendkívül ellentmondásos életműve (bizonyos pontokon még az is kérdéses: vajon tényleg keresztény teológussal állunk-e szemben?) agyonfilozófált teológiája ellenére is – támaszkodva a hosszú évtizedeken át érlelt, rendkívül plasztikus nyelv erejére – képes arra, hogy fölmutasson ilyen jellegű áldozatot. A JÉZUS KRISZTUS ÉS A MITOLÓGIA V. előadása mindenesetre ilyen.

Mindenképpen dicséret illeti a Teológiai Irodalmi Egyesületet, amiért Bultmann könyvecskéjét magyar nyelven is útjára bocsátotta. Csak remélni lehet, hogy minél többen kézbe veszik ezt a már-már tudománytörténeti relikviának számító művet. Ám ha tényleg megteszik, szinte bizonyos, hogy Bultmann őket is „provokálni” fogja! (Persze ha így áll a helyzet, akkor az ajánlott mű mégsem „tudománytörténeti relikvia” csupán...)

Hozzászokhattunk már, hogy nálunk a szellem és a tudomány eseményeit illetően minden később „történik meg”, mint abban az Európában, amely a kétségek és a vágyak projekciója elsősorban. A mostani esetben ez az érzéki csalódás nem jelent különösebben nagy bajt. Bultmann majd’ fél évszázada elhangzott előadásai ugyanis már fogantatásuk pillanatában egy olyan, izig-vérig idealista kultúra megnyilatkozásainak számítottak, amely valójában már az ötvenes évek elején sem létezett. Eleven életét e kultúra a weimari Németország egyetemén, illetve majd a hitleri Németország hitvalló egyházaiban élte; vagyis feszítően ellentmondásos világokban. Másrészt viszont abban Bultmann-nak tökéletesen igaza van, hogy a teológia *logosza* – ha ér valamit egyáltalán – kultúrákon átívelő módon *esztakologikus* természetű: mindig, minden körülmények között arról a *vég-ről* beszél, amely paradox módon mindig, minden körülmények között *most van*. Ha nem így volna, akkor hívők és hitetlenek, tettek és gondolatok *közös* világa elemi tényekre hullana szét.

Rugási Gyula

SZEPES ERIKA: A MAI MAGYAR VERS

Szepes Erika: A mai magyar vers I–II. Intera–Tevan, 1996. 356, 256 oldal, 1456 Ft

A magyar költészetnek az egyetemes kultúrában elfoglalt helyét, rangját jól jellemezheti, hogy a londoni Fontana Kiadó XX. századi

életrajzgyűjteményében (Bullock & Woodings, eds., 1983) közel 2000 szócikkből tíz (Ady, Babits, Illyés, József Attila, Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Németh László, Pilinszky, Radnóti, Weöres) magyar író és költőt tárgyal. (De hiányzik például Kosztolányi.) Mindegyikőjük életrajzát a kötetben a londoni G. F. Cushing írta meg, s összehasonlításképpen érdekes, hogy a kötetben spanyol nyelvű író-költő 30, skandináv (finnekkel, izlandiakkal) pedig összesen 16 szerepel.

A magyar költészet számunkra persze nem egy a világ jelentős irodalmi vonulatai közül, hanem ez a mi költészetünk, a legszebb, s apológiájaképpen az idegeneknek előszeretettel szokás emlegetni a magyar nyelv rugalmasságát, fogékonyságát a legkülönbözőbb verselésekre. A tudatunkban mélyen gyökerező etnocentrikus szemléletnek megfelelően azt is szokás hangoztatni – egyébként tévesen (Szepes & Szerdahelyi, 1981: 392–393, Szerdahelyi, 1987, 1995: 325, 361, Kicsi, 1993) –, hogy nyelvünk prozódiaja és a rajta megvalósított verselés egészen egyedi és eredeti, s jellegzetesen magyar az úgynevezett „tagoló” vagy „szólalmnyomatékos” verselés.

A rendkívüli strukturáltságú, egyben a fonológiát is megalapozó Roman Jakobson fedezte fel az 1920-as években, hogy a hang négy tulajdonságának megfelelően a világ nyelvein csak négyféle típusú verselés létezhet: hangsúlyos, időmértékes, szótaghanglejtéses és szótagszámláló. Közülük kettő, a hangsúlyos és az időmértékes valósult meg a magyarban, s mintegy harmadikként a kettőt kombináló úgynevezett szimultán verselés.

Ami a magyarban megvalósítható verselések alapjául szolgáló prozódiai tulajdonságokat illeti, nyelvünk tipológiai szempontból legdöntőbb két tulajdonsága, hogy szóhangsúlyja rögzült, és ismeri a rövid vs. hosszú magánhangzók oppozícióját. Harmadik jellegzetes prozódiai sajátossága, a magánhangzó-harmónia szorosan összefügg kötött hangsúlyával, a hangsúly szó eleji rögzülése pedig szuffixáló (szóvégen toldalékoló) jellegével. Ami a két döntő tulajdonságot illeti, Claude Hagège a világ 754 merőben különböző nyelvét áttekintve úgy találta, hogy ezek 45%-ában megtalálható a rövid vs. hosszú magánhangzók oppozíciója (a magánhangzók kvantitása), s 76%-ban van kötött hang-

súly. Tőle függetlenül, ugyancsak kb. 700 nyelvet áttekintve nagyjából hasonló eredményre jutott az amerikai Merritt Ruhlen is, szerinte a világ nyelveinek 48%-ában van egyszerre rövid és hosszú magánhangzó (Décsy, 1988: 55).

A fonológia megalapozóinak – N. S. Trubetzkoy-nak és Roman Jakobsonnak – a munkássága óta ismeretes, hogy számos prozódiai tulajdonság nyelvcsaládokon túlmutató áreákban jelentkezik. A magyar a hangsúlyt és a magánhangzók időtartamát tekintve a csehvel és a szlovákkal alkot nyelvsvövetséget. (A nyugati szláv nyelvek közül a két említett tulajdonsággal rendelkezik még a déli kasub is, a szó eleji hangsúly pedig mindkét szorb nyelvet – az alsószorbót és felsőszorbót – egyaránt jellemzi.) Egészen távoli nyelvek is hasonlítanak a magyarra bizonyos prozódiai jellegzetességeiket tekintve, például egyes ausztráliai nyelvek első szótagi hangsúlyt és magánhangzó-harmóniát mutatnak. Másrészt pedig viszonylag közeli rokon nyelveknek lehet egészen eltérő prozódiaja – az akkád szótagszámláló, a héber hangsúlyszámláló, az arab időmértékes metrumot ismer (Kuryłowicz, 1972). Mindenesetre a magyar „versszövetséget” két északi, nem rokon szomszédjával, a csehvel és szlovákkal mutat. (Az ősbibb ütemhangsúlyos verselés tekintetében a versszövetség teljes jogú tagja a két szorb nyelv is.) A rokon finnugor nyelvek közül a finnt és az észtet a magyarhoz hasonlóan szó eleji hangsúly és a magánhangzók rövid vs. hosszú oppozíciója jellemzi (Hajdú & Domokos, 1978: 127). Ráadásul mindkét nyelvben – ellentétben a csehvel és szlovákkal – van magánhangzó-harmónia is. A finnugor alapnyelvben azonban a magánhangzó-kvantitás és a hangsúly szerepe vitatott (Hajdú, 1981: 126), s nyelvünk említett prozódiai tulajdonságai jobban illenek egy a csehvel és szlovákkal egybesoroló areális, mintsem egy a finnugor nyelvekkel egybesoroló genetikai képbe. A többi finnugor nyelv ugyanis a magyartól eltérő, némelyik egészen eltérő prozódiajú, s nem lehetetlen, hogy a finn és ész nyelvnek a magyarhoz való hasonlósága ebben a tekintetben konvergens fejlődés eredménye.

A magyar – a világ nyelveinek tetemes részével együtt – szerencsés nyelv tehát abban

az értelemben, hogy egyaránt alkalmas a hangsúlyos és az időmértékes verselésre. Az azonban, hogy ezek a versrendszerek ki is alakultak költészetünkben, nem automatikusan következik nyelvi adottságainkból, hiszen a hozzánk hasonló módon „szerencsés” nyelvek többségén a két versrendszer együttélése nem mutatható ki (Szerdahelyi, 1994: 65, 1995: 352). Nyelvünk „szépsége”, többféle verselésre való alkalmassága mellett – etnocentrizmusunkhoz ragaszkodva – büszkék lehetünk még a versformákat megtaláló vagy adaptáló költőkre s az életüknek, munkásságuknak háttérül szolgáló egykori kulturális intézményeinkre.

A magyar vers ugyanis maximálisan élt a nyelvben rejlő lehetőségekkel. Elődeik kutatásait is összegezve Szepes Erika és Szerdahelyi István foglalta össze talán legteljesebben a magyar versformákat (Szepes & Szerdahelyi, 1981, 1988, Szerdahelyi, 1987, 1994, 1995). Szepes – vallástörténeti munkái mellett – önállóan is közzétette verstani tanulmányait (1988), előző könyvében (1990) pedig már az 1945 után írt magyar versek páratlan formagazdagságát tanulmányozta. Jelen műve az előző folytatása: az 1945 utáni magyar irodalomból gyakorlatilag minden, a magyarban megvalósítható ismertebb versformából hoz példát, lehetőleg jelentősebb költőktől. A megvalósult versformák között mindenféle időmértékesek (a görög–latin, az arab–perzsa és az indiai hagyományból) és mindenféle hangsúlyosak szerepelnek, sőt különleges japán formákban is írtak magyar verseket. Szepes Erika jelen művében páratlan (talán a világon egyedülálló) formagazdagságot mutatott ki, s a tartalomjegyzékből ki lehet keresni a formát, a név- és versmutatóból pedig látható, hogy szinte minden jelentősebb újabb költőtől – köztük határainkon túl élőkől vagy éltektől is – található vers. (Ki-ki kedvére válogathat, sőt fedezhet fel benne például olyan formaművészeket, mint az erdélyi Székely János vagy az elsősorban Szepes és Szerdahelyi verstani munkáiból ismert Fábri Péter és Láng Éva.) Bizonyos értelemben jelen könyv a magyar költészet panorámája is egyben, bár Szepes Erika nem okvetlen a jó költőket, hanem elsősorban a jó verselőket szerepelteti. (Szerencsés a kettő egybeesése mondjuk Weöres esetében.)

A magyarra adaptált versformák jelentős részét kimutathatóan az utóbbi évtizedek fordításirodalmának köszönhetjük. Általános ugyanis a költők szinte filológiai igényű érdeklődése a megvalósítható versformák iránt. (Egészen kivételes volt például a moldvai Lakatos Demeter, aki a magyar írást alig ismerte, s a magyar irodalmat egészében tekintve költőnek sem volt jelentős, viszont remek nyelvjárási adatközlőnek és kitűnő, változatos formákat ismerő verselőnek bizonyult.) Különlegességgéppen érdemes megemlíteni a Szerdahelyi Istvántól Szepesen át Láng Évához átkerült versformát, a triolettet, melynek szerzője némi filológiai bújóska után időközben felfedte magát (I: 184–185, Szerdahelyi, 1996: 163–165).

Fontos hangsúlyozni az irodalom kapcsolatát a kulturális intézményrendszerrel: a könyvkultúrának, az iskolarendszernek stb. utóbbi években felgyorsult hanyatlása alighanem a versek hanyatlását is jelenti. A versek újabbban, de már sok évtizede elsősorban írásbeliség útján terjednek, s ezért érdemes rámutatni, hogy az írásbeliség fénykora az egyetemes kultúrában, legalábbis Európában 1850–1950 közé esett. Valószínűleg a világtörténelemben ekkor volt a legmagasabb az írni-olvasni tudók, az írásbeliséget használók aránya. A beszélt nyelv, a szájhagyomány újbóli térhódítását pedig technikai találmányok (telefon, rádió, televízió) is támogatják (Décsy, 1988: 131).

A verset máig tipikusan a költészet hordozójának tekintjük, de a verses dalszövegek, valamelyest a reklámok mennyiségükben ma elnyomják a költői verset. A verset persze az emberiség történetében költészetten kívül többféle más dologra is használták, különösen memorizálásra, de a szájhagyományon alapuló kultúrákban a versforma a szövegek (például jogi szövegek) rögzítésének eszközül, garanciájául is szolgált. Valószínű az is – bár ezzel talán a verstudósok jelentős része nem ért egyet –, hogy a tömeges versérzék (erről Szerdahelyi, 1987, Kicsi, 1993: 454–455) éppúgy múló, viszonylag efemer, ráadásul napjainkban is hanyatlást mutató jelenség, mint például az írásbeliségre való hajlandóság.

A magyar költészetet, verset előszeretettel emlegetjük nemzeti büszkeséggel. Hogy voltaképpen mire lehetünk büszkéek, azt olyan

tudósok adatgyűjtései és elemzései révén tudhatjuk meg, mint éppen Szepes Erika mostani kétkötetes könyve. Tulajdonképpen a mai magyar versszerző költők összessége együtt képez valószínűleg a világon egyedülálló értéket.

A szerző könyvében a formai („verstani”) kérdésekre koncentrálnak, kimondottan tartalmi („költészettani”) dolgokról egy-egy fejezetben néhány szubtilis megjegyzés erejéig szól. Egy boldogabb kor szigorú stilisztái talán soknak tartják majd a pátoszt a könyv záromondataiban, amelyek arra keresnek magyarázatot, hogy miért idéznek olyan sokat az újabb szerzők: „*az elbizonytalanodások korában, az értékvesztés korában, a szellemi teljesítmények megalázásának időszakában a költők támaszkodót keresnek hasonlóan érző-gondolkodó elődeikben, ezzel megerősítvén saját magukat is önmön hitükben, de segítséget híva ahhoz is, hogy másokkal elfogadtassák magukat. E mellett a fő tendencia mellett természetesen él az a mindenkor meglevő gesztus is, hogy emléket állítsanak példaképeiknek, példaképeinknek*”. (II. 222. o.)

A mai magyar költészet szociológiájához, az irodalom mai becsületéhez érdekes adalék lehet az irodalom munkásainak öltözködése. A könyv bemutatójának (1996. március 21.) férfiközönségében az öltönyösök (kellő számban) és a pulóveresek (törpe minoritásban) egyaránt képviselve voltak. A legjellemzőbb, szinte kötelező, egyenruha- vagy népviselet-szerű összeállítás azonban így festett: sötét nadrág a jobb időkből, kínai ing (esetenként nyakkendővel, általában vászon, jelen sorok íróján flanel) és a VOR (a fiatalok kedvéért: Vörös Október Férfiruhagyár) elegáns bársonyzakója.

Irodalom

- Bullock, Alan & R. B. Woodings, eds.: THE FONTANA BIOGRAPHICAL COMPANION TO MODERN THOUGHT. London, Fontana, 1983.
- Décsy Gyula: A SELECT CATALOG OF LANGUAGE UNIVERSALS. Bloomington, EuroLingua, 1988.
- Hagège, Claude: LA STRUCTURE DES LANGUES. Paris, Presses Universitaires de France, 1982.
- Hajdú Péter: AZ URÁLI NYELVÉSZET ALAPKÉRDÉSEI. Tankönyvkiadó, 1981.

- Hajdú Péter & Domokos Péter: URÁLI NYELVROKONAINK. Tankönyvkiadó, 1978.
- Kicsi Sándor András: „VERSTANI KALANDOZÁSOK.” *Holmi*, 5 (1993) 3: 447–458.
- Kuryłowicz, Jerzy: STUDIES IN SEMITIC GRAMMAR AND METRICS. Wrocław etc.: Ossolineum, 1972.
- Lakatos Demeter: CSÁNGÓ STRÓFÁK. 1985. (MAGYAR CSOPORTNYELVI DOLGOZATOK, 26.)
- Szepes Erika: MÁGIA ÉS RITMUS. VALLÁSTÖRTÉNETI ÉS VERSTANI TANULMÁNYOK. Szépirodalmi, 1988.
- : MAGYAR KÖLTŐ – MAGYAR VERS. A MAI MAGYAR KÖLTÉSZET VERSTANI KISENCIKLOPÉDIÁJA. Gyoma, Tevan, 1990.
- Szepes Erika & Szerdahelyi István: VERSTAN. Gondolat, 1981.
- & –: A MŰSÁK TÁNCA. VERSTANI KISENCIKLOPÉDIA. Akadémiai, 1988.
- Szerdahelyi István: FORTUNA SZEKERÉN. Szépirodalmi, 1987.
- : VERSTAN MINDENKINEK. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.
- : IRODALOMELMÉLETI ENCIKLOPÉDIA. Eötvös József Könyvkiadó, 1995.
- : CHANTEFABLE. Mediant, 1996.

Kicsi Sándor András

MEGÉRTÉS KOMOR ÉG ALATT

Bacsó Béla: *A megértés művészete – a művészet megértése*
Budapest, 1989. 278 oldal, 78 Ft

Bacsó Béla: *Határpontok. Hermeneutikai esszék*
T-Twins–Lukács Archívum, 1994. 224 oldal,
396 Ft

Bacsó Béla: *A szó árnyéka.*
Paul Celan költészetéről
Jelenkor, 1996. 92 oldal, 440 Ft

Végül is a Celan-könyvet szerettem volna tényleg megérteni. De be kellett látnom, hogy ez csak akkor sikerülhet, ha megpróbálok pontosan megérteni Bacsó szenvedélyes elkötelezettségét a megértés iránt. Be kellett látnom, hogy A MEGÉRTÉS MŰVÉSZETÉ-nek és a HATÁRPONTOK-nak a végiggondolása nélkül nem leszek képes A SZÓ ÁRNYÉKÁ-t a szá-

momra egyáltalában lehetséges mélységben megérteni. Ez az írás ennek ellenére nem tart igényt arra, hogy Bacsó eddigi munkásságát értékelje. Hangsúlyozom: Celan-könyvét szeretném megérteni.

Bacsót, amióta csak ír, mindig is a megértés, a megértés mibenléte, a megértés lehetőség, a megértés feltételei izgatják. Mert a néha szenvedélytelennek látszó tudós nagyon is szenvedélyes *gondolkodó*. Bacsó Béla persze – írásait olvasva elsőként ez tűnik fel – tudós ember, mindent elolvasott és mindent tud, amit a megértés művészetének tekintett e századi hermeneutikáról és annak múlt századi előzményeiről tudni lehet. A magyar olvasóközönség részben az ő írásain keresztül ismerkedhetett meg mindenekelőtt Hans Georg Gadamer s nagy előfutára, Schleiermacher hermeneutikájával s mindazzal, ami ezzel összefügg, s főként azzal, amit erről német nyelvterületen írtak. De nagy tévedés volna azt hinni, hogy Bacsó egyszerűen a hermeneutika valamiféle „szakértője” lenne. A hermeneutikára vonatkozó tudása mögött, mint mondtam, a megértésre való szenvedélyes törekvés rejlik. Bacsó nagyon sokat tud, de mindenekelőtt nem tudni, hanem megérteni akar. Megérteni – mit? Első kötetének címe mintha azt sugallná, hogy Bacsó a művészetet akarja megérteni. S a művészet megértésére való törekvés kétségtelenül mindig is jelen volt, máig jelen van munkáiban, hiszen Celan-könyve is közvetlenül éppen Paul Celan művészetének megértését célozza; de a művészet megértésére való törekvés – ha egyáltalán értelmes dolog a művészet megértéséről beszélni – semmiképpen sem a legmélyebbről jövő törekvés Bacsónál. Bacsó ugyanis úgy gondolja, s ezt, amióta csak ír, mindig is így gondolta, hogy, ahogy Gadamer fogalmaz az IGAZSÁG ÉS MÓDSZER-ben, „a megértés nem egy a szubjektum magatartásmódjai közt, hanem a jelenvaló lét létmódja maga”. (Bacsó idézi: MEGÉRTÉS, 24.) Megérteni a megértést nem más, mint megérteni önmagunkat, lét-megértés, létünk megértése tehát. Bacsót már az első kötetének függelékében közölt, a korai Lukács művészetfilozófiájáról szóló írásában is a művészetnek mint létértésnek, lét-megértésnek a megértése izgatta, ahogy igazából ez izgatja a Celan költészetéről szóló legutóbbi könyvében is. A kérdés csak az, ho-

gyan értsük azt a mondatot, hogy a megértés a jelenvaló lét módja maga. Ha ez a mondat megfellebbezhetetlen állítás az emberről, s itt mind a megfellebbezhetetlen állításon, mind pedig az emberen hangsúly van, akkor a filozófiai hermeneutikának éppoly kevésbé sikerült az európai metafizikának a világ és benne önmagunk eidosát megragadni akaró törekvését meghaladnia, ahogy mondjuk a korai Husserl fenomenológiájának. Ami persze nem lenne baj, ha képesek lennénk hinni még abban, hogy van ilyen eidos, van valami történelmünktől, hagyományainktól, személyes perspektíváinktól független s ráadásul emberi nyelven megragadható lényeg. A totális megértést Bacsó kezdettől fogva merő képtelenségnek tekinti. A MEGÉRTÉS-kötet Bacsója pontosan ezért kísérletezik már a nyolcvanas években azzal, hogy a fenomenológiai szövegelmélettel szemben a kommunikativ-esztétikai hermeneutikát érvényesítse. „...a fenomenológikus szövegelmélet az eidos felé tart előre, míg itt [a kommunikativ-esztétikai hermeneutikában – V. M.] az előzetes megértéstől mint létmegértéstől függ a mű »eidos«” – mondja. (MEGÉRTÉS, 39.) „A mű értékelvei nem elemezhetők platonikus örök értékeként.” (Uo.)

Úgy tűnik fel nekem, hogy a MEGÉRTÉS-kötet mindennek ellenére sem akarta még nemcsak az ideológiakritikát, hanem a filozófiai hermeneutikát is jellemző paradoxont paradoxonként tudatosítani. Bacsó már itt elutasított minden olyan végső igazságot, amely a szükségképpen kiindulópontot képező konszenzus kritikájának alapját képezhetné, a leghatározottabban elutasította az előzetes itéletek előítéletekként kezelését. Még az ideológiakritikát is úgy értelmezte, mint ami „nem dönthet” „az egyik vagy másik szemlélet rovására, hanem feltárja a bennük működő előzetes megértés előfeltevéseit”. (MEGÉRTÉS, 39.) Minthogy azonban, legalábbis nekem így tűnik föl, a modern ember tudatának világvesztettségét, a létféledést egy másfajta, akart és meg-, illetőleg mindig újrafogalmazható beállítódással mintegy meghaladhatónak vélte, ami egyben a korai Heideggernek egyfajta egzisztencialista színezetű értelmezésével is, az ideológiakritika és filozófiai hermeneutika éles szembenállásának enyhítésével is együtt járt, gondolkodásában akkortájt még kétségtelenül jelen voltak metafizikagyanús

elemek. Gyönyörűnek tartom, ahogy megfogalmazta, miben leli a filozofálás örömét. „A filozofálás öröme éppen az, hogy ahol már-már mindenki magára vállalja egy adott kérdésben a sokak által osztott »igaz« véleményét, még mindig felvethető egy kérdés. A kérdés elbizonytalanít, s miközben megfoszt az igaz már vélt közelségétől, e távollétással mégis közelebb visz az igazhoz.” (MEGÉRTÉS, 159.) Ez az „igaz”, amihez közelebb lehet kerülni, ez mégis gyanús. Mintha a mindig rákérdező hermeneutika végállomás lenne, jóllehet a konszenzus, amibe éppen belecsoktunk, természetesen mindig más, ennek megfelelően mindig mások a kérdések is; anél is inkább, minthogy a mindenkori konszenzus mindig más és más tradíció felelevenítésére ingerel. De mintha itt a tradíció, melynek fényében a konszenzus magabiztossága megrendíthető, tényleg valami olyan szerepet játszana, mint az abszolút szellem. A HATÁRPONTOK-ban Bacsó Paul de Mant idézi majd, aki ezt veti Gadamer szemére. Mintha itt még lenne fogódzó, lenne az, amire mintegy rátámaszkodva a felület szorongást keltő simaságát nemcsak megzavarni lehet, hanem szilárd redőzzé is lehet formázni.

Félreértés ne essék: nem bűn, ha valaki a metafizika gyanújába keveredik. Az sem bűn, ha valaki valamiben tényleg bizonyosságra lel. A filozófia személyessé válásának korában nevetséges előírni akarni a másíknak, miben lelje a maga filozofálásának örömét. Az a Schleiermacher, korai Heidegger, Gadamer, Habermas, Jauß nyomán előálló megértésfogalom, melyet Bacsó első kötetében kibont, megáll önmagában, ha persze – mint bármire – rá is lehet kérdezni. A – ha tetszik – „kritika” nem a MEGÉRTÉS-könyvnek szól. Legfeljebb csak annyiban, amennyiben úgy látom, hogy saját elvárásainak nem mindig tesz eleget. Tekintetbe véve viszont, hogy a nyolcvanas években született, egymástól független tanulmányokról van itt szó, ennél a „nem mindig”-nél többet nem is lehet állítani, már csak azért sem, mert Bacsó Béla gondolkodása ebben az időben sem lezárt, mozog afelé, ami azután a HATÁRPONTOK tanulmányaiban és esszéiben fogalmazódik meg.

Mindenekelőtt azért éreztem szükségét egyáltalán, hogy jelezsem a metafizikagyanús elemek jelenlétét az első kötetben, mert éppen ezek teljesnek tűnő elpárolgását hozza

majd a Celan-könyv, amit persze úgy is fogalmazhatok, hogy a celani líra segítette hozzá Bacsót ahhoz, hogy a dolgokat, úgy hiszem, radikálisan másképp lássa. Hogy előlegezzem azt, ahová Bacsó a megértésproblémával folytatott több mint másfél évtizedes küzdelme során eljutott: ez segítette hozzá Bacsót ahhoz, hogy el tudja gondolni a nyelvileg megragadhatatlan, mert ott sem levő megragadását ha nem is a nyelvben, de a nyelv, természetesen a költői nyelv segítségével. Hogy mindezek után lehetséges-e nemcsak filozófia, hiszen az mindenképpen metafizika, ontoteológia, hanem egyáltalában gondolkodás (a *Denken* mint a *Denken und Dichten* egyik eleme), ez lesz az a kérdés, melyet majd fel kell hogy tegyek Bacsónak. De tényleg nagyon előreszaladtam.

Summa summarum: az én olvasatomban a MEGÉRTÉS Bacsója a megértést mintha mindig újra és újra elvégzendő, de alapjában véve mindig újból és újból megoldható feladatnak tekintené, mintha azt gondolná, hogy a létegenség leküzdhető. Ezzel azonban nagyjában és egészében, úgy látszik, arra is fény derül, hogy az idő tájt Bacsónál a kétségtelenül valamilyen értelemben már akkor is személyes lét egyben még valami egyértelműen történeti is. A világot, interszjektív világunkat kell másképpen megértenünk. Amihez a megértés elvezet, az a devalválódott, „a reflexió teremtette észigazságok és eszmék egymemű világá”-val (MEGÉRTÉS, 55.) szembeállítható valamifajta másik világ. „A hermeneutika megújítása tehát a humanitás és emancipáció szava.” (MEGÉRTÉS, 47.)

A HATÁRPONTOK írásai között akadnak a nyolcvanas évek elejéről valók is, legtöbbször azonban a MEGÉRTÉS-kötet megjelenését követően íródott. Az írások tónusa azonban szinte kivétel nélkül sötétebb. Valamennyi írás komor ég alatt született. A kötet előszava, melyről nem lehet egészen biztosan tudni, vajon ehhez a kötethez íródott-e (a *Magyar Napló*ban jelent meg eredetileg NAPLÓ címen), furcsa magyarázatát adja ennek a ténynek. Bacsó azt írja: „...milyen könnyű volt azt hinni, hogy az alapokat érintő krízis a politikai szisztéma megváltozásával megoldódik”. (HATÁRPONTOK, 10.) Jóllehet, nem tudom egyértelműen eldönteni, mennyiben vonatkoztatja ezt Bacsó Béla önmagára is (a megjegyzés

Karel Kosik egy 1968-as tanulmányához kapcsolódik), a dolog mindenképpen elgondolkodtató. Van abban valami, hogy a politikai elnyomás éveiben könnyű az élet alapjainak válságát külső körülményekkel magyarázni. Ha azonban a fel- vagy inkább megszabadulás nem elégíti ki a *desiderium essendi in veritatét*, el kell gondolkoznunk azon, hogy vajon jelenvaló létünk megértésének olykor megoldhatatlannak tűnő nehézségei, megértő létünk válsága (s Bacsó abban biztosan továbbra is egyetért Gadamerrel, hogy „a megértés nem egy a szubjektum magatartásmódjai közt, hanem a jelenvalólét létmódja maga”) nem elválaszthatatlan-e a modern individuum lététől. Az ELÉ..., akárcsak az egész kötet, a szerző rossz közérzetét, valamifajta *Unbehagent* fejez ki, melyről Bacsó nem tudja eldönteni, hogy „egyéni alkat kérdése lenne, csak annak a helyzetnek a kérdése lenne, amiben vagyunk” (HATÁRPONTOK, 10.), vagy... Igazából nem fejezi be a mondatot. Ahogy a kötet sem – s talán ez egyik legfőbb érdeme – ad egyértelmű választ az alig-alig megfogalmazható kérdésre. „Meg kell tanulnunk, hogy könyörtelenül magunkra vagyunk hagyva, hogy csak ritkán van közös beszéd ugyanarról, s így egy állandó átfordításban mint megértésben kell élnünk, míg létezik akár csak egyetlen közös szó egyazon eseményhez, mikor a Másikat tekintetbe vesszük.” (Uo. 10–11.) Csakhogy már az a kérdés is felmerül, hogy „...hát van-e itt még mit megérteni”. (Uo. 11.) Akárhogy van is, a humanitás meg emancipáció szava mindenképpen elhalkul. „A létezésnek ez a módja nem változtatható át egy akart tisztább összemberi létezőmóddá.” (HATÁRPONTOK, 16.)

Talán látható a HATÁRPONTOK-ról már eddig mondottakból is: a megértés személyessége egyértelműbbé lesz Bacsónál. Amiből természetesen nem következik, hogy a mindig személyesen megértő kívül állna a történelmen. Csakhogy a történelem quasi vaskosabban s talán határozottabban negatív, világtalanító tényezőként van jelen, mint korábban, s a megértés mintegy éppen azt eredményezi, hogy az elszemélytelenítő történeti világtól a személy mintegy kicsikarja a maga személyességét. Elsőre talán meglepőnek tűnik, hogy a megértés teljesen személyessé válásának pillanatában Bacsónál pszichoanalízis és hermeneutika egymásra találnak. Meg-

lepő, hiszen még nem is olyan régen Gadamer és Habermas vitájában Habermas volt az, aki a társadalmi psyché analitikusának pozícióját kívánta elfoglalni, ami ellen Gadamer határozottan tiltakozott: Miért hiszi az ideológikritikus, hogy ő kívül helyezheti magát a beteg társadalmon? Vajon Bacsónál a legfontosabbak szempontjából még mindig irrelevánsnak tűnik ideológikritika és hermeneutika szembenállása? Nem, nem erről van szó. Sőt ellenkezőleg, a hermeneutika olyannyira radikalizálódik, hogy talán már önnön korábbi formája is az ideológikritikára emlékezteti. A hermeneutika, mint mondtam, már nem humanitás és emancipáció eszköze. S új radikalitásában rálel arra a pszichoanalízisre, mely maga sem ígér már gyógyulást az elfojtottak rekonstruálása útján, inkább csak segít a megértésben. „Minden megértésnek, legyen az analitikus vagy hermeneutikus, ott kell kezdenie, hogy felteszi magának a kérdést: meddig kell szolgálni a »negatív hatalmát« (Foucault), a privát világok világtalanítását egy vélt közös világ (koinosz kozmosz) kedvéért, mely kioltja a saját világok (idiosz kozmosz) sokszor örülnék tartott, szenvedélyteli tarkaságát.” (HATÁRPONTOK, 99.) Itt határozott értelmet nyer az, amit Bacsó Kosíkhhoz kapcsolódva politikai rendszer és megértés kapcsolatáról mondott. A direkt elnyomás azért is rosszabb mindennél, mert elfedi előlünk, hogy létezésünk eleve koinosz kozmosz és idiosz kozmosz egymásnak feszülése, s ezért elhítheti velünk, hogy az elnyomás átlátszó és alantas koinosz kozmoszával való szembehelyezkedésünkkel már tettünk valamit azért, hogy megértsünk. Hogy megértsük: mennyiben és hogyan világtalaníttatik folyamatosan privát világunk. A REGÉNYES ÉLET című esszében, mely Milan Kundera HALHATATLANSÁG című regényéről íródott, olvashatjuk a következőket: „Milan Kundera jelentős regényt írt. Egészen pontosan megírta azt a regényt [...], melynek a címét korábban egy másik regénye élén olvashattuk; vagyis tévedett, amikor azt a gyönyörű címet (A LÉT ELVISELHETETLEN KÖNNYŰSÉGE) az arra méltatlan regény címlapjára illesztette. A regényt (vagyis a HALHATATLANSÁG-ot) író Kundera, aki megörökíti magát ebben a regényben, a következő beszélgetést folytatja professzor Avenariusszal: »– És mi lesz a regényed címe? – A lét elviselhetetlen könnyűsége. – Úgy hiszem, azt már meg-

írta valaki. – Persze, én! De akkor tévedtem a címet illetően.«” (HATÁRPONTOK, 162.) A mi szempontunkból mindegy is, hogy vajon nem tévedett-e ismét.

A megértés személyessége természetesen már csak ezért sem szakítható el a kortól. Bacsó nem hagy megfedkezni bennünket arról, hogy saját világom örült, szenvedélyteli tarkaságának fel- és elismertetése minden korok tanúsága szerint néha elviselhetetlen küzdelem (mielőtt bárki félreértene engem vagy rajtam keresztül Bacsót: ez a harc nem követelmény, ez van, annak, akinek van, s akinek van, miért ne állna jogában többre tartani azokat, akiknek szintűgy volt vagy van, azoknál, akiknek nincsen, akik nem érzik a lét elviselhetetlen könnyűségét?). De korunk talán hatékonyabbnak tűnik a tekintetben, hogy átlagos egyedét a megszokotba kapaszkodó, „pusztán érzelmeit vesztett, világra (a legitim kultúrértékek, rögzített személyiségértékek, monolit történeti »perspektíva választások« világára) utalt lénnyé s ezzel egyben világvesztett lénnyé” tegye. (Uo. 138.) A megértés – történelmileg hol könnyebb, hol nehezebb – nem engedi az egyént beszorítani a nyilvános társadalmi tudat sémáiba: hagyja őt magát s a dolgot annak lenni, ami. Hagyja érvényesülni azt, ahogyan a világra tekintünk. „A korszakra jellemző episztémé mint a világ így és így tudása nem foglalja magába azt a módot, ahogy a világra tekintünk.” (Uo. 141.) A megértés tehát nem episztémét szembesít episztémével, ez éppen az ideológikritika s talán a még nem radikalizált hermeneutika sajátja, hanem felszabadítja tekintetünket az episztémé uralma alól.

Jó. Jól hangzik. De mit jelent? Már a fenomenológia is láttatni akart! Hogyan szabadíthatjuk fel tekintetünket? S mit kell meglátnia a felszabadult tekintetnek? „Az általános filozófiai nyelv» [Vajon mondhatott volna-e Bacsó egyszerűen nyelvet is? Annyi bizonyos, hogy nem csak a filozófia, legalább annyira a hétköznapi nyelvéről van szó – V. M.] éppen »az érzéki univerzumtól« zár el, vagyis mindattól, amire a legtöbbször éppen hogy nincs szavunk.” (Uo. 163.) Lehet-e valami másfajta nyelvnek szava rá? Ki tudja-e mondani a költő nyelve, mert hiszen arról van szó, ne játsszunk már bűjőcskát, a közönséges nyelven kimondhatatlant? Megláttathatja-e velünk, amit ha nem

látunk is, talán látnunk lehetne, persze mindegyikünknek mást és mást? Vannak pillanatok, amikor Bacsó talán így gondolja vagy így gondolta. Hogy ugyanis a költő az általa kimondottban láttat meg valamit. „*A rideg és emberidegen létező valóságai közt a lírai rövid versek útjelzők az emberiség számára azzal a követeléssel, hogy a megértésben, a forma befogadói élményében létértelmet nyerjenek*” – mondja József Attilát elemezvén (uo. 184.), de ezt még 1982-ben. Kukorelly MANIÈRE-jéről írván, öt évvel később, még mindig hisz talán a költői nyelv közvetlen hatalmában, de a megláttatás s így a remény őrzése már valahogy, de hogy?, a nyelv ellenében történik: „*E költészet a nyelv pusztuló-otthontalan világában bolyong, ám gyengéd, mert mindenhol felkutatja a még eleven részeket. Mindennek örül, amiben még élet rejtezik, s állandóan úton van, ebben őrzi a reményt.*” (Uo. 187.) De egyre hangosabban dörömböl a világunk határait képező nyelv – s végül is a költő nyelve is csak nyelv – börtöncellájának ajtaján a kívánság: Engedjük létezni, ami létező. „*...hogy legyünk képesek megállni, kiállni a szorongást, hogy ne beszéljünk félre, hogy ne tegyünk úgy, mintha tudnánk, s engedjük létezni, ami létező.*” (Uo. 190.) 1987-ben Bacsó talán még mindig hisz abban, hogy lehetséges az új világot felállító költészet. „*A költő úton van, hogy újra egyszerű mondatokra leljen, olyanokra, mint egykor Hölderlin – »Dies erfuhr ich« (LEBENSLAUF). (»Úgy tudom« – Rónay György fordítása szerint.)*” (Uo. 191.)

1989-ben Bacsó azt mondja egy interjúban Hévízi Ottónak és Pongrácz Tibornak, hogy „*ami a posztmodern »felségjelét« hordozó gondolati teljesítményekből számomra fontos, az a hermeneutikai kérdésfeltevés nyomán meg nem oldott, illetve fel sem vetett kérdések köre.*” (Uo. 217.) Hogy itt pontosan mit ért posztmodernen, az nem lényeges. A lényeges a túllépés igénye, ami, úgy látom, részben a Derrida-olvasmányok eredményeképp abban csúcsosodik, hogy az egyik nyelvvel szemben többé nem egy másikat akar kijátsszani, hanem „*a szó árnyéká*”-ban gondolja megláthatónak a nyelvi nem kifejezhető. S pontosan ezt jelenti számára Paul Celan késői költészete.

„*...az én könyörgése ez, hogy legyen szó*” (CELAN, 47.) – mondja Bacsó Celan egy verse kapcsán. De Celan késői korszakában – Ba-

csó értésében – tudomásul vette, hogy olyan szó nincs, mellyel kimondható lenne a kimondhatatlan. A szó árnyékában mégis lehetségesnek tudta a költészetet, nyelvi eszközökkel el tudta érni, hogy kilépjünk a megszokottból, „*képes*” volt „*megzavarni a felejtés végtelen vízfelületét.*” (Uo. 7.) A költő „*ellenáll a harmóniát színlelő, csábító énekeknek*” (uo. 88.), valami „*nem odaillő*” hanggal, „*amelyből minden józan megfontolás hiányzik.*” (Uo. 77.) „*Celan költeményei olyan újrászólódulások a nyelvi kéregnek, olyan új kikristályosodása a szónak mint a fel-lépő erőket őrző szerkezetnek, melyen kellő figyelemmel ki- és leolvasható a szóvá szilárdult mélyből feltörő anyag összetétele.*” (Uo. 76.) De a kimondhatatlant nem a szavak mondják ki – hiszen az tényleg kimondhatatlan. Celan, mondja Bacsó, akár Heidegger szerint Parmenidész, „*a szavak közt megnyíló »köztes térben« szól.*” (Uo. 23.) Ez a „*köztes tér*”, melyet Levinasszal szólva a preszintaktikai és prelogikus, még a feledést megelőző szinten mozgó vers megte-remt (l. uo.), ellenáll „*az egyetlen értelemrögzítésnek..., szinte bevehetetlennek bizonyul...: a viszonylatok nem hierarchikus elrendezése miatt állandó megújulásra képes.*” (Uo. 24.) „*A költészet, amikor a megszokottból az újra teret képző közel és távol dimenzionalitása felé megnyílik, akkor a szavak közötti engedni megtapasztalni, mely által az értelembeteljesítés más és más irányt vehet fel. A megértés itt többnyire egy szinte érzéki sejtés/megérzés formáját ölti.*” (Uo. 27.) Celan lírája „*oly kevésbé van a tudás birtokában, hogy a verset szinte csak előkészíti az ígért beteljesedésére, teret enged és ad annak, hogy a valós, mind megbízhatatlanabb szavakon az összavak áttörjenek.*” (Uo. 37.) De ezek az összavak már nem a költő, nem is az ember szavai. Bacsó Scholemet idézi, „*aki úgy fogalmaz, hogy a költő az az ember, aki talán még képes hallhatóvá tenni a nyelvből kivonult Isten teremtesének alapszavait.*” (Uo. 39.) Amit megértünk, amit a költő, aki már nem a szavaival, hanem szavai köztes térében beszél, kimond, az csak nyom, „*mely a valamire utalás tisztá egyértelműségét, jelölő és jelölt egymást fedését, a mondásba foglalt teljes prezenciáját hiú fantazmagóriává teszi*”, az éppen „*a szó lehetőségét meghaladó ki nem mondható.*” (Uo. 41.)

„*es sind
noch Lieder zu singen jenseits
der Menschen*”

„van
még dalolnivaló
az emberen túl”
(Lator László
fordítása.)

Hogy mindezek után lehetséges-e nemcsak filozófia, hiszen az mindenképpen metafizika, ontoteológia, hanem egyáltalában gondolkodás (a *Denken* mint a *Denken und Dichten* egyik eleme), ez lesz az a kérdés, melyet majd fel kell hogy tegyek Bacsónak – mondottam fentebb. De magam feleltem rá. A *Denken* most már csak rámutat a költőre, aki Auschwitz után is létrehozta „*ezt a rendkívüli művet*” (uo. 8.), mert „*nem vezett bele a Megtörténtekek könnyes idézésébe, hanem megtalálta, ha nem is mindjárt kezdettől fogva, az iszonyat, az iszonyatkeltő, az iszonytató költői-nyelvi kifejezhetőségét*”. (Uo. 6.) Bacsó arra figyelmeztet ugyanakkor, hogy aligha értjük meg Celant, „*ha mindent automatikusan lefordítunk az ott és akkor a zsidósággal megtörténtekekre, ha mindent e komor ég alatt, az akkor megtörténtekek költői lenyomataként akarunk felfogni*”. (Uo. 8.) „*Az ég nem múlt el komornak lenni felettiünk*.” (Uo.) Meg is marad most már komornak, mert megtörténhetett, aminek lehetőségét mi, európaiak, haladáshitűek mindaddig nem akartuk belátni. De Celan költészete... Állj meg! Nehogy már szavakba foglaljam, amit a költő a szavak köztesében felmutat!

Bacsó persze beszél, használja a megrontott nyelvet. Következetlen? Ha jól értem őt, akkor persze az. De, úgy tűnik fel, a gondolkodás minden formája szükségképpen következetlen. Itt, a CELAN-ban azonban, elgondolva minden gondolkodás lehetetlenségét, Bacsónak sikerült elkerülnie mind a romantikus utópiák nyafogását, a Soha többé! hazugságát – hiszen tudja: ami egyszer kitellett az embertől, az már hozzá tartozik –, mind pedig a lét tűrhetlensége elleni – valljuk be, ugyancsak groteszk – lázadást.

Hogy van-e innen tovább? Nem tudom. De végül is...? Miért kellene megszűnni „*elő-idézni, hogy a felület, ha időlegesen is, ha korlátozott körben is, de gyűrűzzön*”. (Uo. 7.)

Vajda Mihály

TAVASZI TÁRLATOK

„Tavaszi tárlat” csak egy volt Magyarországon az elmúlt negyven évben. Akkor, 1957 tavaszán Budapesten idősebb és fiatalabb tárlatlátogatók számára új felfedezést jelentett, hogy a festmény szín-, fény-, vonal- és forma-kompozíció lehet. Korniss Dezső élénk, tiszta színfelületekből formált Miska-kancsó-absztrakciója még a táblára is felkerült színes krétákkal egy budai gimnáziumban, alatta felirattal: Múcsarnok! Tavasz tárlat! Mindenki jöjjön, aki tud. (A tanárok egy ideig nem töröltették le a táblát.)

Most is készül tavaszi tárlat a Múcsarnokban, de addig is ígért és adott elég néznie az ezen a tavaszon nyílt színes és érdekes, elmélyült és gondolkodásra készítő kiállítások sora. Az absztrakció vonzása igen erősen érvényesült ezeken a tárlatokon, a Vaszij Kandinszkij rendszerében az absztrakcióval egyenlő rangot élvező nagy realiztika csak egyetlen magángalériában jelent meg teljes fényében.

A Budapest Galéria belvárosi kiállítóházában Keserű Ilona tárlata kamaraműfajához illően két témakört mutatott be a művész életművéből: bekeretezett sík- és térformálásként a hasított, rétegezett kollázsképet, valamint a síkon szabadon terjeszkedni vágyó színes formamozgások történéseit. E két témát a művész olykor egymásba építette, merészen ívelő szín- és forma-tankölteményeket alkotva. Keserű plasztikus festészet iránti érdeklődése több évtizedes, eredetét tekintve visszavezethető a ma is mesterének tisztelt Martyn Ferenc színes szobraihoz. (Ezekből parádés kiállítást láthatott a néző ugyancsak március–áprilisban a Képzőművészeti Főiskolán!) Keserű érett műveiben kevesebb az intuitív közeledés a tapintható és színes világhoz, mint volt a hetvenes évek elején készült kompozícióin, de figyelemre méltó a művész nagy rendszerező képessége, pedagógiai szándékú fegyelmzettése, elegáns, nagyvonalú artikulációja. Imponálóak voltak a képeknek a rossz arányú kiállítótermet szinte szétfeszítő méretei. Keserű Ilona – úgy tűnik – megőrizte hitét egy szín-forma-improvizációkat befogadni képes közösségben, a világ Kandinszkij által meghatározott belső csendiségének újabb és újabb megszólaltatásában.

Ezen a kiállításon Keserű nem számolt be olyan konkrét feladról, mint néhány éve, mikor egy dunántúli város ravatalozójába festette meg saját elvont eszközeivel élet és halál különös tájait, inkább kalandokat ajánlott fel a szemnek, a szemben is meglévő tapintóérzéseknek, és összefoglalta saját korábbi kutatásait.

Néhány lépésnyire a Budapest Kiállítóteremtől, egy szépen kifestett pincehelyiségben, ahol egyedileg tervezett különös bútorokat is bemutatnak az érdeklődőknek, nyílt meg Nádler István egyik idei tárlata. (A következőkre már megjött a meghívó.) A nyaktörő lépcsőkön megközelíthető Váci utcai kereskedésben papírra, vászonra festett, fortissimóra hangolt kompozíciókat mutatott be másik komoly, érett mesterünk. Már az első pihenőben felfedezhető volt az a drámai hangú monumentális kép, melyen sárga háromszög előtt egymásba csomózott fekete növényzárak láthatók. Ez a festmény az elmúlt évben a Magyar Tudományos Akadémia Zene-történeti Múzeumában függött egy nagy sikerű Bartók Béla-kiállításon, mivel Bartók tiszteletére készült. (Akkor sokan reméltük, hogy ott is marad állandó kiállítási tárgyként. Ez, sajnos, nem sikerült.) A pincében Nádler etalonként használta a festményt, megmérve vele az elmúlt hónapokban festett tenger, ég, évszak, napszak impresszióit. Nádler István felfokozott eksztázisban is meglepő fegyelemmel alkot, ebben hasonlít Keserűhöz, hiszen közös geometrikus-strukturalista múltjuk, majd azt követő új expresszionista felszabadulásuk. Mindkét művész műveit látva sírhatunk egy tágasabb modern művészeti múzeum után, ahol egyaránt elférne nemzedékük és elődeik munkásságának színe-java.

A magyar absztrakt festészetnek nemcsak német, orosz, amerikai mesterek művei között kereshetjük elődeit, hanem kritikusok és nézők újabb és újabb generációinak fel kell fedezni hazai szellemi és stílári előzményeit. Az ideai tavaszon több kiállítás rendezője erre vállalkozott.

Hamvas Béla századik születésnapját számtalan tisztelője ünnepelte az Írószövetségben, felidézve a filozófus író életmódját, tanításait, műveinek hőseit, dicsérve a történelem aktuális dimenzióiból tágabb dimenziók felé való fordulását. Az ünnepség alkalmá-

ból Kürthy Sándor állította ki naiv egyszerűségű absztrakt festményeit, és beszélt arról, hogy mit jelentett számára az író. Kürthy festményein a világ képe felszabadult, örömteli, teljes, pedig csak szívárványívben hajladozó színcsókák mozgásából formálódik.

Érdeklődéssel, tisztelettel állhattunk meg ezen a tavaszon egy másik kismester, Kontraszty László képei előtt Győrben, és lapozgathattuk albumát, melyet az Ozirisz-alapítvány Orpheusz kiadója adott ki. A Kállai Ernő körében indult művész tiszta formai összhangzatú, muzsikáló képeket festett Andrási Gábor elemzése szerint. Azonos tartalmak, organikus fejlesztett formavilág évtizedekig – egy sajátos nyelv és kultúra művelése jellemzi a harmincas években induló absztrakt művészek munkáit.

Szűcs Gábor, a Kontraszty-kötet másik szerzője az életben maradás képeinek nevezi a művész festményeit és rajzait, sajátos közép-kelet-európai jelenségnek életmódját: *„Ha nem akarsz tönkremenni, ha önbecsülést akarsz szerezni, ha nem menekülésre kényszerített állatként akarsz élni – akkor szakítsd ki magad, alkoss egy belső, saját világot – egy lélekből indított anyagi világot...”*

Hasonló szavakat, hasonló magatartást, de művészi megvalósítást tekintve bonyolultabb, emelkedettebb világot írhatnánk le Veszelszky Béla és Szabó Lajos filozofikus tartalmú művészetével kapcsolatban. Veszelszky Béla festményeiből és rajzaiból mutatott be nagylélegzetű kiállítást a Múcsarnok ezen a tavaszon, Szabó Lajos kalligráfiai pedig minden eddigi bemutatónál nagyobb számban – eredeti rajzban és igényes xerox másolatban – az Ernst Múzeumban voltak láthatók. Ezeknek a kiállításoknak volt előzménye Hatvanban, Székesfehérvárott, a Kiscelli Múzeumban, Budapesten, például az egykor igen jó kiállításokat rendező Fiala Művészek Klubjában, de ezeket az immár klasszikus absztrakt művészetek mindig fontos újra meg újra bemutatni és interpretálni. Mindketten leseprik a sikről a festészet és rajz összes konvencionális kellékét, majd a végtelen fehérre saját törvényeik szerint helyeznek el jeleket, jelrendszereket. Veszelszky Béla festészete virágkorában az impresszionisták és neoimpresszionisták által felfedezett, de már a görög-római mozaikfestészetben is alkalmazott

színes, fényteli pöttyök rendszere, Szabó Lajos pedig a kanyargó vonallal alkot, keleti írások, filozófusok világrtélmezési eszközével, mely jelen van Arkhimédész vagy Jézus porba rajzolt ábráiban is.

Veszelszky és Szabó Lajos láthatóan vallja, amit az alkímisták nyomán Hamvas Béla leírt: „...a környező jelen világ nem az eredeti természet, hanem annak elrontott alakja. Ezt a romlást ki kell küszöbölni, és az eredeti természetet helyre kell állítani... A Tabula Smaragdina azt mondja, hogy ugyanazt a sugárzó, életfakasztó meleg világozást, amellyel a Nap a természetet elárasztja, az ember önmagában megvalósíthatja, és azt a sugárzást életének tartalmává teheti. De ugyanezzel a sugárzással a dolgokat is áthatja.” (Hamvas Béla: TABULA SMARAGDINA. MÁGIA SZUTRA. Budapest, 1994. 22. o.)

A Múcsarnokban, az Ernst Múzeumban mind a kiállított művek, mind a látogatók egy részének alakjában szürke vagy fehér ruhás próféták jártak ezen a tavaszon, hirdetve a szellem által tökéletesített tájak, arcok, láthatóvá vált bölcs gondolatok sugárzását.

Veszelszky Béla festészetének tudományos következetessége, térbeli gazdagsága, színeinek tisztasága már külföldi szakembereknek, gyűjtőknek is feltűnt. Vannak festményei, s nemcsak magyarországi eredetű családoknál, rangos londoni, New York-i gyűjteményekben. Veszelszky nemcsak kiváló neoimpreszionista mester. Térképein és portréin olyan szakrális rendet teremtett fény-szín-struktúrákban, mint amilyen korábban Vajda Lajos ikon-önarcképein látható. Próféta-alkímista mester tehát – a nagy absztrakció kép-

viselője. (A Múcsarnokban megtudtuk, hogy a kiállítás bezárása után jelenik meg Veszelszky életmű-monográfiája és oeuvre-katalógusa. A néhány éve napvilágot látott, Andrási Gábor által írt kisebb terjedelmű, de kitűnő Veszelszky-könyv után nagy várakozás előzi meg ezt a vaskosnak ígért kötetet, melyben Körner Éva – a kiállítás rendezője –, Mándy Stefánia – Vajda monográfusa –, Kemény Katalin – Veszelszky egyik első interperetátora tanulmányai mellett hatalmas dokumentáció elemzi majd Veszelszky életművét. A kötet késése sajnálatos, de a művész hívei később is megkeresik majd az árusítópultokon.)

A töméntelen meghívó között egy időre elkallódott asztalomon egy fontos értesítés. A Stúdió 1900 magángaléria hívott Mednyánszky László Párizsban festett figurális képeinek bemutatójára, melyek valaha Barcsay Jenő tulajdonában voltak, s jelenleg Szolnok múzeumának rejtett kincsei. A mintegy öt-ezer művet alkotó Mednyánszkyval mindig jó a találkozás. A festő utód pedig megdöbbenően jól válogatott. A kis kiállításon láthatott a néző több megrázó csavargóportrét, hajléktalant a padon, életem úrrá lenni akaró parasztlegényt, verekedést, gyilkos tördőfés utáni megbánó, szánakozó mozdulatot. A képek színe barna, vöröses, vér- és nyomorszín, piszkoszöld. A dosztojevszkiji valóságtszetelet mégis jelen volt a kis- és közép méretű vásznan. A kis kiállítás jelzés a nagy realiztika múltbeli óriásának aktualitásáról, a festészet több útjának azonos érvényéről és értékéről.

Szabó Júlia

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap, a Soros-alapítvány és a József Attila-alapítvány támogatásával jelenik meg